

32203

891 99/09	Էրևանի քաղաքի	կենտրոն
1-78	Պետական	արխիվ
	արխիվի	կենտրոն
		Տ. 60

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР

Институт литературы имени М.Абегяна

М. Т. АВДАЛБЕГЯН

ХАЧАТУР
КЕЧАРЕЦИ

XIII - XIV в.в.

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР

Ереван

1958

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

Մ. Աբեղյանի անվան Գյումրիանոթյան ինստիտուտ

891.99.092 [Խաչատուր Կնչառեցի]

Ա-78

Մ. Թ. ԱՎԴԱԼԵԳՅԱՆ

ՄՏՈՒՎԱՄ Կ 1961 96

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԿԵՉԱՌԵՅԻ

XIII - XIV դ.դ.

~~32203~~
A II
31766

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌԻ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

Երեզան

1958

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ-ի Գիտությունների ակադեմիայի
Խմբագրական-հրատարակչական խորհրդի որոշմամբ:

Խմբագիր՝ Լ. ԽԱՉԻԿՅԱՆ

Ե Ր Կ Ո Ի Խ Ո Ս Ք

Խաչատուր Կեչառեցին 13—14-րդ դարերի հայ գրականության հետաքրքրական դեմքերից մեկն է: Նրա անունը հանախ է հիշատակվում ձեռագրերում, ինչպես նաև ստեղծագործության մեջ: Սակայն նրա ստեղծագործությունները, կյանքն ու գործունեությունը մինչև այսօր ամբողջական ուսումնասիրությամբ դեռ հրապարակի վրա չեն դրված: Հայ գրականության պատմության հեղինակները (Գ. Զարբհանալյան, Ա. Զամինյան, Վ. Փափազյան) հիշատակում են նրա անունը մեծ մասամբ իբրև գանձասացի: Նրա կյանքին ու անձնավորությանն անդրադարձել են մեր հայագետ բանասերները (Ա. Զորանյան, Հ. Պոտուրյան, Ն. Ակինյան, Տիրայր արեւելահայոս), սակայն Կեչառեցին նրանց գործերում ֆննդվում է իրենց հետաքրքրող այս կամ այն հարցի կապակցությամբ միայն:

Համեմատաբար ընդարձակ՝ Խաչատուր Կեչառեցու մասին խոսել են Հ. Տաշյանը «Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն Կալիսրենեայ վարուց Աղեմսանդրի» և Գ. Հովսեփյանը «Խաղբակյանք և Պոռոշյանք հայոց պատմության մեջ» արժեքավոր աշխատություններում: Վերջիններում մի ֆանի էջով ներկայացվում է Խաչատուր Կեչառեցու ընդհանուր դիմանկարը: Նրան հատուկ գլուխ է նվիրել «Հայոց հին գրականության պատմության» մեջ Մ. Աբեղյանը:

Սակայն այս բոլորը, այնուամենայնիվ, չեն ամբողջացնում Խ. Կեչառեցու կյանքի ու գործունեության բոլոր կողմերը, մանավանդ թերի են ներկայացված ստեղծագործությունները:

Ներկա աշխատության մեջ ամփոփված են Խաչատուր Կեչառեցու ստեղծագործությունները, նրա կյանքին ու գործունեությանը վերաբերող բոլոր տվյալները: Փաստական այս հիմքի վրա փորձել ենք բնութագրել Խաչատուր Կեչառեցուն իբրև ստեղծագործողի և ցույց տալ նրա տեղը հայ միջնադարյան գրականության պատմության ընդհանուր շղթայում:

Այս ուսումնասիրությունը, ինչպես նաև Խաչատուր Կեչառեցու բանաստեղծությունների բնագրերը պատրաստվել են 1945 թվականին և հաջորդ տարի պաշտպանվել իբրև քեկնածուական դիսերտացիա: Հրատարակության կապակցությամբ նորից վերանայել ենք այն, առանց, սակայն, էական փոփոխություններ մտցնելու աշխատության կառուցվածքի և եզրակացությունների մեջ:

ԿՅԱՆՔՆ
ՈՒ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

11
W. H. G.

Ժ Ը Մ Ը Ն Ը Կ Ը

1236 թվականին մոնղոլական զորաբանակները ներխուժեցին Հայաստան:

«Պտուտակեալ, փոթորկեալ հասին յաշխարհս մեր. և առհասարակ տիրեալ հնազանդեցին զամենայն տիեզերս. կոխեցին, կործանեցին զամենայն թագաւորութիւնս»¹:

Կուլտուրապես և արտադրապես ցածր էր այդ ժողովուրդը, արշավանքներում դաժան ու արյունարբու: Հոծ զանգվածներով հեղեղում էր աշխարհը, անխնա ոչնչացնելով ու նվաճելով անհամեմատ զարգացած, առաջավոր ժողովուրդներ ու տերություններ: Նրանց պետք էին միայն տարածություններ—արոտավայրեր, անասուններ արածացնելու համար. «Մոնղոլները վարվում էին իրենց արտադրության եղանակի համապատասխան, երբ ամաչացնում էին Ռուսաստանը,— գրում է Մարքսը,— Անասնապահության գլխավոր պայմանն էր անմարդաբնակ տարածությունները»²:

Երկուսից-երեք տասնամյակի ընթացքում նրանք արդեն նվաճել էին հյուսիսային Չինաստանը, Կորեան, Խորեզմը, Խորասանը, Կովկասը, Արևմտյան, Լեհաստանը, Մորալիան, Հունգարիան: Պատմագիրների գեղեցիկ նկարագրությամբ արյուն ու արցունք էին ողողում այն ժամանակ Ինդոսի, Յոհանգոյի, Արաքսի, Վոլգայի, Օդերի ու Դանուբի ափերը: Որտեղից անցնում էին մոնղոլները, թողնում էին միայն ավեր ու թալան: Ամաչանում էր երկիրն, ինչպես բնության մեծ արհավիրքներից: «Սփռեալք առհասարակ ընդ

¹ Մ տ ե փ ա ն ո ս Օ Ր Բ Ե Լ Ե Ն, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 402:

² Կ. Մ ար ք ս, Քաղաքաանտեսության քննադատության շուրջը, Երեւան, 1932, էջ 39, 1948, էջ 251—252:

երեսս դաշտաց, լերանց և ձորոց, իբրև դմարախ բազմերամ, կամ իբրև զանձրև յորդութեամբ տեղեալ ի վերայ երկրի...», — գրում է ականատես պատմագիր Կիրակոս Գանձակեցին¹: «Անդ էր տեսանել այնուհետև աղէտք տրտմագինք, և աշխարհ արժանի ողբոց, — շարունակում է նա, — զի ո՛չ երկիր թագուցանէր զմտեալսն, և ո՛չ վէժք և անտառք պահէին զասպատանեալսն, և ո՛չ ամրագոյն շինուածք բերդից և խոխոմք ձորոց... Մօր արտասուաց՝ ոչ ողորմէին, և յալիս երբէք ո՛չ գթային, ի սպանութիւնս խրախութեամբ ընթանային, իբր ի հարսանիս, կամ ի գինարբունս: Լցաւ երկիրն ամենայն դիակամբք մեռելոց. և ոչ ոք էր՝ որ թաղէր զնոսա. հատեալ էր արտօսը յաշաց սիրելեաց, և ոչ ոք էր՝ որ իշխէր լալ զանկեալսն յահէ անօրինացն... Իբրև խաւարեալ մածեալ էր ամենայն աշխարհ, և սիրէին մարդիկ զգիշեր առաւել քան զտիւ. երկիր թափուր մնաց ի բնակչաց իւրոց. և շրջէին ի նմա որդիք օտարաց... և ո՛չ ինչ մնաց, զոր ո՛չ առին. շրջէին այսր անդր արագութեամբ, իբրև զայծեմունս և կեղեքէին՝ պատառէին իբրև զգայլս. երիվարք նոցա ո՛չ վաստակէին յընթացս, և ո՛չ նոքա ձանձրանային ի ժողովել զաւարս...»²:

Մոնղոլական արշավանքների ահուկի թափն ու առասպելական հաջողությունները, նաև դիմադրական ամենաթուլլ ուժ ցուցաբերող ժողովուրդներին իսպառ բնաջնջող քաղաքականությունը, զինաթափ էին անում պայքարի պատրաստ, արի ու կորովի ռազմիկներին. «Քրանէր անձն՝ արի արանց, և լուծանէր ձեռք՝ կորովի աղեղնաւորաց, թաքուցանէին զսուրն, որք ունէին զնոսա. զի մի՛ թշնամեացն տեսեալ անողորմ սատակեսցեն»³:

Առավել ծանր էր դրութիւնը Հայաստանում, ուր ժողովուրդը դեռ չէր սթափվել սելջուկների ավերածություններից, Զալալեղզինի արշավանքներից, շուներ միասնական ուժ ու նպատակասլաց կազմակերպվածություն:

Բայց չնայած սրան, մոնղոլական հորդ զանգվածները դիմադրության հանդիպեցին հայ ազգաբնակչության կողմից. դիմադրության փորձեր եղան Անիում, Շամքորում և այլուր:

Անիի քաղաքային «ամբոխն» ու քաղաքի պատսպարությունը

¹ Կ Ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1909, էջ 225:

² Նույն տեղում, էջ 225—227:

³ Նույն տեղում, էջ 225:

դիմած «ռամիկները» ոչնչացնում են Չուրմազունի ուղարկած դեսպաններին և ուժեղ դիմադրություն կազմակերպում: Գազազած մոնղոլները մեծ դժվարությամբ քաղաքի պարիսպները խորտակելուց հետո, դաժան հաշվեհարդարի են նստում քաղաքի պաշտպանությունը կազմակերպող բնակչության հետ: Դաժան թրատումից ազատվում են միայն սակավաթիվ արհեստավորներ, կանայք և երեխաներ¹:

Դիմադրության փորձեր են արվում և այլ վայրերում, բայց ամենուր դրանք ավարտվում են ապստամբների անողոք ու անխնա ոչնչացումով:

Ժողովրդական հերոսական դիմադրությունը պարտության է մատնվում:

Ժողովուրդը թշնամու հետ խոսելու այլ միջոց չուներ:

Թշնամու հետ լեզու գտնել կարողացան երկրի տերերը, Կիլիկիայում՝ Հեթում թագավորն իր կողմնակիցներով, Արևելքում՝ հայ-վրացական իշխանական մի շարք տներ, որոնք Կիրակոս Գանձակեցու խոսքերով, «անձնապահ եղեն ամենեքեան, գաղթեալք յամրոցս ո՛ւր և կարացին»², և մեկը մյուսի հետևից հպատակություն հայտնեցին նվաճողներին՝ պարտավորվելով վճարել հարկեր և իրենց զորքերով մասնակցել մոնղոլների հետագա արշավանքներին³:

Մոնղոլների հետ համագործակցության ընթացքում իրենց ծառայություններով, հատկապես պատերազմական գործողություններում, աչքի են ընկնում մի շարք զորավար իշխաններ Օրբելյանների և Խաղբակյանների տնից, որոնք մոնղոլ խաներից ստանում են հողային պարգևներ, տնտեսական, իրավական, քաղաքական արտոնություններ, երկրի ներքին գործերում առժամանակյա անկախություն. թեթևանում է հարկը նրանց երկրներում, դադարում կամայական կողոպուտն ու թալանը օտար նվաճողից:

Սրա հետևանքով Արևելյան Հայաստանում, հատկապես Սյունիքը և Պոռչյանների տիրապետության տակ գտնվող Վայոց ձորը զերծ են մնում մոնղոլական ասպատակություններից. և թեև, ըստ Կիրակոս Գանձակեցու, հայ ֆեոդալները, ընդունելով մոնղոլների

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 245:

² Նույն տեղում, էջ 225:

³ Մաղաքի արեղա, Պատմութիւն վասն ազգին նետողաց, Պետերբուրգ, 1870, էջ 8:

գերիշխանութիւնը, շին դադարում «ի նեղելոցն և ի պահանջել վասն իւրեանց շահելոյ» և առաջվա նման «զրկէին և կողոպտէին զաղքատս, և ի զրկանաց անտի գնէին հանդերձս մեծագինս և ազանէին, ուտէին և ըմպէին և մեծամեծս փքանային»¹, այդ չի խանդարում Ստեփանոս Օրբելյանին հիշատակելու, թե «ծագեաց խաղաղութիւն որպէս արեգակն ի մէջ գիշերի» և կամ տեսնել «շնորհօքն աստուծոյ զտունս զայս իբրև զտապանն նոյեան ի մէջ աշխարհակործան ալեացն»²:

Հայ իշխանների՝ մոնղոլների հետ լեզու գտնելու փաստի մեջ, անշուշտ, առկա են ֆեոդալական իշխող տների դասային շահագրգռութիւնները, և մեր պատմագիրները այդ փաստը տեսնում, արձանագրում և գնահատում են յուրաքանչյուրն իր հասարակական հետաքրքրութիւններից ու դասակարգային համակրանքից ելնելով, բայց հասարակութեան իշխող շերտերի շահագիտական մղումներից բխած այդ քայլը տվյալ պայմաններում փաստորեն համընկնում էո բուն ժողովրդական խավերի շահերին. ժողովուրդը շահագրգռված էր պահպանել երկիրն ու իր՝ առանց այն էլ շարքաշ գոյութիւնը օտար նվաճողի դաժան ասպատակութիւններից ու թալանից, մանավանդ որ թշնամուն դիմադրաւելու փորձերն աղետալի հետեւանքներ ունեցան:

Ինչպես իր ռազմական կորուվով ու խիզախութեամբ, այդպես էլ երկրի կրթական գործին հովանավորելու իր եռանդով, միջնադարում աչքի է ընկնում Պոռշը՝ Խաղբակյան տնից, որի անունով հետագայում Խաղբակյան ֆեոդալական տունը վերանվանվում է Պոռշյան:

Պոռշի հայրը՝ Վասակ Խաղբակյանը, դեռ Զաքարյանների օրոք, իր ծառայութիւնների համար ստացել էր կալվածներ Գառնիից մինչև Բարգուշատ:

Ըստ Ղևոնդ Ալիշանի և Գ. Հովսեփյանի, Խաղբակյանց տան իշխանութեան վայրն էր հիմնականում Վայոց ձորը³, «որի կենտրոնն էր Սրկղունիք ավանը՝ այժմ Բաշքենդ, ուր գտնվում էր՝ ըստ ավանդութեան, Պոռշի պալատը կամ միջնադարյան լեզվով՝ «Դարպասը»⁴:

¹ Կ ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, Պատմութիւն, էջ 303:

² Ս տ ե փ ա ն ո ս Օ Ր Բ Ե Լ Ե Կ Ն, Պատմութիւն, էջ 411, 431:

³ Ղ. Ա լ ի շ ա ն, Սխական, Վենետիկ, 1893, էջ 130:

⁴ Գ. Հ յ Վ Ս Ե Փ Ե Կ Ն, Խաղբակյանք և Պոռշյանք հայոց պատմութեան մեջ, մասն Ա, Վաղարշատ, 1928, էջ 5:

«Բշնիի արևելյան մասը, Կեչառվաց վանքով, Խաղբակյանների սեփականությունն էր և նույն իսկ Վասակ Խաղբակյանի սիրելի վայրը, ուր նա շինեց յուր գողտրիկ և գեղեցիկ կաթուղիկե եկեղեցին»¹:

Բացի Կեչառվաց վանքից, այլ շինություններ, ավաններ, եկեղեցիներ ու վանքեր կան Վայոց ձորում և այլուր, որ շինված են «իշխանութեամբ Պոռշոյ», «Ի բարեպաշտ իշխանութեան Պոռշոյ», «չարիական և քաջատոհմ յիշխանութեան Պոռշոյ» և այլն:

Քիչ շնն նաև այն կոթող-հուշարձանները, որ բարձրացրել է ինքը Պոռշ իշխանը. բավական է հիշել միայն Գեղարդի վիմափոր տաճարներն ու Թանատի վանքը:

Բնական է, որ այս ամենը հիացում պետք է պատճառեին մեր տոհմային պատմիչներին ու գործիչներին, մեծարելու Պոռշին և ցավով հիշատակելու նրա մահը. «Փոխեցան ի Քրիստոս աշխարհաշէն իշխանքն Պոռշ և Սադուն Արծրունի», «Ի թուին ՉԼԳ (1284)... մեռանի մեծ և բարի իշխանն հայոց Պուաշ և դնի ի Կեչառուա»²:

Որքան էլ տոհմային և աշխարհայացքային միտումնավորությունից բխած համարենք ֆեոդալ-իշխանի մեծարումն ու իդեալականացումը հայ պատմիչների գործերում, այնուամենայնիվ շնք կարող անտեսել այն, որ հայ պատմիչների գերակշիռ մասը, շնայած իր ֆեոդալական աշխարհայացքին, իբրև օտար նվաճողների տիրապետության տակ կքած ժողովրդի ներկայացուցիչներ, իրենց պատմություններում դասային շահագրգռությունների հետ միատեղ մի զգալի շափով արտահայտել են նաև ժողովրդասիրական, հայրենասիրական գաղափարներ:

Այս պատճառով էլ դժվար է ենթադրել, թե Պոռշ իշխանը «մեծ» և «բարի», «աշխարհաշէն» անուն վաստակել է սոսկ նեղ դասակարգային գնահատություններ. այդ տրվել է նրան մոնղոլական տիրապետության պայմաններում երկրի խաղաղ վիճակն ապահովելու, շինարարական-ճարտարապետական գործունեության համար: Պատահական չպետք է համարել Պոռշի շուրջը հյուսված հայ ժողովրդական բանահյուսական զրույցներն ու ավանդությունները, որտեղ նա հանդես է գալիս իբրև խաղաղության ջատագով ու երկրի

¹ Գ. Հ ո վ ս ե լ յ ա ն, Խաղբակյանք և Պոռշյանք հայոց պատմության մեջ, մասն Ա, Վաղարշապատ, 1928, էջ 7:

² Մ ի թ ա Ր Ա յ Ր ի վ ա ն ե ց ի, Պատմութիւն հայոց (ժամանակագրութիւն), Մոսկվա, 1860, էջ 68:

պաշտպան¹: Պոռշն անվանված է և «աջու բազուկն նոր Սիրնի»-
այս արտահայտությունն ավելի լայն առում ունի և կապվում է
Պոռշի կրթական-«լուսավորական» գործունեության հետ: Այդ գոր-
ծունեության պսակը կազմում են հայ միջնադարյան դպրոցների
կազմակերպումն ու հովանավորությունը:

Ձեռագիր մի հիշատակարանում Պոռշյաններն անվանված են
«տէր և իշխեցող սուրբ մենարանիս և տանս ժողովելոց»², որով
պարզ է դառնում Գլաձորի բարձրագույն դպրոցի գոյությունը
Պոռշյանների միջոցներով:

Միջնադարյան այդ դպրոցները հանդիսացել են այն օջախնե-
րը, որտեղից դուրս են եկել մեր միջնադարյան գործիչներից շատ
շատերը, ուստի այստեղ անհրաժեշտ է մի քանի խոսք ասել միջ-
նադարյան այդ դպրոցների՝ վարդապետարանների և այնտեղի
ուսուցիչների՝ վարդապետների մասին:

«Վարդապետ» հասկացողությունը հին դարերում ամենապատ-
վելի ու բարձր հասկացողություններից մեկն է եղել: Այն չի նշա-
նակել «արեղա» կամ «սարկավադ»³, այլ «ուսուցիչ», «գիտնական»,
«ուսուցչապետ». այն համապատասխանել է երբայական «բարունի»
բառին, որը շատ տարածված գործածություն է ունեցել մեզ մոտ
հատկապես միջին դարերում. «բարունապետն Ներսէս», «քաջ
բարունն Խաչատուր» և այլն, և այլն:

Այդ աստիճանը տրվել է վարդապետարաններում որոշ անհրա-
ժեշտ գիտելիքներ ստացած անձանց հասարակական քննությունից
հետո⁴, ընդ որում կոչում տալը երաշխավորվել է անսլայման արդեն
վարդապետի կոչում ունեցող երկու անձնավորությունների կողմից:

¹ Ստ. Կանայան, Ջոջանց տուն կամ Սասմայ ձուեր վեպիճերեք փո-
փոխակ, Վաղարշապատ, 1910, էջ 28—30:

² Գ. Սրվանձտյան, Համով-հոտով, Կ. Պոլիս, 1884, էջ 84:

³ Է. Բ. Ի. Կյան, Պատկերադարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. 2, Վե-
նետիկ, 1907, էջ 147—148:

⁴ Գ. Հովսեփյան, Խաղբակյանք, Բ, էջ 197:

⁵ Месроп Тер-Мовсисян, История перевода Библии, СПб, 1902, стр. 239. Այս աշխատությունը քննադատության ենթարկեց Մառը,
որից և այստեղ օգտվում ենք (Н. Марр, Критика и мелкие статьи, 1903,
стр. 34).

⁶ Լ. Սաչիկյան, Գլաձորի համալսարանը և նրա սաների ավարտա-
կան ատենախոսությունները, Պետ. համալս. «Գիտ. աշխատ.», XXIII, էջ 423:

Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի «Յաղագս դատաստանաց վարդապետաց» գլխում՝ ասվում է «Յերկուց և յերից վարդապետաց կոչեսցին ի պատիւ հրամանի, թէև պատահի միոյ աշակերտիլ. և թէ զկամս եպիսկոպոսի և կամ ևս առաւել զհայրապետի ընդ իւրեանս առնուցուն, նաև զիշխանի, բարիոք ևս գործիցեն. ապա թէ ոչ՝ ըստ օրինացն յերկուց և յերիցն հաստատեսցի»:

Սակայն վարդապետը ոչ միայն գիտուն է և ուսուցանող. նա հեղինակավոր է իբրև դատավոր: Այստեղ ոչ ոք, անգամ կաթողիկոսը, չունի այն դերը, ինչ վարդապետը: Բնորոշ է այս տեսակետից Այգեկցու առակներից մեկը՝ «Թէ ով է իշխան դատել», ուր բացահայտ արտահայտված է վարդապետի ամենից բարձր դիրքը նաև այս բնագավառում: Բերենք առակի մեզ հետաքրքրող մասը միայն. «Եւ ըմբռնեցին զմէկ աշխարհակայն ի մեղս և բերին առ սարկաւակն. և սարկաւակն ասաց. թէ երէցն աստ է և քան զիս մեծ է և ունի իշխանութիւն. առ նայ տարէք. և տարին. և երէցն ասաց, թէ եպիսկոպոսն աստ է, առ նայ տարէք, և տարին, և եպիսկոպոսն ասաց, թէ կաթողիկոսն աստ է, առ նայ տարէք, և տարան և կարողիկոսն ասաց, վարդապետն աստ է. առ նայ տարէք, և տարան, և վարդապետն եղ կանոնս և արժանացուց ասաշխարութեամբ...»²:

Չափազանց հետաքրքրական է ն. Յա. Մառի այն կարծիքը, թէ «Мхитар Гош, автор сборника церковных и мирских законов, был вардапетом, и этого было достаточно, чтобы упрочить за его книгою значение официального судебного»³.

Այս կոչումն ու իրավունքները կրող մարդիկ՝ վարդապետները, սակայն, միմյանցից անկախ, անհատ գործիչներ չէին, այլ հատուկ դպրոցներ անցած կազմակերպված մի ամբողջության՝ միաբանության ներկայացուցիչներ: Սրանք վարդապետարաններում ուսած, երբեմն մի քանի վարդապետների աշակերտած, հանրահոշակ դպրոցներ անցած անձնավորություններ էին, որոնք իրենց հերթին նոր դպրոցների հիմնադիրներ էին դառնում⁴:

¹ Մ խ ի Թ ա Ր Գ ո շ, Դատաստանագիրք հայոց, Վաղարշապատ, 1880, էջ 88:

² Մ ա ո ն., Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, մ. Բ, ՄՊԲ, 1899, էջ 164—165:

³ Н. М а р р, Критика и мелкие статьи, 1903, стр. 34.

⁴ Հետուն չգնալու համար հիշենք թեկուզ Մխիթար Գոշին, որ արդեն վարդապետի անուն ստացած՝ զնաց կիլիկիա՝ կարմիր վանք, շէկրթությունը լրացնելու:

Մեծ վարդապետի հմտությունից և վայելած հռչակից մեծապես կախումն ունեն հարկավ աչն դպրոցի հռչակն ու գիրքը, որ նա ղեկավարում էր¹: Վարդապետների ու վարդապետարանների հեղինակությունն է ապացուցում աչն փաստը, երբ պատմական որևէ դեպքի կամ իրադարձության ժամանակն ու թիվը ձեռագրերում որոշվում է աչս կամ աչն դպրոցի կամ ուսուցչապետի ժամանակով. ասենք թե «Ի դպրապետութեան մեծ հոետորին Եսայեայ»: Իհարկի, քիչ վարդապետներ են արժանացել աչդ պատվին, որոնց թվում ամենից ավելի Եսայի Նշեցին, գլաձորյան հռչակավոր համալսարանի ամենափայլուն դեմքերից մեկը:

Դժվար էր աչդ դպրոցների պահպանումը. հսկայական ծախսեր կային կապված սաների սննդի ու հագուստի, մազազաթի հայթայթման, մելանի, կազմի, ձեռագրեր ձեռք բերելու և մանր ու մեծ աչլ պարագաների հետ: Աչդ իսկ պատճառով, պատահական չէ, որ աչդ վարդապետարանները ստեղծվում էին հարուստ վանքերին կից և կամ հովանավորվում միջոցներ արամադրող իշխանների կողմից: Հատկապես ծանր էր վարդապետարանների վիճակը պատերազմների ժամանակ, երբ հալածական օտարներից ավերվում էին վանքերը, ոչնչացվում էր տարիների դառն աշխատանքը և վարդապետները ցիր ու ցան եղած, որը գերության մեջ անհայտանում, որը սպանվում, որը ապաստանած մի աչլ դպրոցի պատերի ներքո, գրի էր անցնում իրենց կյանքի դժբախտ հուշը... «Ի դառն և դժնեայ ժամանակիս, յորում խստագոյն տիրէր լուծ աչլասեռիցն...», — ավանդում են բազմաթիվ ձեռագրեր:

Աչս պատճառով հաճախ մեր միջնադարյան ուսուցիչները չէին ունենում իրենց մշտական բնակատեղին, հալածական շրջում էին վայրից վայր, գավառից գավառ: Վանականի աշակերտ Վարդան Արևելցու դպրոցը մի քանի տարվա ընթացքում փոխադրվում է Թեղենյաց վանք, Սաղմոսավանք, Հառիճի վանք, Աղջոց վանք:

Բայց այսպես թե այնպես, խաղաղ թե խառն ժամանակներում, աչդ վարդապետարանները հանդիսացան հայ ժողովրդի կուլտուրայի և հոգևոր արժեքների պահպանման կարևորագույն բջիջներից մեկը: Հայ ժողովրդի հոգևոր, գրավոր մշակույթը ձևավորվեց ու կուրվեց միջնադարյան աչդ դպրոցներում, այնտեղ զարգացավ

¹ Կարապետեպ., Մահմեդական լուծը և նրա բռնության ներքո ծաղկող հայ վարդապետարանները, Էջմիածին, 1913, էջ 10:

գրչութեան արվեստը, պատմագրութիւնը, սկզբում հոգևոր-եկեղեցական, ապա և աշխարհիկ բանաստեղծութիւնը. այնտեղ էին ուսումնասիրվում փիլիսոփայութիւն, տոմարագիտութիւն և այլ գիտութիւններ. այստեղ էին բախվում նաև գաղափարական հոսանքները՝ կրօնա-գավառաբանական սքեմ հագած:

Միջնադարյան բազմաթիւ վարդապետարանների մեջ փայլեց «Իրրև զարեգակն ի կորնթարթն վերին» Գլաձորի բարձր դպրոցը կամ համալսարանը, որի ծագման պատմութիւնը կապված է Պոռշ իշխանի անվան հետ: Նա հիմնվել է Պոռշ իշխանի օրոք, ոչ հեռու նրա «գարպասից» (Վայոց ձորում):

«Մայր իմաստից Գլաձոր», «հոշակաւոր սուրբ մենաստան համալսարան»¹, «եւ Գալուձոր, ուր վարժարանն է սուրբ վարդապետացն մերոց»², այսպես են որակում Գլաձորի վանքը ժամանակակից և հետագա հեղինակները: Իսկ Հակոբ Թադորցին գրում է. «Համարձակիմ զսա կոշիկ երկրորդ Աթէնք և մայրաքաղաք ամենայն իմաստից»³:

Առանց այս հիշատակութիւնների, Գլաձորի գիտական մակարդակը կարելի է շարիւղ նրա ներկայացուցիչներով:

Եսայի Նշեցի, որ աշակերտից ուսուցիչ դարձավ և ուսուցչապետ, Ստեփանոս Օրբելյան, Հոհան Որոտնեցի, Գրիգոր Տաթևացի, որ մատենագրական հարուստ ժառանգութիւն թողնելուց բացի, եղավ Տաթևի դպրոցի հիմնադիրը, Մխիթար Սասնեցի՝ Մեծոփա դպրոցի հիմնադիրն ու մատենագիր, Տիրատուր վարդապետ՝ Հերմոնի դպրոցի հիմնադիրը և բազմաթիւ փիլիսոփաներ, մատենագիրներ, բանաստեղծներ, նկարիչներ ու գրիչներ: Գլաձորը դառնում է մի հոգևոր կենտրոն, որտեղ գիտութիւնների տարածումը սերտ կապակցվում է ժամանակի գաղափարական հարցերին: 13-րդ դարի վերջին երկու տասնամյակից սկսած մինչև ԺԴ դարի կեսերը հոգևոր, քաղաքական-կուլտուրական բնույթ կրող բոլոր երևույթները, մեծ կամ փոքր շարիւղ, կապված են Գլաձորի հետ:

Գլաձորի միջավայրի հետ է կապված նաև Խաչատուր վարդապետ Կեչառեցու անունը:

1 Գ. Հ ո վ ս ե փ յ ա ն, Խաղբակյանք, Բ, էջ 200—201:

2 Ձեռ. Մատ. 8076, էջ 83: Ա լ ի շ ա ն, Սիսական, էջ 130:

3 Ա լ ի շ ա ն, Սիսական, վեներիկ, 1893, էջ 133:

Կ Յ Ա Ն Ք Ը

Խաչատուր վարդապետ Կեչառեցու անունը հաճախ է հանդիպում միջնադարյան ձեռագրերում, հատկապես դանձարաններում և տաղարաններում: Տարբեր առիթներով նրա անունը հիշված է և մատենագրության մեջ: Համարյա բացառապես, նա հիշվում է իբրև հեղինակ այսինչ կամ այնինչ գանձի կամ տաղի: Զեռագրերում պատահում են նրա անվան այլևայլ գործածությունները. «Խաչատուր Կեչառեցի», «Խաչատուր Կեչառացի», «Խաչատուր Կեչառվեցի»: Ծիշտ պետք է համարել «Կեչառվեցի» ձևը, ելնելով նրան պատկանող ձեռագիր մի ժողովածուից, որի էջերի վրա նա թողել է իր ձեռքի գրոշմը «Կ[ա]լ[ա]տ[ու]ր վ[ար]դ[ապետ] Կեչառվեցի ստացող ս[ուր]բ տառիս յաղաւթս յիշեալ»¹:

Բայց շնայած իր սեփական գրություններում նա «Կեչառվեցի» է, գերադասում ենք պահպանել նրա անվան տարածված և ընդունված «Կեչառեցի» ձևը:

Խաչատուր Կեչառեցու կենսագրության հավաստի տվյալները սակավ են և աղքատիկ. ավելի ճիշտ՝ այդպիսիք համարյա թե չկան:

Ալեքսանդր Մակեդոնացու Պատմության Զաքարյան հիշատակարաններից ելնելով, Ղ. Ալիշանը Կեչառեցուն համարում է Պոռշյան տոհմից սերված, Հոռմում ուսած և Յսայի նշեցուն աշակերտած²: Հետագա բանասիրությունը³ ապացուցել է այդ տվյալների

¹ ՀՄՍՌ Մատենագրարանի ձեռագիր, № 1879, էջ 16ա:

² Ա. Ալիշան, Այրարատ, էջ 268, Սիսական, էջ 134:

³ Հ. Տաշյան, Ուսումնասիրություններ Ստոյն Կալիսթենեայ վարուց Աղեքսանդրի, Վիեննա, 1892, էջ 88—90, Ն. Ալիշանյան, Զաքարիա եպիսկոպոս Գնունեաց (սչանդէս ամսօրեայ), 1909, էջ 231, 279, 341), Գ. Հոսիսյան, Խաղբակյանք, Ա, էջ 45:

Զաքարիա Գնունյաց եպիսկոպոսին վերաբերելու փաստը: Ապացուցված է նաև, որ Եսայի վարդապետը չէ՛ Եսայի Նշեցին, այլ 15—16-րդ դդ. մի այլ վարդապետ Սպիտակավոր վանքից¹, հետևաբար վերոհիշյալ տեղեկությունները ոչ մի կապ չունեն հաշատուր Կեչառեցու հետ և իբրև պարզ թյուրիմացություններ պետք է հանվեն նրա «կենսագրությունից»:

Զաքարիա Գնունյաց եպիսկոպոսի հիշատակարանից մի հարց է մնում միայն հաշատուր Կեչառեցու հետ կապված. դա այն է, որ Զաքարիան իրեն անվանում է հաշատուրի «շառավղից»՝ «Որք լսէք զաղիողորմ բարանութիւնս զյարմարող սորա զհաշատուր Կեչառեցիս և ի սոցին շառաւիղէ Զաքարիա զծողս և նկարողս Աղեքսանդր զրոց յիշել ի տէր». ապա և այն, որ Զաքարիան իր գիրքը նվիրաբերել է «պարոն եղբարցն իմոց և հարցն պառւշանց տոհմին», որից պարզ երևում է նրա Պոռշյանների տոհմից սերված լինելու հանգամանքը: Իսկ քանի որ Զաքարիան ինքը Պոռշյաններից է և իրեն էլ հայտարարում է հաշատուրի «շառավղից», ապա պարզ է, որ Պոռշյաններից է նաև հաշատուր Կեչառեցին:

Հավանական է, որ հաշատուրը եղել է Կեչառույք կամ Կեչառիսի² վանքի վարդապետներից մեկը, գուցե և ուսուցչապետը, որը և անվանել է իրեն վանքի անունով: Մեր գրականության մեջ քիչ չեն այդպիսի փաստերը, երբ վարդապետն անվանվում է տվյալ վանքում ուսած կամ վարդապետած լինելու պատճառով, հիշենք թեկուզ Գրիգոր Նարեկացուն, Ներսես Կլայեցուն, Գրիգոր Տաթևացուն, Հովհ. Ծործորեցուն և այլն:

Հաշատուր Կեչառեցու ծննդյան թվականը անհայտ է, բայց նրա կյանքի մի քանի թվերի հիման վրա կարելի է մոտավորապես որոշել այն: Հաշատուրի անվան հետ կապված մի քանի թիվ է մեզ հայտնի. առաջինն այն է, որ Ստ. Օրբելյանն իր էջմիածնի հայտնի ողբը³ գրել է «ըստ խնդրոյ վարդապետին հաշատուր Կեչառեցու ի ՉԽԸ (=1299) թուիս մերոյ»: Այնուհետև մեր պատմագրությանը

1 Գ. Հ ո վ ս ե փ յ ա ն, Խաղբակյանք, Ա, էջ 243:

2 Վանքը դանվում է Նիզի և Վարածնունքի սահմանում՝ այժմ Ծաղկաձոր (Գարաշիշակ):

3 Ողբը և հառաչանք ի դիմաց մօրս մեր սրբոյ աթոռոյն էջմիածնի Տեառն Ստեփանոսի Սիւնեաց այցելուի, Թիֆլիս, 1885:

հայտնի է «արևելյան երկրի» իշխանների և վարդապետների հակա-
ճառության թուղթն՝ ուղղված հոռմեադավան կաթողիկոս Գրիգոր
Անավարդեցուն 1295 թվականին: Այդ թուղթը ստորագրող վարդա-
պետների շարքում կա նաև Խաչատուր Կեչառեցու ստորագրու-
թյունը:

Եթե նկատի ունենանք նաև այն, որ 1314—15 թվականի մի ձե-
ռագրում գրիչ ծաղկողը խնդրում է ազդեցություն չի լինի նրա
Խաչատուր Կեչառեցուն էլ, ապա անհավանական չի լինի նրա
ծննդյան մոտավոր ժամանակը համարել 13-րդ դարի հիսունական
թվականները, իսկ կյանքն ու գործունեությունն ընկած 13-րդ դարի
վերջերին և 14-րդ դարի սկզբներին, ավելի ճշտված՝ 1260—1330-ա-
կան թվականները, քիչ շուտ կամ ուշ:

Խաչատուր Կեչառեցու մահվան տարեթիվը համարվում է
1330—31 թվականը: Այս թիվն են նշում և՛ Ա. Զորանյանը, և՛ Տի-
րայր արքեպիսկոպոսը, ինչպես և Գ. Հովսեփյանը¹: Կեչառեցու
մահվան թվականի սկզբնաղբյուրները մեզ անհայտ են: Ենթադրում
ենք, որ նշված հեղինակները հենվել են Հ. Պոտուրյանի մի հայտա-
բարություն վրա, որի մատենագրական հիմքերը մեզ չհաջողվեց
հայտնաբերել:

Խաչատուր Կեչառեցու կենսագրությունը վերաբերող վերջին
տվյալները վերաբերում են նրա գերեզմանին: Մեր մատենագրու-
թյան մեջ նրա գերեզմանը հիշվում է երկու տեղ. ըստ Հակոբ Կար-
նեցու, այն գտնվում է ներքին Բասենում. «Իսկ ներքին Բասենն է
պարոնանիստ և ունի դիւղաքաղաք զԽորասան աս ափն Երասխայ-
և ունի բերթ Զիւին. և ունի ջերմնբուխ ջուր, որ բազում ցաւոց օգ-
տակար է, Մեծըկերտ և Կէշէվան, և է ի մէջ բերդին գերեզման
Խաչատուր Կեչեռեցուն: Եւ այլ բազում դիւղք ունի և մայրիք, որ
գնացեալ հասանէ մինչև ի Կարս...»² և այլն:

Երկրորդ տեղեկությունը քաղում ենք Վարդանի Աշխարհացույ-
ցից. այստեղ Խաչատուրը թաղված է համարվում Այրարատում.
«Այրարատ ունի բազում գաւառս... անդ և գաւառն Գաբեղենից և
քերզն Կապոյտ, որ կոչի Արտագէրէից. անդ է և Կեչրար քաղաքն»

¹ Գ. Հովսեփյան, Թագրահյանք, Բ, էջ 44:

² Մանր ժամանակագրություններ 13—18-րդ դդ., կազմեց Վ. Ա. Հա-
կոբյան, 5. 2, էջ 556 (Հակոբ Կարնեցի, Տեղեկագիր Վերին հայոց):

Ծառաքարի վիմափոր վանքն, որ կայ գերեզման Կեչառեցի Խաչատուր վարդապետին»¹:

Առաջին հայացքից անհամատեղելի են թվում այս տեղեկությունները, բայց խորամուխ լինելու դեպքում պարզ է դառնում հարցի էությունը: Խնդիրն այն է, որ Ներքին կամ Ստորին Բասենին հարևան է Գաբեղենից գավառը. երկուսն էլ Այրարատի գավառներն են: Հակոբ Կարնեցին Նրասխի ամիրն գտնելով Խորասանի, Մժընկերտի, Զիւին բերդի հետ հիշատակում է և Կեչեվանը, որ իրոք այդ վայրերից հեռու չէ, բայց գավառների ստորաբաժանմամբ մտնում է Գաբեղենից երկրի մեջ: Վարդան վարդապետի Պատմության ծանոթագրության մեջ Ալիշանը Կեչրորն ու Ծառաքարը դնում է Այրարատյան գավառում. «Ծառաքար վանք և Կեչրոր քաղաքաւան», յԱբեղեան գաւառի Այրարատայ, ի կողմանս Բասենոյ մերձ յՆրասխաձոր»²:

Ուրեմն այստեղ հարցը գավառի անվանման տարբերության մեջ է և ոչ թե Հակոբ Կարնեցու սխալ տեղեկության:

Ինչ վերաբերում է Կեչրոր և Կեչեվան անունների տարբերության, ապա այդ մասին Ալիշանը գրում է. «Կէչուան վիճակ և քաղաքաւանն է ի գլուխս Պայամ գետակի. թուրք կոչեն Կէչէվան և յայտնի ածանցեալ ի Կէչ անուանէ, և այսպէս սոսկ Կէչ կոչեն զտեղին ոմանք ի մերոցս աշխարհագրաց յԺԸ դարու. և թէ ոչ այսպէս ի հնումն, այլ յաւելուածոյ իմն անսովոր մասնկամբ լսի Կէչրոր կամ Կէչրօր»³:

Նշանակում է միաձայն են տեղեկություններն այն մասին, որ Խաչատուր Կեչառեցու գերեզմանը գտնվում է Արարատյան Գաբեղենից գավառի Կեչրոր կամ Կեչեվան քաղաքավանի Ծառաքարի վիմափոր տաճարում, որ Կարնեցու մոտ հիշվում է իբրև բերդ, իսկ Վարդանի մոտ իբրև վանք:

Եթե կասկածելի համարենք մեր մատենագրության մեջ մնացած այս տվյալների ստուգությունը, ապա պետք է ենթադրենք, որ այս մի ավանդություն է՝ ժողովրդական ստուգաբանության հյուսված Կեչրոր և Կեչառեցի անունների նմանության վրա:

¹ Չեռագիր № 8076, էջ 485:

² Վարդանայ վարդապետի հաւաքումն պատմութեան, Վենետիկ, 1862, էջ 131:

³ Ղ. Ա. Ալիշան, Այրարատ, 1890, էջ 47:

Խաչատուր Կեչառեցու հոգևոր սննդի և կրթության մասին տեղեկությունները նույնպես սուղ են, բայց, այնուամենայնիվ, որոշ հնարավորություն տալիս են մոտավոր դադարաբար կազմելու նրա անձնավորության և կյանքի մասին:

Խաչատուր Կեչառեցին մեր բանասիրության մեջ երբեմն նույնացվել է Խաչատուր Տարոնացու հետ¹, իսկ երբեմն էլ դիտվել իրրև Ֆրիկ գրական կեղծանվան հեղինակ²: Իբր Ֆրիկ եղել է Խաչատուր Կեչառեցու գրական անունը:

Տեսնենք, թե որքան իրավացի են այսպես կարծողները, թե մեկ և թե մյուս դեպքում:

Խաչատուր Կեչառեցուն և Տարոնացուն միմյանց հետ խառնելը գալիս է դեռևս մեր ձեռագրերից. սա ծագում է երկու գանձասացների նույնանունությունից և երկու հայտնի վարդապետների կենսագրության առանձին գրվածքների նմանությունից:

Հարցն այն է, որ միջնագարում ստեղծված սովորությամբ շարականների, գանձարանների, տաղերի, մեղեդիների հեղինակները գրում էին այնպես, որ ոտանավորի տողերի կամ տների սկզբնատառերը, կամ թե, վերջնատառերը հոգեին իրենց անունը (ակրոստիք). ասենք թե. «Ի տրուպ Յովհաննիս է ասացեալ է տաղս», «Ի Ներսիս է երգս», կամ ուղղակի «Գրիգոր», «Մկրտիչ», «Խաչատուր» և այլն:

Ակրոստիք պատահում է նաև արձակ գործերում, այսպես օրինակ՝ Կ. Գանձակեցու Պատմության նախաբանության պարբերությունների սկզբնատառերը հոգում են «Կիրակոս»: Սա շատ տարածված է միջնագարում և հատկապես, ինչպես ասացինք, գանձարան-

¹ Հ. Շ ա հ խ ա թ ու ն յ ա ն ց, Ստորագրութիւն Կաթուղիէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, Էջմիածին, 1842, էջ 122:

Ռ. Բ. Ե Ր Ղ Ն Կ յ ա ն ց, Հնախօսական տեղագրութիւն Հաղբատայ, Վարդաշապատ, 1886, էջ 73—74:

Ս. Ջ ա լ ա լ յ ա ն ց, Ծանապարհորդութիւն ի մեծն Հայաստան, Տըփսիս, 1842, էջ 121—122:

Ս. Տ և կ ա ն ց, Հայերգ, Թիֆլիս, 1882, էջ Ժ:

Հայ հին և միջին դարերի գրականության բիբլիոգրաֆիա, կազմեց Հ. Պետրոսյան, 1941, էջ 149:

² Տե՛ս այս աշխատության 25—28 էջերը:

ներում: Հենց այս դանձարաններից էլ ծագել է և Խաչատուրների շփոթութիւնը:

Գանձարանների բոլոր խմբագրութիւններում կան Խաչատուր հողող բազմաթիւ գանձեր: Այս գանձերը գրված են վանազան տոնների առթիւ՝ եկեղեցիներում կարդալու կամ երգելու համար: Իսկ քանի որ տարբեր ժամանակներում, տարբեր հեղինակներ գանձեր են գրել նույն տոների առթիւ, ավետարանական և պատմական նույն դեպքի կամ անձնավորութիւնների մասին, այդ պատճառով էլ դրանք շատ նման են մեկը մյուսին, և շափազանց դժուար է նրանց զանազանելը հեղինակի ոճական առանձնահատկութիւններից ելնելով, մանավանդ, որ ոճական տեսակետից էլ հեղինակներն ազատ չէին ընդունված և ընդհանրացած պատկերներից ու արտահայտութիւններից:

Ինչպես տեսնում ենք, քիչ շեն նույնանուն հեղինակներին շփոթելու պատճառները:

Այսպես շփոթվել են և Խաչատուր Կեչառեցու և Տարոնացու ստեղծագործութիւնները, որի հետևանքով և շփոթութիւն է առաջացել նաև նրանց անձնավորութիւնների հարցում:

Ձեռագրերի այս շփոթութեան բացահայտմանն անդրադարձել է ժամանակին Հ. Չամչյանը, որն առանձնացրել է Խաչատուրներին, ստեղծագործական առավելութիւն, սակայն, տալով Տարոնացուն՝¹ Երկու Խաչատուրների առանձնացումը հաստատվում է հետևյալ մի քանի փաստերով.

1. Խաչատուր Տարոնացին հիշվում է Կիրակոս Գանձակեցու Պատմութեան մեջ: Մանրամասնութիւնների մեջ շմտնելու համար, բավականանանք ասելով, որ Տարոնացուն Գանձակեցին ներկայացնում է իբրև Մխիթար Գոշի ժամանակակից մի անձնավորութիւն, նրա մտերիմ բարեկամներից մեկն ու գաղափարական գործակիցը: Գետիկ վանքի շինութիւնը նկարագրելիս Գանձակեցին հետևյալն է պատմում². «Սկսաւ այնուհետև վարդապետն սքանչելի (խոսքը Գոշի մասին է — Մ. Ա.)... ձեռն ի գործ արկանել շինութեան վանիցն եկեղեցոյ... և շինեցին եկեղեցի մի գեղեց-

¹ Մ. Չամչյան, Պատմութիւն հայոց, հ. Գ, Վենետիկ, 1876, էջ 96, 121, 181:

² Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 199:

կաշէն փայտակերտ, և օծեալ կնքեցաւ յանուն սուրբ Լուսաւորչին: Էր ի տօնախմբութեան եկեղեցոյն և սուրբ վարդապետն Խաչատուր Տարօնացի, առաջնորդ սուրբ ուխտին՝ որ կոչի Հաղարծին, այր սուրբ և առաքինի, և գիտութեամբ հռչակեալ, մանաւանդ երաժըշտական արուեստիւ...»¹:

«Սա պայծառացոյց զսուրբ ուխտն՝ որում առաջնորդ էր ինքն, որ յառաջ քան զգալն նորա՝ ամայի էր և խամբացեալ: Զսա պատուէր մեծապէս թագաւորն վրաց Գրիորգի, հայր թամարին...»² և այլն:

Այնուհետև Տարօնացու անունը հանդիպում է մեզ Հաղբատի և Սանահնի մի խումբ վարդապետների շարքում, որոնք թուղթ են ուղարկում Գրիգորիս (փոքր վկայասեր) կաթողիկոսին³. «Բասիլ եպիսկոպոս որ յարևելս հիւսիսոյ, վարդապետ Գրիգոր Սանահնի և Հայր Յօհաննէս, վարդապետք մայրաքաղաքիս Հաղբատոյ՝ Իդնատիոս, Պետրոս, Վարդան և Դաւիթ, Խաչատուր վարդապետ Հաղարծնի, Մխիթար վարդապետ Խոռակերտոյ և միւս Մխիթար վարդապետ Գետկոյ և այլ աշակերտք ամենեքեան սրբոց կտակարանաց աստուծոյ երկիրպագանեմք որպէս ի մօտոյ սուրբ աթոռոյդ...»:

Ինչպես տեսնում ենք, Խաչատուրը երկու դեպքում էլ հիշվում է որպես Հաղարծնի վարդապետ կամ առաջնորդ և երկու դեպքում էլ նրա անունը կապված է Մխիթար Գոշի հետ:

Միանգամայն պարզ է, որ Գրիգոր փոքր վկայասերի, Մխիթար Գոշի (մհ. 1213), վրաց Գրիորգի թագավորի (մհ. 1184) ժամանակակիցը չէր կարող ժամանակակից լինել նաև Գրիգոր Անավարդեցուն (մհ. 1307), Ստեփանոս Օրբելյանին (մհ. 1303): Այս երկուսին բաժանում է ամենաքիչը մեկ դար ժամանակ:

Սրանով միանգամայն պարզ է դառնում Խաչատուր Տարօնացու և Խաչատուր Կեչառեցու տարբեր անձնավորություններ լինելու փաստը, բայց դեռ մնում է նրանց ստեղծագործությունները միմյանցից զատելու բարդ խնդիրը:

¹ Ասենք, ի միջի այլոց, որ այս բառերը Հայ հին և միջին դարերի զրահանության բերլիոգրաֆիայում վերագրված են Խաչատուր Կեչառեցուն:

² Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 99:

³ Թուղթ վարդապետացն հայոց հիւսիսային կողմանցն որ ի Հաղբատ և ի Սանահն առ պատուական կաթողիկոս Տէր Գրիգորիս:

Մեր բանասիրութեանը հետաքրքրել է նաև Ֆրիկ-Կեչառեցի հանգուլցը: Բանասերների մի խումբ նույնացրել են Ֆրիկին Կեչառեցու հետ, համարելով սրանց միևնույն անձնավորութունը, ավելի ճիշտ՝ Ֆրիկ համարվել է հաշատուր Կեչառեցու գրական կեղծանունը:

Բանասիրութեան այս կարծիքին նպաստել է ձեռագրերից եկող շփոթությունը: Զեռագրերում պատահում են դեպքեր (ձեռ. 2939, էջ 226), երբ ոտանավորը վերնագրված է անորոշ. «Խրատ ոգեշահ հաշատուր Կեչառեցոյ ասացեալ կամ Ֆրրրկի»: Ի՞նչպես հասկանալ այս: Մի դեպքում այս նշանակում է հաշատուրի հենց Ֆրիկ լինելը, մյուս դեպքում, ընդհակառակը, հակադրում է նրանց: Բացի այս, Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմության մեջ մի շարք կաֆաներ ձեռագրերում վերագրվում են և՛ Ֆրիկին, և՛ Կեչառեցուն:

Ֆրիկի և Կեչառեցու նույնութեան մասին առաջին գրավոր ենթադրությունն արտահայտված է 1876 թ. Երուսաղեմի «Սիոն» ամսագրում: Այնտեղ տպագրված է Ֆրիկի «Վասն Թալեհի և Պրճի» ոտանավորը, որի վերջին քառյակում հիշվում է Սերաստացու անունը. «Մեղապարտ Սերաստացույս լեր յաւուրն յեանում ողորմած...»:

Այս առթիվ արված է (չգիտես ում կողմից) հետևյալ ծանոթագրությունը. «Սոյն ռամկական ոտանաւորն, որ օրինակուած է Ս. Աթոռոյս թանգարանի գրչագիրներէն, քանի մի ձեռագրաց մէջ կը գտնուի, և ոմանց մէջ վերջին շորս տողերն կը պակասին, որ թերևս օրինակողի անուն և հաւելուած լինի, քան թէ հեղինակի: Իսկ Ֆրիկ (ընդգծումը՝ Սիոնի) անուն, յայտնի է թէ բանաստեղծական անուն է, և հատկապէս կը կարծուի, որ կամ Յով. Պլուզ վարդապետինն է կամ հաշատուր Կեչառեցոյն»: Թե որտեղից է հայտնի և որտեղից է վերցված Ֆրիկի բանաստեղծական անվան դադափարը մեզ համար անհայտ է:

Այնուհետև.

«Հայ էջեր»-ի հեղինակը, իր ժողովածուի մեջ տեղ տալով Ֆրիկի «Գանգատ» բանաստեղծությանը, ծանոթագրության մեջ ասում է. «Այդ դորժը որ միջնագարչան խրատական բանաստեղծութեան մեջ առաջնակարգ տեղերեն մին կը բռնե, արժանի է ամբողջապես հրատարակվելու և ուսումնասիրվելու: Հեղինակին անձն ալ կարոտ է ուսումնասիրվելու. «Ֆրիկ» կեղծանուն մըն է, ի՞նչ էր իր բուն

անունը, և՛րբ և ու՛ր ապրած է շինք դիտեր դեռ: Հ. Պոտուրյան ասե՛նով ինձ գրած է թէ «Ֆրիկը» Խաչատուր Կեչառեցվոյն կեղծա-
նունը կկարծես ինք. ասիկա վարկած մըն է, որ չէ ապացուցված
դեռ. պետք է լուծել այդ հանելուկը»¹:

Չոսպանյանը նույն կարծիքն է պաշտպանում նաև իր
«Les trouveres Armeniens» աշխատության մեջ (էջ 121), վկա-
յակոչելով դարձյալ Պոտուրյանին. ֆրանսերեն այս ժողովածուի
մեջ զեռեղված է Ֆրիկի «Գանգատը», որին կցված է հետևյալ ծա-
նոթագրությունը, որ բերում ենք թարգմանաբար. «Ֆրիկը» կեղծա-
նունն է, ըստ Հ. Պոտուրյանի, վարդապետ Խաչատուր Կեչառեցու,
որ ծնվել է 13-րդ դարի 2-րդ կեսում և մեռել մոտ 1330 թվերին Կեչա-
ռուիում (Այրարատում). նա թողել է բավական քանակությամբ դի-
ղակտիկ և միստիկ պոեմներ, գրված հայ կլասիկ և ռամիկ լեզու-
ներով. մասնակցել է նաև Կալիսթենեսի Աղեքսանդրի Պատմության
թարգմանության խմբագրությանը, միաժամանակ գրել է բովան-
դակության համապատասխան ոտանավորներ»:

Երկու դեպքում էլ Չոսպանյանի հիմքը Պոտուրյանն է:

Հավանաբար այս նույն աղբյուրն է նկատի ունեցել Վալերի
Բրյուսովը, երբ իր «Поэзия Армении и ее единство на протя-
жении веков» աշխատության մեջ գրում է. «Кто именно был
Фрик, пока не выяснено. Есть мнение отождествляющее его со
священником по имени Хачатур Кечареци, который жил в ту
же эпоху и так же писал стихи»².

Այնուհետև նա ասում է, որ այդ կարծիքն արդեն հնացած է և
չի ընդունվում:

Ինչպես ցույց են տալիս վերը բերված հատվածները, Կեչառե-
ցի-Ֆրիկ տեսակետն առաջադրողները հեռու չեն գնում: Նրանք են-
թադրում են կամ կրկնում ու մեջ են բերում ուրիշի կարծիքները,
սակայն որևէ փորձ չեն անում հաստատելու և հիմնավորելու իրենց
ենթադրությունը: Այս տեսակետից միակ հեղինակավորն, ըստ
երևույթին, Հ. Պոտուրյանն է, որի կարծիքը, դժբախտաբար, փաս-
տերով չի հիմնավորված, այլ ներկայացվում է իբրև սոսկ ենթա-
դրություն:

1906 թ. «Բազմավեպ»-ում նա գրում է. «Համոզիչ պատճառներ

¹ Ա. Չոսպանյան, Հայ էջեր, Փարիզ, 1912, էջ 199:

² В. Брюсов, Поэзия Армении, Москва, 1916, стр. 49.

ունիմ, որոնցմով ուրիշ անգամ պիտի ցուցնեմ, թե Ֆրիկը (ընդ. Պոտ.) Խաչատուր Կեչառեցոյ կեղծ անունն է»¹: Դժբախտաբար Պոտուրյանն այլևս այս հարցին իր աշխատութիւններում չի անդրադառնում:

Եվ շնայած բանասիրութեան մեջ բավական հետևողականորեն զարգացած այս տեսակետին, փաստերը շէն հաստատում այդ²:

Խաչատուր Կեչառեցին Ֆրիկը չէ:

Տիրայր արքեպիսկոպոս Մուշկամբարյանը 1918 թ. Ֆրիկին նվիրված իր հոդվածում³, իսկ այնուհետև մեծարժեք «Ֆրիկ-Դիւան» աշխատութեան մեջ հանդամանորեն անդրադառնում է այս խնդրին և վերջնական լուծում տալիս այս հարցին: Նպատակահարմար ենք դնում շարադրել Տիրայր արքեպիսկոպոսի մտքերը, այլ մեջ բերել նրա արխիվից հանած այս հարցի առթիվ կազմած կոնսպեկտնշումը, որ նա անփոփոխ մանրամասնել է հետո իր աշխատութեան մեջ:

«Ֆրիկը չէր կարող Խաչատուր Կեչառեցու (+1330) կեղծ անունը լինել, ինչպես ենթադրում է Հ. Պոտուրյանը (Les trouveres Armeniens, p. 121, Ars. Thb.), թեև նույն դարու և շրջանի մարդիկ, որովհետև Ֆրիկի տողերի մեջ յուր մասին իսկ սպրտած մի քանի կենսագրական տեղեկութիւններից պարզ երևում է, որ նախ նա վանական չէր, երկրորդ անգրագետ մեկն էր, այնինչ Կեչառեցին և վանական է, և նույնիսկ վարդապետ տիտղոսով և գրագետ. յուր ժամանակի հայտնի գրական անձն...»⁴:

Այս նույն եզրակացութեամբ է նա ամփոփում իր Ֆրիկի կենսագրական հատվածը «Դիւան»-ում. «Նա (Ֆրիկը) աշխարհական

¹ Բաղմալէպ, 1906, № 8, էջ 348:

² Ֆրիկ-Կեչառեցի նույնութեան վարկածին «լուծում» տալու նպատակով 20-րդ դարում մի կեղծ վկայութիւն է հորինվել իբրև ահանախեցիկոյմից, որը տեսել է Ֆրիկի գերեզմանաքարը: Այդ տապանագրում նույնացված է Ֆրեֆուկը Խաչատուր Կեչառեցու հետ: «Փաստաթուղթը» դրսևում է Տիրայր արքեպիսկոպոսի արխիվում (անհատական արխիվներ, Տիրայր արքեպիսկոպոսի արխիվ, թղթ. 131, վավ. 6): Ինչպես հայտնի է, Տիրայր արքեպիսկոպոսն անհրաժեշտ չի համարել իր մեծարժեք ու մեծածավալ աշխատութեան մեջ գեթ նշելու այսպիսի փաստաթղթի դոյութիւնը: «Փաստաթղթի» շինծուութիւնն ու ստորագրողի անունը նրան վստահութիւն չեն ներշնչել այն իբրև իրականութիւն ընդունելու և ներկայացնելու:

³ Արարատ, «Մուսգոված մի հայ երգիչ», 1918, էջ 64, 171:

⁴ ՀՍՍԻ Մատենադարանի արխիվ, թղթ. 131, փաստ. 5:

է, առանց որևէ ուսման ու դպրոցական դիտութեան, օժտված բնական տաղանդով ու ձիրքով...»¹, իսկ մի ծանոթագրութեան մեջ նա բացահայտ գրում է. «Թե Ֆրիկը կարդալ իսկ չը գիտեր, այդ պարագան մեզ դարմանք պիտի չը պատճառե»²:

Մենք բաժանում ենք Տիրայր արքեպիսկոպոսի կարծիքը՝ այն, որ Ֆրիկը չէր կարող խաշատուր Կեչառեցու կեղծ անունը լինել: Բայց այս եզրակացութեանը հանդում ենք նաև այլ փաստարկներով:

Նախ մեզ համար ընդունելի չէ նրանց նույն ժամանակում ապրելու հանգամանքը, նրանց նույնացնելու առումով: Իհարկե, երկուսն էլ 13—14-րդ դարերի գրական դեմքերն են, բայց նրանց ապրելու ժամանակի մեջ կա որոշակի տարբերություն: Ֆրիկի ստեղծագործություններից հանված տվյալների համաձայն 13-րդ դարի վերջում նա արդեն կատարյալ զառամյալ ծերունի է և հազիվ թե կարողանար գրանից հետո դեռ մի 30, եթե ոչ ավելի, տարի էլ ապրել՝ մինչև 1330, իսկ ըստ Պոստուրյանի 1331 թվականը, որ խաշատուր Կեչառեցու մահվան թվականն է և որը, ըստ վերը բերած մի քանի փաստերի, ծնված պետք է լինի 1250—60-ական թվականներից ոչ շուտ և 1286 կամ 1295 թվականներին չէր կարող իրեն «ալեվոր» անվանել կամ հայտարարել, թե «մաղերը դեղին են դարձել», որ ուշ ծերութեան հասկանիչ է: Իրոք, թե Ֆրիկը և թե Կեչառեցին նույն դարու և շրջանի մարդիկ են, բայց նրանց մեջ պիտի տեսնել մոտ մի սերնդի տարբերություն: Ֆրիկն արդեն զառամյալ է, մինչդեռ խաշատուրը ապրում է իր գործունեության ամենաեռուն շրջանը:

Երկրորդ, հաստատելով Տիրայրի կարծիքը, որ խաշատուր Կեչառեցին Ֆրիկը չէ, միանգամայն ժխտում ենք իբրև ապացույց բերվող Ֆրիկի անգրագետ լինելու վարկածը, բավականաչափ հիմքեր ունենալով, որոնց մեծ և հիմնական մասն արդեն օգտագործված և բերված է բանասերների կողմից (Մ. Աբեղյան, Գ. Հովսեփյան, Մ. Մկրչյան, Աշ. Հովհաննիսյան): Չկրկնելով մյուսների կողմից բերված հավաստի փաստերը, ավելորդ չենք համարում անել մի երկու դիտում, որոնք արժանի են ուշագրութեան այս տեսակետից: «Այլ բանք Ֆրիկանն ասացեալ» (Գեղեցիկ պատկերք ու հեր...) ոտանավորում ասվում է.

¹ Տիրայր արքեպիսկոպոս, Ֆրիկ-Դիւան, Նյու-Յորք, 1952, էջ 36:

² Նույն տեղում, էջ 18:

Ձաշ քո հրգօր դիր պահապան
Կարդացողացս, և լսողիս¹,

նշանակում է նրան կարդում են:
Մի այլ տեղ՝

Աստուած օրհնէ զայն կարդացողն,
Որ իմ խրատն առ ինքն մընայ...²

Կամ խոսելով աշխարհի ունայնության մասին, եզրակացնում է.

Աշխարհս ամէն սուտ կու դատին,
Ես վտել եմ հանց քէմիայ
Ոսկի արծաթըն զայն շարժէ,
Ինձ յիշատակ այս կու մընայ:

Ինչը կարող է Ֆրիկին հիշատակ մնալ, եթե ոչ այն գրվածքները՝ բանաստեղծությունները, որ պիտի կարդացվեին և հենց սրա համար էլ նա դաժանությամբ սաստում է հետնորդներին, որոնք կփորձեն մոռացության մատնել հեղինակին:

Ով զիմ անունըս խափանէ
Զիւրն գրէ պարծենալոյ,
Աստէնս շաննէ ինքն թողութիւն,
Անդէնն զըրկի ինքն ի լուսոյ³:

Ավելի ցայտուն է նրա հետևյալ արտահայտությունները.

Անալի դարձել եմ ի միտս ու անհամ
Ոչ առնում ըզգրոցս ճաշակ և ըզհամ⁴:

Ծիծաղելի կլիներ ենթադրել, թե նա գրքերից ճաշակ ու համ առել է ուրիշների կարդալով: Այսքանից հետո առարկությունները,

1 Ֆրիկ, Բանաստեղծություններ, էջ 38:

2 Նույն տեղում, էջ 49:

3 Նույն տեղում, էջ 104:

4 Նույն տեղում, էջ 206:

թվում է, կլինեն ավելորդ և բռնազբոսիկ: Բոլոր փաստերն ասում են, որ Ֆրիկն անդրադետ չի եղել: Ընդհակառակը. Ֆրիկը լավ տեղյակ է աստվածաշնչին, ավետարանին, շոշափում է դավանաբանական հարցեր, դորժ է ածում եկեղեցական ընդհանուր ոճեր, նրա ստեղծագործությունները նույնիսկ տեղիք են ավել նրան համարելու ժամանակի ամենազարգացած մարդկանցից մեկը¹:

Այնուհետև.

Բացի դադափարական-արմատական տարբերություններից, որ ակներախ է երկու ստեղծագործողների երկերում, կան նաև աշխարհագրական-քաղաքական իրադրությունների տարբեր միջավայրերի արտացոլում նրանցից ամեն մեկի ստեղծագործությունում: Միանգամայն ճիշտ է գիտված, որ Ֆրիկի ստեղծագործության մեջ արտացոլված է մոնղոլական արշավանքներին խիստ ենթակա այն շրջանները, որոնք ավերածությունների, ավարի ու թալանի են ենթարկվել հրոսակախմբերի կողմից. մասասշինների գործունեության բուն կենտրոնի, հարկատվական ծանր սիստեմի արտացոլումը կա Ֆրիկի բանաստեղծություններում²: Օտար ու սեփական շահագործման հակասությունների հանդուցակետում է ապրել Ֆրիկը և այդ քաղաքական, հասարակական բախումների ու հակասությունների արտացոլումն է նրա հանձարեղ «Գանդատը»՝ անհաշտ ու խիզախ բողոքը տիրող իրականության նկատմամբ: Ճիշտ է Ֆրիկի ստեղծագործությունում էլ կա օտար նվաճողների կամայականությունների տակ կքած հայ ժողովրդի վիճակի ծանր նկարագրությունը և իր ցասումը նաև ազգային հալածանքների դեմ.

Որքա՞ն տանջեն զմեզ յաշխարհի

եւ կեղեքեն զկեանս մեր յայտնի.

եւ դու՛ ներես յամենայնի,

ի անտես առնես զմեզ ի վըշտի.

Գիտե՞ս մարմին եմք մըսեղի,

Գէմ արձան շեմք ինչ սլըղնձի.

Եղեզըն շեմք, կամ խոտ վայրի,

¹ Գ. Հ ո վ ս ե փ յ ա ն, Խաղբակյանք, Բ, էջ 200:

² Ս. Հ ո վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն, Ֆրիկը ուսումնաքննական լույսի տակ, Երևան, 1955, 113—116:

Որ խանձ արկեալ նս կըրակի.
Քան զանդաստան փըշաբերի,
Կամ մացառաց ինչ պըրակի¹.

Սակայն Ֆրիկի ստեղծագործութիւններում այդ չի վերածվում քաղաքական տենչանքի: Նա աշխարհում արդարութիւնն ու հավասարութիւնն հաստատելու ելքը չի փնտրում սոսկ օտար նվաճողներից երկիրն ազատելու մեջ. նա ֆեոդալական միջնադարին, հասարակական տիրող օրենքներին անհաշտ մի քաջամարտիկ է, որը խիղախում է դատաստանի նստել ժամանակի հայացքով այդ կարգերի ստեղծողի հետ, և աներեսպաշտ ու անկեղծ զրույցով բացել իր հոգու անլուծելի ողբերգութիւնը, ճշմարտութեան հասնելու իր անկարողութեան ողբերգութիւնը:

Ո՞րն էր նրա ողբերգութիւնը. անվերջ և անընդհատ անհավասարութիւնը. ո՞րն է ելքը նրա համար, ինքն էլ չգիտէ, բայց իր դժգոհութեան անդրադարձ կողմից բացահայտվում է նրա երազանքը — տեսնել մարդկային մի արդար հասարակութիւն առանց «պապանց պարոնորդու» և առանց «հարանց» մուրացիկների, առանց այլասեռից, մի այնպիսի վիճակ, որ մարդ էակը դժբախտ չզգա իրեն ոչ բնութեան, ոչ հասարակութեան անհավասարակշռութիւնից: Արդար և հավասար կյանքի տենչանքն էր արտահայտված Ֆրիկի ստեղծագործութիւններում, և այդ մի տենչանք էր, որ արտացոլում էր բոլոր ժամանակների կեղեքվող ու շահագործվող մարդու սրբազան իդեալը:

Ֆրիկի ողբերգութիւնը կրկնապատկվում էր նրանով, որ հակասութիւն կար ոչ միայն նրա վսեմ երազանքների և բիրտ ու դաժան իրականութեան մեջ, այլև նրանով, որ նա հավատում էր աստծու արդարութեանը և երկյուղածորեն երկբայում, թե մի գուցե իր պահանջած արդարութիւնն ու հավասարութիւնը տարբեր է արարչագործի արդարութիւնից: Այդ է պատճառը, որ Ֆրիկի ստեղծագործութիւնը միջնադարյան ու պատմական լինելով հանդերձ, վեր է իր ժամանակից. այն պատկանում է բոլոր ժամանակների մտածող ու տառապող այն մարդկանց, որոնց իդեալն է եղել մարդկութեան՝ ազգութիւնների և դավանութիւնների, դասերի ու դասակարգերի իրավահավասարութիւնը:

¹ Ֆրիկ, Բանաստեղծութիւններ, էջ 234:

Խաչատուր Կեչառեցու ստեղծագործությունը միանգամայն այլ ուղղություն ու բովանդակություն ունի. այն կապված է օտար բռնակալական լծից երկիրն ազատագրելու քաղաքական տենչանքների հետ¹: Կեչառեցու ստեղծագործություններում արտացոլում է գտել Հայաստանի՝ մոնղոլական տիրապետությունից համեմատաբար զերծ մնացած կյանքի պատկերը: Այն արտահայտում է Սյունիքի և Վայոց ձորի ֆեոդալական տների, հատկապես Պոռշյան իշխանական տան նկրտումները երկիրը մոնղոլական տիրապետությունից ազատագրելու և սեփական անկախություն ստեղծելու մասին: «Ողբ վասն աւերման տանս արևելեան» հայրենասիրական ողբում նա վերհիշում է Պոռշ, էլիկում, Մկզեմ, Պապակ զորավար իշխանների օրոք Հայաստանի օրոշ շրջանների համեմատաբար բարեկեցիկ վիճակը և հակադրում նրանց իր ժամանակի հայ տկար և անգործունյա իշխողներին: Այստեղ արտահայտվում է նրա ստեղծագործությունների գաղափարական տարբերությունը Ֆրիկից և ուրույն սոցիալ-քաղաքական միջավայրը:

Բացի այդ, միանգամայն տարբեր են Ֆրիկի և Կեչառեցու ստեղծագործական հնարանքները: Կեչառեցին բանաստեղծությունը սեղմում է, հասցնելով այն ամենափոքր շափերի: Նրա բանաստեղծությունները մեծ մասամբ իր եզրահանգումներն են աշխարհի ունայնության, վաղանցիկության, հոգու և մարմնի և այլ հարցերի մասին, նա կոնկրետ է, ամեն մի բանաստեղծություն մի հույզի դրսևորումն է փաստորեն. այնինչ Ֆրիկը հորդ է, հախուռն, նա չի կաշկանդում իր միտքն ու երևակայությունը, գրում է այն, ինչ այդ վայրկյանին հուզում է նրան: Մի միտքը աղբյուր է դառնում մի ուրիշի, և այսպես ինքնաշարժ աճում է նրա բանաստեղծությունը: Ամենևին պատահական չպետք է համարել, որ Ֆրիկի կենսագրության մասին եղած բոլոր փաստերը հանված են իր իսկ ստեղծագործություններից: Սրանց մի մասը հիմնական մտքից արված շեղումների արգասիք են:

Եվ չնայած այս տարբերություններին, նրանց բանաստեղծությունները իրօք նման են թվում. պատճառն այն է, որ նրանք ապրում են պատմական միևնույն ժամանակաշրջանում, նրանց հու-

¹ Ա. Շ. Հ ո վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն, Գրվազներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, Երևան, 1957, էջ 328—329:

զում են միևնույն հարցերը, գրում են հաճախ միևնույն հարցերի մասին, մեծ մասամբ միևնույն տաղաչափությամբ և միջին հայերենով:

Սակայն այս վերջին հանգամանքը՝ միջին հայերենի գործածությունը, որքան էլ նրանց նմանություն պատճառներից մեկն է, տարբեր է երկուսի մոտ: Այն ոճերն ու դարձվածքները, նաև օտար բառերը, որ Տիրայր արքեպիսկոպոսն առանձնացրել է իբրև «Յրիկի ոճեր ու դարձվածքներ», շնչին շարժվում են տարածվում Կեչառեցու ստեղծագործությունների վրա. հիշենք թեկուզ լսենալ—լսել, սիրենալ—սիրել, յիշենալ—յիշել, երևնալ—երևալ, շահեալ—շահել, վառինալ—վառել, մյուս կողմից՝ հրամել—փոխ՝ հրամայել, մօտիլ—մոտենալ, յիմարել—յիմարանալ, արեր—արարել, հարըստել—հարստանալ բայակազմության առանձնահատուկ ձևերը կամ ածականների, մակբայների ակ մասնիկով՝ թերակ—թերի, միակամակ—միակամ, զոհակ—զոհաբերող, հզորակ—հզոր, քննակ—քննող կազմելը և այլն:

Այդ ոճերի և դարձվածքների այն մասը, որ կարելի է տարածել Կեչառեցու ստեղծագործության վրա, համարյա ընդհանուր է մեր միջնագարյան բոլոր գրողների համար:

Ավելորդ չենք համարում անել մի դիտողություն ևս. որքան էլ միջին հայերենը համարվում է մի լեզու, որ միջին տեղն է գրավում գրարարի և աշխարհարարի միջև, որքան էլ նա դիտվում է իբրև միջին դարերի գրականության միասնական լեզու, նրա մեջ այնուամենայնիվ պետք է տեսնել երկու տարբեր ուղղություն. մեկն ավելի մոտ գրարարին, մյուսն, ընդհակառակը, հեռու գրարարից և մոտ ավելի աշխարհարարին: Կեչառեցու և Յրիկի լեզուների մեջ պետք է տեսնել այս տարբերությունը: Յրիկն ավելի հարուստ է ժողովրդական բարբառային արտահայտություններով՝ բառերով ու դարձվածքներով, քան Կեչառեցին: Վերջինիս բանաստեղծություններում չես հանդիպի Յրիկի գործածած «մտվի», «ճորով», «հնչուր», «հալուր», «չխսնէ», «պացխուն», «լալայուն» բարբառային ձևերը: Այստեղ նկատվում է ավելի գրարարյան բառապաշարի և դարձվածքների կիրառություն:

¹ Այս մասին Տիրայր արքեպիսկոպոսն արել է իր եզրակացությունը, որի հետ կարելի է ծանոթանալ ՀՍՍՌ Մատենադարանի արխիվում, թղթ. 131, վավ. 3, նաև Դիւան, էջ 141—157:

Ինչպես տեսնում ենք, Խաչատուր Կեչառեցու և Ֆրիկի կյանքի ու ստեղծագործության ուսումնասիրությունը միայն հաստատում է նրանց տարբեր անձնավորություններ լինելու փաստը, հետևաբար և Ֆրիկի կենսագրությունը Խաչատուր Կեչառեցու կենսագրությունը լինել չի կարող:

* * *

Խաչատուր Կեչառեցու կենսագրության հետ կապված մի ուրիշ թյուրիմացություն էլ կա մեր բանասիրության մեջ:

Գ. Հովսեփյանը, որ երկար տարիներ զբաղվել է Խաղբակյան-Պոռշյան տոհմի պատմությամբ և մանրամասն ուսումնասիրել է նրանց տոհմական ճյուղագրությունն ու գործունեությունը, նրանց հոգևոր կապերը ժամանակի այս կամ այն անձի հետ, 1340-ական թվականներին վերաբերող արձանագրություններում ու հիշատակարաններում նկատում և ուշագրության է առնում Մպիտակավոր Աստվածածնի վանքի վանահայրերից մեկին՝ Մկրտիչ վարդապետին: Այս վարդապետն իր ուսումն ստացել է Գլաձորում՝ հատկապես Դավիթ վարդապետի ձեռքի տակ¹: Այս Դավիթը նկարագրող էլ է մի Ավետարան և նվիրել իր սանին՝ Մկրտչին. «Նուաստ ի շարս ուսուցչապետաց Դավիթ շնորհեցի Աւետարանս սուրբ Աստուածածնին և առաջնորդի սուրբ անապատին Մկրտչին՝ հոգևոր որդեկին իմոյ ի յիշատակ հոգւոյ իմոյ»²:

Մի արձանագրության մեջ (1243 թվականի), հանդիպելով ոմն հայր Մկրտչի անվանը, որ հիշված է որպես վանքի առաջնորդ, Գ. Հովսեփյանը ենթադրում է, որ այս Մկրտիչը պետք է լինի Խաչատուր Կեչառեցու որդին, քանի որ «Չորրորդ ասուր ծննդեան և աւետեաց Աստուածածնին» գանձը («Խնդութեան ձայն բարբառ աւետեաց» սկսվածքով) Կեչառեցունն է և ըստ Ալիշանի խորագրված է եղել այսպես.

¹ Այս Դավիթը հեղինակությամբ ետ չէր մնում Եսայի Նչեցուց: 1321 թվականին Կյուրեղ գրիչը նրանց մասին գրում է. «Ի վարժապետութեան սուրբ և բազմերջանիկ բաջ հռետորաց հայոց, երկուց ամուլաց ճշմարիտ հաւատոց մերոց... Դաւթի և Եսայեա ի հռչակավոր սուրբ մենաստան համալսարանիս Գլաձորոյ...» (Խաղբակյանք-Պոռշյանք, Բ, էջ 218):

² Ալիշան, Սիսական, էջ 134, նաև Գ. Հովսեփյան, Խաղբակյանք, Գ, հավելված Բ, էջ 23:

Երգեաց ըզսա Կեչառեցին
Հայր՝ Մկրտիչ վարդապետին:

«Ափսոս, — շարունակում է Հովսեփյանը, — Ալիշանը յուր սովորութեան համեմատ լիովին չի հիշում աղբյուրը. ձեռագրի ծագման տեղը և ժամանակը գուցե կլուսավորեին մութ խնդիրը»¹:

Հ. Տաշյանն էլ Ալիշանի բերած այս տեղեկութեան հիման վրա կզրակացնում է, թե «Գանձին խորագիրը, որ է

Երգեաց ըզսա Կեչառեցին,
Հայր Մկրտիչ վարդապետին,

կրնա ցուցնել, որ (Կեչառեցին) աշխարհիկ երեց էր»²:

Տարօրինակ է, որ Հովսեփյանի աշքից վրիպել են ՀՍՍՌ Մատենադարանի №№ 424 և 2736 (նաև 7507 ձեռագրերը), ուր պահպանված է այս դանձր Կեչառեցու անունով:

Մեր հնագույն դանձարաններից մեկում (№ 3540, դրված 1406 թվականին) այս գանձը՝ «Գանձ աւետեաց Աստուածածնին և ճրագալուցին» վերնագրով, տրված է առանց Խաչատուր Կեչառեցու անվան հիշատակության:

Մատենադարանի վերոհիշյալ ձեռագրերը չնչին տարբերությամբ պահում են այն հիշատակությունը, որ բերում է Գ. Հովսեփյանը, քաղելով Ալիշանի Այրարատի 269 էջից.

№ 424 (Ժ է դ.)

№ 2736 (1621 թ.)

Գանձ աւետեաց Աստուածածնին	Գանձ աւետեաց Աստուածածնին
ի տիրամայր սրբոյ կուսին	ի տիրամայր սրբոյ կուսին
Երգեաց ըզսայ Կեչառեցին	Երգեաց ըզսա Կեչառեցին
Տէր Մկրտիչ վարդապետին:	Հայր Մկրտիչ վարդապետին:

№ 2736 ձեռագիրը լրիվ համապատասխանում է Ալիշանի մեջ բերածին. այն է՝ շորթորդ տողում երկուսն էլ ունեն Հայր Մկրտիչ վարդապետին արտահայտությունը: Դրա փոխարեն № 424 ձեռագիրն ունի «Տէր Մկրտիչ» բառերը:

¹ Գ. Հովսեփյան, Խաղրակյանք, Ա, էջ 209—210:

² Հ. Տաշյան, Ուսումնասիրութիւնք, էջ 125:

Նշված «Տեր Մկրտիչ վարդապետին» բառերը ցույց են տալիս, որ «Հայր» բառը մյուս փոփոխակում ոչ թե մարմնական հայր է նշանակում, այլ ավելի շուտ հոգևոր հայրի իմաստ ունի, և երկրորդ, ինչպես կտեսնենք ստորև, այն հավաստի չէ, այլ գրիչների անտեղյակության արդյունք միայն:

Թե ինչպես է շարունակվել ստանալորն Ալիշանի մեջ բերած ձեռագրում, չգիտենք: Մեր ուսումնասիրությունը պարզ դարձնելու համար բերենք ստանալորն ամբողջությամբ (ըստ № 2736 ձեռագրի), ուշադրություն հրավիրելով հատկապես այն բանի վրա, որ այն գրված է գանձից ներքև՝ տողատակին, ինչպես գրվում են մեր այժմյան ծանոթագրությունները:

Գանձ աւետեաց Աստուածածնին
Ի տիրամայր սրբոյ կուսին.
Երգեաց ըզսայ Կեչառեցին
Հայր Մկրտիչ վարդապետին,
Երգեաց ըզսա ի յատենին
Քաղցր և անոյշ և մեղմագին
Հանց որ ժողովրդն հաւանին
Նւ փառս տան քո ստեղծաւղին:

Բանից կարծես դուրս է դալիս, որ իրոք Կեչառեցի Խաչատուրն ունեցել է որդի՝ Մկրտիչ անունով:

Այս հաստատում է նաև մեր Մատենադարանի № 7507 ձեռագրի (35 էջ) մի այլ նույնպիսի տողատակի հիշատակությունը. «Գանձ սրբոյն Սարգսի զօրաւարին» վերաբերող.

Գանձ ասացեալ տէր Մկրտչին
Որդոյ Խաչիկ վարդապետին... և այլն:

Տեսնենք այս հիշատակությունների հավաստիությունը:

Բավական է թերթել № № 424, 2736, 7507 և այլ ձեռագիր գանձարաններ, համոզվելու համար, որ հիշատակություններն արված են ոչ թե հեղինակի, այլ ուրիշ մեկի կողմից: Վերցնում ենք № 7507 ձեռագիրը (էջ 2ա).

Գանձ աւետեաց Աստուածածնին,
Ասա զսա յերեկոյին
Երգեաց զսա քաջ բարունին
Տէր Առաինկ Բաղիշեցին.
Ասա թէ ձայն ունիս յոճին
Հանց, որ ժողովն հաւանին,
Երկու ընկերք բանք քաղցրագին,
Աւարտեցէք զգանձս ընդ տաղին...

Սրան ավելացնենք մի երրորդ գանձի կապակցութեամբ արված նույնպէս տողաւաւի ծանոթագրութիւնը (էջ 45բ).

Գանձս պատուական է քան զոսկի
Եւ քան զականս պատուականի.
Երգեց զսա քաջ բարունի
Տէր Մխիթար Էրեւնցին.
Առաջին մեծ սիւնհոգոսին.
Հանց, որ ժողովն հաւանին
Եւ փասս տան քո ստեղծաւորին:

Եթէ համեմատենք ընդգծված տողերը, ապա ավելորդ կլինի ապացուցել, որ սրանք ոչ թէ հեղինակների՝ իրենց հիշատակութիւնն է, այլ հետագայի գրիչների: Սա մի ընդունված ձև է, որ օգտագործել են գրիչները, տեղագրելով միայն անուններ ու որոշ ավյալներ:

Որ իրոք գրիչներն են արել այդ գիտողութիւնները և հաճախ իրենք շփոթութեան մեջ լինելով, սխալն իրրև իրականութիւն են հրամայել ապագային, անկասկած են գառնում հետևյալ փաստերով:

Նույն № 2736 ձեռագրի 201 էջում (նաև № 7507 ձեռագրի 71բ էջում) Մխիթար հոգող գանձի տակ հանդիպում ենք հետևյալ «ծանոթագրութեանը»:

Գանձս ասացեալ Մխիթարի
Այրիվանից առաջնորդի
Աստուածարան վարդապետի,
Որ մականուամբ Գոշ կոչի,
Ասա զսա ի յատենի
Կալոս աշօք և ողբալի... և այլն:

Միայն ուշ հետադայի և այն էլ անգետ գրիչը կարող էր Մխիթար անունը բավական համարել, նույնացնելու համար 13—14-րդ դարերի Գեղարդա կամ Այրիվանի առաջնորդ, հայտնի ժամանակագրության ու բազմաթիվ գանձերի հեղինակ Մխիթար Այրիվանեցուն՝ Մխիթար Գոշի հետ:

Բերված օրինակները ապացուցում են, որ հիշատակությունները, որոնց մեջ և

Երգեաց ըզսայ Կեչառեցին
Հայր Մկրտիչ վարդապետին

արտահայտությունը չի կարող ստույգ համարվել ասելու համար, թե Կեչառեցին աշխարհիկ երեց է եղել, վերոհիշյալ Մկրտիչ վարդապետի հայրը, մանավանդ որ այն «Աւետեաց Աստուածածնի գանձը», որի տակ նշված է այս ծանոթագրությունը, Հ. Տաշյանն իր Յուզակում խաչատուր Տարոնացունն է համարում:

Սրանով սպառվում են խաչատուր Կեչառեցու մասին եղած տվյալներն ու ակնարկները:

Նրա կենսագրությունը մնում է բացահայտել ու վերականգնել իր ժամանակակիցների, նրանց հետ ունեցած կապերի միջոցով միայն:

Երկու դեմք 13—14-րդ դարերում անմիջականորեն կապում են խաչատուր Կեչառեցուն Գլաձորի բարձր գալրոցի կամ համալսարանի հետ:

Առաջինը բուրբիս հայտնի Սունյաց մեարոսադիրտ Ստեփանոս Օրբելյանն է «Միսական տան» պատմիչը, մյուսը՝ համեստ մի գրիչ՝ Պողոս Ակներցի կամ Կիլիկեցի անվամբ:

Օրբելյանն իր Պատմության հիշատակարանում, ինքնակենսագրական կարգի որոշ դրվագներ տալով, գրում է. «Վարժեցայ ի կրթարանի աստուածեղէն տառից՝ սակաւ մի տոեալ զճաշակ ուտնի քաղցրութեան առի հրաման յաստուածազգեաց և յաշխարհալոյս բարունապետէն Ներսիսէ (խոսքը Ներսես Մշեցու մասին է—Մ. Ա.) և տհաս խակութեամբ նստայ յաթոռ վարդապետական»¹:

Նա Գլաձորի սան է: Գլաձորի գալրոցի բարերար ազդեցությունը զգացվում է նրա մեծարժեք պատմության վրա, որտեղ լայնորեն

¹ Օրբելյան, Պատմութիւն, էջ 478:

օգտագործված են վիճական արձանագրություններ, կալվածագրեր, այլևայլ պաշտոնական փաստաթղթեր: Գիտական ու քաղաքական այդ միջավայրի արդյունքն է նաև նրա նախաձեռնությամբ դամարված 1295 թվականի Սյունիքի հայտնի ժողովը, որտեղ կազմվեց Գրիգորիս Անավարդեցուն ուղղված ընդդիմախոսական հայտնի թուղթը:

Օրբելյանի գրչին է պատկանում էջմիածնին նվիրված նշանավոր ողբը՝ «Ողբը և հառաչանք ի դիմաց մերոյ սրբոյ աթոռոյն էջմիածնի»: Այս երկը երկրորդն է Շնորհալու Եղեսիայի ողբից հետո, ուր հեղինակը գովերգում է հայ ժողովրդի անցյալն ու ողբում ներկան, ապագայի երազներով: Ի դեմս՝ էջմիածնի Օրբելյանը տեսնում է հայ ժողովրդի խորտակված միասնականության և կործանված պետականության դաղափարը: Վերջինս վտանգված համարելով Գրիգորիս Անավարդեցի կաթողիկոսի օտարադավան քաղաքականությամբ, Օրբելյանն իր Ողբով զգաստանալու կոչ է անում հայրենակիցներին.

Ու՛ր են փեսայքն իմ առաջին
Հայրապետաց ջոկքն որ անցին.

Ու՛ր թագաւորքն են նախկին

Ուր ազատքն ընդ սեպուհին.

Ուր են իշխանք գահազլխին

Նախարարաց կոյտքն որ կային.

Ու՛ր զօրութիւնք բիր բանակին

Խառնեալ ամբոխ անթուելին.

Ո՛ւր բաբունիքն, որ յիս կային

Ո՛ւր ձայն երգոյ, պաշտօնէին

Արդ զո՞ւր կարեմ ըստ պատշաճին

Թուել զիմ փառսն որ նախ էին...¹:

Ազգային ինքնուրույն պետականության երազանքն է, որ արձարծում է Օրբելյանը և հորդորանքը՝ քաղաքական այդ տենչանքն իրականացնելու:

¹ Մտ. Օրբելյան, Ողբը և հառաչանք, Ն. Նախիջևան, 1770, էջ 22—23, 31:

Այս Ողբը Օրբելյանը գրել է Խաչատուր Կեչառեցու խնդիրքով, «Արարեալ տեանն Ստեփանոսի նախագահ Մետրապոլիտին Սիւնեաց՝ որդւոյ Տարսալիճ իշխանին, ի խնդրոյ շնորհազարդ սուրբ վարդապետին Խաչատրոյ Կեչառեցոյ. ի Չեմ (1299) քուակամիս մերոյ»:

Ողբի վերջում՝ «Յիշատակարան բանիս՝ ըստ անուան ոգոյին» գլխի շորքորդ հատվածում Օրբելյանը ճշտում է իրերի գրությունը. Կեչառեցին ոչ թե խնդրել է, այլ փութով ստիպել, հարկադրել, զրգել գրելու այս ողբը.

Փութով մեծաւ ըզմեզ հարկեալ
Ի յայս հանդէս բանից մըղեալ
Բարունապետն՝ հոգւով լըցեալ
Անյազթ հռետոր շնորհօք ծաղկեալ.
Եւ բանիրուն մեղ ճանաչեալ
Յազդաց բազմաց դովարանեալ.
Որ Խաչատուր սա յորչորչեալ
ՅԱյրարատեան տանէն եկեալ¹:

Այստեղ մեզ այնքան չի հետաքրքրում Օրբելյանի բարձր գնահատականները Կեչառեցուն, որ իհարկեւ, ուշադրության արժանի է², այլ այն, որ Խաչատուր Կեչառեցին Օրբելյանին մոտ կանգնած մի մարդ է եղել: Այս ցույց է տալիս, որ եթե Կեչառեցին Գլաձորում չի էլ ուսել անգամ, սերտ, կամ ինչպէս Գ. Հովսեփյանն է ասում «հոգևոր» կապ է ունեցել նրա ներկայացուցիչների հետ:

Այս ավելի հաստատւում է, երբ նկատի ենք առնում Ստ. Օրբելյանի «Հակահառությունը»³ դավանաբանական այլևայլ հարցեր պարունակող մի ամբողջ գիրք, տասներկու գլխից բաղկացած, զըր-

¹ Ստ. Օրբելյան, Ողբ և հառաչանք, էջ 31:

² Չպետք է մոռանալ, որ Ստ. Օրբելյանը ինքը մեր մեծագույն սլաւոմազիրներից մեկն է և Տարսալիճ Օրբելյանի որդին, իշխանական տնից, և Խաչատուրի նկատմամբ տածած նրա ջերմ հարգանքը ստեղծական զովեստ չէ լուր, այլ Կեչառեցու հեղինակավոր լինելու փաստն է ազդեցութեամբ:

³ Տեանն Ստեփանոսի Սիւնեաց նախագահ արհիեպիսկոպոսի, Հակահառութիւն ընդդէմ երկարնակաց, շարագրեալ ի թուին հայոց ՉԾԱ (1302) ի կաթողիկոսէ Գրիգորի Անաւարդեցոյ, Կոստանդնուպօլիս, 1756:

ված 1302 թ., որի կարևորագույն մասերից մեկը՝ 11-րդ գլուխը գրված է Խաչատուր Կեչառեցու հորդորով:

«Բոլոր պատճառ ժողովոյն Քաղկեդոնի: Եւ բացայայտութիւն նոցին ազանդոյն: Եւ յայտարարութիւն տօմարին Լեոնի, զոր ինքեանք ընկալան, և զմեզ հարկեն յանձն առնու: Վիպասանեալ նորին Ստեփանոսի ի խնդրոյ Խաչատուր վարդապետի Կեչառեցոյ»:

Գրքի 7-րդ գլուխը գրված է Բարսեղ վարդապետի խնդիրքով:

Տ-րդը՝ «Ի խնդրոյ տեառն Յովհաննէսի Արարատեան նահանգի վերագիտողին»:

Թե ով էր Բարսեղ վարդապետը, որին կոչում է սրդի «Սմբատայ բարեպաշտի» շկարճղացանք ճշգրիտ պարզել: Հովհաննէս «Արարատեան նահանգի վերագիտողը» էր Հովհաննէս Բջնեցին, որի անվանը հանդիպում ենք նաև Անավարդեցու դեմ թուղթն ստորագրող ցանկի մեջ՝ «Ես տէր Յովհաննէս ասթուակալ Բրջնոյ միախոհ և միաբան եմ այս վերողրեալ ուղղագաւան հայրենացանկ սահմանադրութեանս»¹:

Նույն թուղթն ստորագրել են նաև Գլաձորի դպրոցի ուսուցչապետ Եսայի Նչեցին և Դավիթ վարդապետը:

«Ես Յեսայի յեաին վարժապետ և կրտսեր բանասիրաց իմով աշակերտօքս համախոհ եմ այսմ դրոյ և վերագրեալ արանց: Ես Դավիթ նուաստ հոգի քարող բանի և վարժապետ Հայաստան եկեղեցոյ համախոհ եմ այսմ թղթոյս որ ունի ճշմարտիւ զսուրբ հարանցն աւանդութիւն»:

Սրանցից անմիջապես հետո, ըստ № 3276 ձեռագրի, գալիս է Խաչատուր Կեչառեցու ստորագրութիւնը. «Ես Խաչատուր վարդապետս Կեչառեցի վկայ եմ այսմ դաւանութեանս»²:

Նշված փաստերը ցույց են տալիս, որ Խաչատուր Կեչառեցին կապված է Գլաձորյան դպրոցի գիտա-գաղափարական միջավայրի հետ:

Այս է ապացուցում նաև Գ. Հովսեփյանի կողմից նշված մի փաստ, որ բերում ենք ամբողջութեամբ նրա աշխատութիւնից: «Երևանի թանգարանի № 37/383 ձեռագրում (այժմ № 7853—1366 թվ.—Մ. Ա.) «Խաչատուր» հոդող բազմաթիվ գանձերից մեկը՝ ունի այսպիսի վերնագիր. «Գանձ սրբոց առաքելոցն Թաղէոսի և Բարդուղիմէի, Յուդայի Յակոբեան և Շմաւոնի նախանձայոյզ[ի] ասա-

1 ՀՍՍՌ Մատենադարան, ձեռագիր № 3276, էջ 58բ:

2 Նույն տեղում:

ցեալ ի խնդրոյ հեզի և քաջ գրչապետի վարդապետի Պաւղոսի ի նահանգէն Կիւլիկեայ»... Այստեղ հատուկ շեշտված է խնդրողի «ի նահանգէն Կիւլիկեայ» լինելու հանգամանքը, որ ապացույց է, թե ոչ հեղինակը և ոչ խնդրողը Կիլիկիայում չեն. ուրիշ աղբյուրներից էլ հայտնի է մեզ շնորհալի գրիչ և մանրանկարիչ Պողոս վարդապետի տեղն ու ժամանակը: Նա Գլաձորի դպրոցի գրիչ է, Նչեցու աշակերտներից, ծագմամբ Կիլիկիայի Ակններ վանքից»¹:

Պողոս Կիլիկեցու մասին տեղեկությունները քաղված են իր իսկ հիշատակարաններից². «Առդ ես տկարս ի գարեղս և ապիկարս ի վարդապետս, շնչինս ի յիմաստս և փանաքիս ի քերթողսն, Պաւղոս վարդապետ ծրեցի իմով տկարութեամբս զսուրբ Աւետարանս յուով աշխատանաւք և քրտնաջան տառապանաւք ի գաւառիս Վայո ձորասի և ի մեծ մենաստանիս որ Գլաձոր յորջորջի, ի դրան սուրբ Նախավկայիս ի թվականութեանս հայկազեանս 24Թ (1293 թ.): Ի վարժապետութեան մերոյ մեծի Եսայեայ...»:

Մի այլ տեղ՝ «Յայսմ թուաբերութեան... 24Գ (1294) ես Պաւղոս ըստ շնորհատուր անուանն սոսկ վարդապետ կոչեցեալ աշխարհաւ Կիլիկեցի, ի սբ. ուխտէն Ակնէր կոչեցեալ... Եկեալ բնակեցայ ի կողմն նահանգիս Սիւնեաց, ի գաւառս Վայոց ձոր կոչեցեալ, ի վանս Գլաձոր առ ոստ սուրբ երիցս երանեալ բարունապետին Եսայեայ...»:

Ահա այս Պողոս Կիլիկեցու խնդրանքով է խաչատուրը գրել վերոհիշյալ գանձը, և Գ. Հովսեփյանն այս բերում է ապացուցելու, որ գանձարանում եղած մյուս բոլոր «խաչատուր» հողող գանձերն էլ Կեչառեցունն են: Մենք ընդունելով այս մի գանձի Կեչառեցուն պատկանելը, կասկածի տակ ենք դնում մյուս գանձերի նրան պատկանելու հարցը, սակայն այս փաստն օգտագործում ենք անկասկած դարձնելու համար խաչատուր Կեչառեցու ուղղակի և անմիջական կապը Գլաձորի միջնադարյան համալսարանի և նրա սաների հետ:

¹ Գ. Հովսեփյան, Խաղբաղյանք, Բ, էջ 41:

² Նույն տեղում, Գ (հավելված Բ, 79), էջ 166, Բ, էջ 233, Հ. Թովհաշյան, Յուզակ ձեռագրաց Գաղյան Խաչիկ վարդապետի, Բ, Վաղարշապատ, 1900, էջ 29—30:

Գ Ո Ր Թ Ո Ւ Ն Ե Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ը

Խաչատուր Կեչառեցին ձեռագրերում և մատենագրության մեջ մեծ մասամբ հիշվում է իբրև բանաստեղծ: Սակայն նա լուրջ բանաստեղծ չէ, այլ նաև հասարակական գործիչ և ուսուցիչ:

Խ. Կեչառեցու բաղմակողմանի գործունեության համատեղությամբ միայն հնարավոր կլինի ամբողջացնել նրա դեմքը և նրա գեղարվեստական ստեղծագործությունը դիտել իբրև նրա գործունեության բնագավառներից մեկը միայն:

Այս առումով ահա անհրաժեշտ ենք համարում առանձին-առանձին կանդ առնել նրա գործունեության կարևոր կողմերի վրա:

Վերևում տարբեր առիթներով խոսել ենք Խաչատուր Կեչառեցու անմիջական մասնակցության մասին Գրիգորիս Անավարզեցի կաթողիկոսի դեմ եղած պայքարին: Բայց թե ո՞րն էր այդ պայքարի հասարակական-քաղաքական շարժառիթը, ի՞նչ հետևանքներ էր սպասվում դրանից, այս մասին անհրաժեշտ է համեմատաբար մանրամասնորեն կանդ առնել այստեղ:

1294 թվականին, բավական մեծ աղմուկից հետո, հայ եկեղեցու գլուխ կանգնեց Գրիգոր Անավարզեցի կաթողիկոսը:

Մինչև Գրիգոր Անավարզեցին էլ, Կիլիկիայում հոգևորականության որոշ մասի մեջ արդեն սկսել էր հակում դեպի լատինական եկեղեցին: Այդ շարժումն ծայր էր առել դեռ 11-րդ դարից. խաչակրաց արշավանքների հետևանքն էր այդ, այդտեղից էր սկսվել Հռոմի Պապի ու հռոմեական եկեղեցու ազդեցությունը սկզբում Կիլիկիայի, ապա նաև բուն Հայաստանի գործիչների վրա: Այդ կրոնական ազդեցություն չէր միայն, այլ հետապնդում էր քաղաքական նպատակներ:

Շարժումն սկսվեց 11-րդ դարից, բայց ամբողջական արսա-

հայտնությունները դրսևորվեց 13-րդ դարի վերջին և խիստ բնույթ ստացավ 14-րդ դարի սկզբներին:

Կիլիկյան հայկական թագավորության խոշոր ֆեոդալներից և եկեղեցական գործիչներից շատերը, հավատ ընծայելով կաթոլիկ եվրոպայի և պապի հավաստիացումներին՝ զինական ուժերով օգնել Կիլիկյան թագավորությանը նրա հակառակորդներին պարտության մատնելու գործում, հակված էին դավանարանական դիճումներ անել վատիկանին: Նրանք հնարավոր համարեցին ընդունել Հռոմի պապի և լատինական եկեղեցու պահանջած նորամուծությունները հայ եկեղեցում: Կաթոլիցիզմը տարածվում էր սկզբում Կիլիկյան վերնախավերում, ապա նաև Արևելյան Հայաստանում. այն ներթափանցեց մինչև իսկ Գլաձորի միջավայրը: Գլաձորի սաներից կաթոլիկություն ընդունած Հովհաննես Քոնեցուն հաջողվեց նույնիսկ կենտրոն ստեղծել Գլաձորի հարևանությամբ՝ Քոնայում:

Այս պայմաններում, բնականաբար, հայ եկեղեցին պետք է լուրջ քայլերի դիմեր իր անկախությունը սպառնացող վերահաս վտանգի առաջն անելու համար: Հայ եկեղեցու գործունեությունը վայելում էր աշխատավոր մասսաների հավանությունն ու գործակցությունը, որովհետև անհախ պետականությունից զրկված ժողովուրդը եկեղեցու մեջ տեսնում էր իր պետականության կրողին:

Եկեղեցին այդ դարերում ոչ թե սոսկ կրոնական մի հաստատություն էր, այլ մասամբ նաև հայ ժողովրդի ինքնուրույն պետականության և մշակույթի կրողը:

Քչերն էին հայ եկեղեցու պաշտպանության մեջ տեսնում կրոնական շերմեռանդություն. մեծամասնության համար եկեղեցին մի պատվար էր, որով հայ ժողովուրդը որոշակիորեն սահմանադատում էր իրեն օտար նվաճողների գաղափարական ներգործությունից: Եվ հասկանալի է, թե ինչու հայ եկեղեցու ինքնուրույնության ոտնահարման փորձերը ուժեղ դիմադրության էին հանդիպում ժողովրդական լայն մասսաների կողմից¹:

¹ Միանգամայն ճիշտ է գրված, որ հայկական եկեղեցու զավանդների հարցում պատմականորեն ճշմարիտ գուրս եկավ ժողովրդական լայն խավերի բանած գիբբը:

«В спорах и борьбе вокруг унии армянской церкви с католической, правильной и исторически оправданной оказалась точка зрения

Եթե ասենք, որ 1294 թվականին կաթողիկոս դարձած Գրիգորիս Անավարդեցին լատինադավան շարժման կողմնակիցներից էր, ապա սյարզ կլինի թե ինչու նրա կաթողիկոս դառնալն այսպիսի դժգոհությունների ու անհամաձայնությունների տեղիք ավելց հայ և՛ հոգևորականության, և՛ հասարակական տարբեր խավերի մեջ:

Երբ դեռ 1287 թվականին Լևոն 3-րդ թագավորը համոզում էր հայ եպիսկոպոսներին և վարդապետներին՝ ընտրող ժողովի անդամներին, կաթողիկոս ընտրել Անավարդեցուն, վերջիններս ընդդիմացան, պատճառաբանելով թե Անավարդեցին «հոռոմ» է:

Բայց, այնուամենայնիվ, 5—6 տարի անց, Հոռոմի Պապի գրղմամբ և Հեթում թագավորի ջանքերով Անավարդեցին կաթողիկոս ընտրվեց:

Չարիքի առաջն առնելու համար Սունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանը հրավիրեց վերոհիշյալ Սյունիքի ժողովը՝ 1295 թվականին, ուր հեղինակավոր հոգևորականների, երկրի իշխանների ու գիտնականների ստորագրությամբ թուղթ ուղարկեց Գրիգորիս Անավարդեցուն, որտեղ բացահայտում էր ստորագրողների դավանանքն ու հաստատակամությունը: Նամակը, որ հիշեցնում է 449 թվականին Աշտիշատի ժողովի պատասխանը Միհրնես սեհին, գրված է նուրբ երգիծանքով և հետևողական սկզբունքայնությամբ:

«Հաւանիմք մեք, — գրում են թղթում ստորագրողները խիղախությամբ, — ընդ մեր հարս ի դժոխս իջանել և ոչ ընդ հոռոմոցն յերկինս ելանել...» և ապա ավելի խրոխտ. «Եւ թէ թագաւորական սասախւ պատժէր զմեզ, մեք պատրաստ եմք ի տանջանս, յաքսորս, ի բանտ, ի մահ և մեռանել ի վերայ սուրբ և առաքելական հարցն աւանդից». այնուհետև ստորագրություններ¹:

народных масс. В условиях полной потери государственности и политической независимости армянская церковь взяла на себя также функцию политического представителя народа и сыграла определенную роль в сохранении культуры и национальной самобытности армянского народа». С. С. Аревшатян, Философские взгляды Григора Татеваци, 1957, стр. 14, տե՛ս նաև էջ 12:

¹ Բերում ենք ստորագրություններն ամբողջությամբ. «Մեր տէր Սարգիս և տէր Գրիգոր ի սոյն վիճակէ, համախոհ և միաբան եմք այս վերողբելոյս մեր հարցն աւանդիցն. և որք ոչ միաբանին այսմ հայրենաւանդ և հայրապետական հաստահիմն դաւանութեանցս, նզովեալ եղիցին ընդ

Ահա այս հայրենապաշտպան թղթի տակ ժամանակի հեղինակավոր անձանց՝ Գլաձորի համալսարանի տեսարանների՝ Եսայի Նչեցու և իր աշակերտների՝ Դավթի, Հովհաննես Բջնեցու, Վանական վարդապետի եղբորորդի Մարգարե վարդապետի, Իվանի և Տարսալիճ Օրբելյանների որդիներ՝ Էլիկումի և Լիպարիտի, Պոռ իշխանի որդիներ՝ Պապաքի և Էաշու ստորագրությունների կողքին տեսնում ենք և Խաչատուր Կեչառեցու ստորագրությունը. «Ես Խաչատուր վարդապետս Կեչառեցի վկայ եմ այսմ դաւանութեանս»:

Սա ապացուցում է, նախ՝ Խաչատուր Կեչառեցու ճանաչված և հեղինակավոր անձ լինելու հանդամանքը և երկրորդ՝ այն ներգործող-ակտիվ վերաբերմունքը, որ ունեցել է նա իր ժողովրդին վերաբերող, նրան հուզող հարցերի նկատմամբ:

Պատահական չէ, ամենևին, նույն թվականներին գրված նրա «Ողբ վասն աւերման տանս արևելեան» հայրենասիրական երկը, որտեղ նա կսկծագին ողբում է հայրենի երկրի քայքայված վիճակը:

Սարէլ և Արիս: Ես տէր Յովհաննէս աթուակալ Բրջնոյ միախոհ և միաբան եմ այս վերողբեալ ուղղադաւան հայրենացանկ սահմանադրութեանս և նդովիմք զոչ հաւանողսն ընդ շար հերձուածողացն: Ես Գրիգոր աշակերտ և սղաօաւոր բանի, որ մակաղբեալ կոչեցա Բջնեցի, հրամանատար այսմ աթոռոյ, սերտ և անքակ միաբանութեամբ համախոհ եմ: Ես տէր Յովհաննէս եպիսկոպոս Հողբատայ իմով վիճակելովքս համախոհ եմք այսմ նամակիս: Ես տէր Մխիթար Հաւութաւոյ եղիսկոպոս, անքակ միաւորութեամբ համախոհ եմ այսմ սահմանիւ մահուն: Ես տէր Մարգարէ՝ եղբորորդի Վանական վարդապետի, համախոհ եմ վերողբելոյս, ի յանդարձոյ հօրեղբօրն իմոյ, որ հրամայէր թէ՛ օձն կամի շարժել դառւան, ջանացարուք ոչ տալ տեղի գլխոյն, և մի հաւատայք խարողին: Արդ, հակառակողք այսմ առաջին հարցն աւանդիցս որոշեալ եղիցին ի փառայ որդւոյն աստուծոյ: Ես Յեսայի յետին վարժապետ և կր(տ)սեր բանասիրաց, իմով աշակերտօքս համախոհ եմ այսմ գրոյ և վերոյգրեալ արանցս: Ես Դաւիթ նուաստ հոգի քարոզ բանի և վարժապետ Հայաստան եկեղեցւոյ համախոհ եմ այսմ թղթոյս, որ ունի ճշմարտիւ զսուրբ հարանցն աւանդութիւն: Ես Խաչատուր վարդապետս Կեչառեցի վկայ եմ այսմ դաւանութեանս: Մեր անպիտան ծառայքս Քրիստոսի Էլիկումս և Լիպարիտս, որդիք փառաւոր իշխանացն Տարսալիճին և Իւանէի, եղբարք մերովք և որդովք, և ամենայն աղատօք հնազանդ եմք մահու շափ այսմ կտակիս: Մեր մեղուցեալ ծառայքս աստուծոյ Պապաքս և Էաշի, որդիք բարեկաշտ իշխանին Պոռշայ, մերով աղատովքս համակամ և համախոհ եմք ամենայն հնազանդութեամբ սուրբ հարցն աւանդութեանցս վերո գրելոցս ի նամակի աստ. և որք ոչ հաւանին, նդովեալ լիցին ի սուրբ հարցն մեր(ոց) և յաստուածարեալ եպիսկոպոսաց (ՀՍՍԹ Մատենագարան, ձեռագիր № 3276, էջ 58բ):

Սադո՛ւն, սիրած մեծ Ապաղա-ղանի
 Գոված ընտիր յամէն հանդիսի.
 Զաշերըդ բա՛ց զինչ Դամասկոսի
 Տե՛ս ըզգաւառս ի յերերմանի,
 Զեկեղեցիքս ի մեծ վըտանդի...
 . . . . .
 Աւա՛ղ, թէ զո՞րն տսեմ ի լալի,
 Զայն հին ու նորքն ի գերեզմանի...

Այս պայքարի արձագանքն է նաև Ստ. Օրբելյանի «Ողբ էջմիածնի» հայրենասիրական պոեմը, որը դարձյալ ոչ պատահականորեն գրված է, ինչպես տեսանք խաչատուր Կեչառեցու հորդորանքով:

Սա ժամանակին անմիջական նպատակներ հետապնդող միերկ է եղել, որ այլևայլ միտումներից բացի, հակադրել է Հայաստանի հին օրերի անկախությունը Կիլիկիայի օտարադավան կաթողիկոսության օրոք ստեղծված հայերի ողբալի գրությունը:

Եթե ժամանակագրական տվյալներով հետևենք ի. Կեչառեցու գործունեությանը, ապա կտեսնենք, որ նա տարիներ շարունակ հետևողական ու համառ պայքար է մղել երբեմն անձնապես, երբեմն ուրիշներին հորդորելով ու զրդելով, հայ ժողովրդի ազգային ավանդները սերմանելու և պահպանելու ձգտումով:

Ավելի համեստ տեղեկություններ ունենք խաչատուր Կեչառեցու ուսուցչական գործունեության մասին: Այն չի եղել բազմակողմանի ու տարածուն, ինչպես Սասյի Նչեցունը կամ Գր. Տաթևացունը, բայց այնուհանդերձ ունեցել է իր գործունեության համեստ շրջագիծը: Նա թողել է երախտահատույց աշակերտներ, որոնց միջոցով մենք վերականգնում ենք Կեչառեցու գործունեության այս կողմն էլ:

Այսպես, 1314—15 թվականին գրված մի նկարագարդ ավետարանի հիշատակարանում գրչապետ և նկարագարդոջ Բարդաղը գրում է. «Աւարտեցաւ սուրբ աւետարանս... յամս յառաքելաշնորհ արհեստիսկոպոսի տեառն Յովհաննիսի մականուամբ Աւրպել կոչեցելոյ, ձեռամբ նուստ և ոսկեգիր գրչապետի Բարդաղի, աշակերտի մեծ բարունապետի խաչատուր Կեչառուեցոյ (ձեռ. Կեչառուեցի), գծագրեցաւ ի քաղաքիս Նղեգիս, ի տէրութեան արեաց վեհագունի իշ-

խանաց իշխեսցողի մեծ կոմսի և կողմնակալի Բուրթելին և նորին հարազատի Բուլտային ի խնդրոյ սրբասնունդ քահանայի Սահակայ»¹:

Բացի հիշատակարանից ավետարանի ծաղկազարդ էջերից մեկի վրա վարդազարդի շուրջը գրված է «Բուլորակիս շրջապատի, գուր հիշեցէք զիմ² բարունի, զԽաչատուր Կեչառուեցի, թվ. 24 (1314)»:

Ճիշտ է նկատում Գ. Հովսեփյանը, որ այս քաղվածքներից երևում է ոչ միայն Կեչառուցու ուսուցչական գործունեությունը, այլ նաև նրա նկարիչ և գրիչ լինելու հանդամանքը, որ ավելի որոշակի երևում է Աղեքսանդրի սլաոմություն հետ կապված նրա աշխատանքներում:

Մի ուրիշ հիշատակություն, թեև ոչ այսքան հավաստի, վկայում է դարձյալ Կեչառուցու ուսուցչական գործունեության մասին: ՀՄՍՌ Մատենադարանի № 5443 ձեռագրում, որը Տօնապատճառների մի ժողովածու է, կա Խաչատուրի անունով պահպանված երկու նյութ: Մեկը «Պատճառք նոր կիրակէին և աւետարանացն կարդացման սակաւ» գլուխն է (էջ 386բ), երկրորդը «Իմաստութիւն հոգևոր վարդապետին Խաչատուրու ասացեալ» գլուխը (էջ 387): Այս երկու նյութի էջերը ժողովածուում խառնված են, հավանորեն կադմարարի կողմից: «Պատճառք նոր կիրակէի» առաջին էջին հաջորդում է «Իմաստութեան...» շարունակությունը, այնպես որ մինչև 390 էջը սրանք զնում են մեկ ընդ մեջ: Ամենից կարևորը այս երկու

¹ Այս հիշատակարանի մի ազնատ օրինակը բերված է Մ. Սմբատյանի «Նկարագիր ս. Կարապետի Վանից Երնջակոյ և շրջակայից նորա» աշխատություն մեջ (Տիփլիս, 1904, էջ 136): Սա լուրջ թյուրիմացությունների աղուներ է հանդիսացել: Հիշատակարանից դուրս են մնացել ընդամենը 2 բառ «Բարդաղի՝ աշակերտի», որով ողջ հիշատակարանը սխալմամբ վերագրվել է Կեչառուցուն: Փոխանակ «ձեռամբ նուաստ և ոսկեղիք զըշապետի Բարդաղի՝ աշակերտի մեծ բարունապետի Խաչատուր Կեչառուցու...» ստացվել է «ձեռամբ նուաստ և ոսկեղիք զըշապետի մեծ բարունապետի Խաչատուր Կեչառուցու», որի հետևանքով և աւետարանի գրիչ համարվել է Կեչառուցին, զըշապետի վայրը՝ Նդեղիս և այլն: Բարեբախտաբար Լ. Խաչիկյանի կադմած «ԺԳ դարի հիշատակարաններ»-ում (էջ 377), Լալայանի Ձեռագրաց ցուցակից ընդօրինակած լրիվ հիշատակարանը բացահայտում է այս ազնատումը:

² Ձեռագրի ազնատ եղիս բարունի» ձևը Լ. Խաչիկյանը միանգամայն ճիշտ ուղղում է՝ «զիմ բարունի»:

նյութին հաջորդող հիշատակարանն է, որտեղ Խաչատուրը հիշվում է իբրև ժողովածուի հեղինակ. ահա այն — «Զոր և իմ լուսաւորիչն և ամենիմաստն, անաւթն ընդրութեան և գերապայծառն, մաքուն և անարատն, սրբասէրն և հոգիանորոգն, աշխատասէրն և ամենաշնորհն, կենդանին և մշտնջենաւորն առ տէր, բանաւորն և առատարութիւն, լցեալն հոգւով և արգարախոհն, վսեմագոյնն և իմաստնալյնեղծն, ցանկալին և խոնարհն, բարեսէրն և Քրիստոսունակն, աղաւթականն և ընթերցասէրն, ուսումնասէրն և աստուածասէրն, քնարն հոգոյն, շառաւիղն ընդրութեան, աւթագնաց թռչունն, բարի արմատն, որին պաղաքեր, տաճարն բանին, տեղին աստուծոյ, աւթեանն սուրբ երրորդութեանն, հոգւոյն ընդունարանն, բանին բաւականն, բարձող խաչին, հեռուողն տեառն, սիրելին Քրիստոսի և սիրեցեալն ի նմանէ տէրն իմ և յոյս, ճնողն հոգևոր և երջանիկ վարդապետն, Խաչատուր գիտնականն ցանկացեալ աստուածագիծ տառիցս, բազում ջանիւ և աշխատութեամբ ի մի հաւաքեաց զբանս բազումս վարդապետաց, զոր և ես թակարդապատեալս մեղաւք ազէտս յարդարութենէ, գիտողս բազում շարեաց, ներգեւեալս անարեւելութեամբ. նուաստս տեսակաւ, ձերացեալս մեղաւք. անկեալս ի յորոգայթ որսողին, դաշնաւորեալս շարեաց, հեռացեալս յարդարութենէ, վիրաւորեալս յանցանաւք, ցաւանկեալս ծուլութեամբ և այլ բազում վնասիւք, զոր ոչ է ժամանակ ասել՝ Ստեփաննոս քահանայ անուամբ և ոչ վարիւք, ցանկացեալ աստուածեղէն իմաստից այսոցիկ, մեծաւ ցանկութեամբ զրեցի զպատճառ ճնրնդեան փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որպէս որ ի համատարած ծովուն սակաւ ինչ ջուր առեալ՝ այսպէս և ես ցանկացեալ աղբերահոս վարդապետութեանս և մեկնութեանց տէրունական տօնից, ոչ կարացի զբնուն ամբարել, այլ յուսացեալ ի սուրբ յաղաթս ձեր յողորմութիւն Քրիստոսի, ձեռն արկի տնարժան անձամբ, գրեցի վոճք ի շատէ իմաստութենէ աստուածուոց վարդապետացն մերոց, զի եթէ աշխատասիրութեամբ և մտադիրութեամբ ընթեռնու՝ ուրախանա և բերկրի հոգով»¹:

Խաչատուր վարդապետն այստեղ Ստեփանոսի հոգևոր ծնողն է, նրա «լուսավորիչը» այն է՝ ուսուցիչը: Հիշատակարանի վերջին մասից երևում է, որ այդ Խաչատուրը պետք է կենդանի եղած լինի, քանի որ Ստեփանոսն այդ գործն արել է ուսուցչին բերկրանք

1 ՀՍՍՌ Մատենագարան, ձեռ. № 5443, էջ 387:

պատճառելու ձգտումով, որ ուսուցիչը «ընթեռնու, ուրախանա և բերկրի հոգով»:

Այս հիշատակարանում նշված Խաչատուրին Գ. Հովսեփյանը¹ նույնացնում է Խաչատուր Կեչառեցու հետ: Այս ենթադրությունը մենք բաժանում ենք, ելնելով հետևյալ փաստերից:

Նախ, ձեռագիրը գրված է 13-րդ դարում: Այդ շրջանում մեզ հայտնի չէ մի այլ Խաչատուր վարդապետ գիտնական, որ վայելի աշխարհի հեղինակություն, ինչպիսին վայելել է Կեչառեցին: Այստեղ չի զգացվում միայն սերն ու զգացմունքը ուսուցչի հանդեպ, այլև վերջինիս ճանաչված ու հարգված լինելու անկասկած փաստը:

Երկրորդ, Գլաձորի գրիչների մեջ 14-րդ դարի 20—30-ական թվականներին մեզ իրոք հանդիպում է մի Ստեփանոս գրիչ, որ արտագրել է Ներսես Լամբրոնացու մեկնությունների ժողովածուն՝ Վերի Նորավանքում (Վայոց ձոր) 1329 թվականին:

Ինչպես երևում է հիշատակարանից, այս Ստեփանոս գրիչը բացարձակ նույն միջավայրից է, ինչ միջավայրից էր Խաչատուր Կեչառեցու Բարդաղ աշակերտը: Երկուսի հիշատակարաններում էլ հիշված են Սաայի Նշեցին, պարոն Բուրթելը, բարունապետ Դավիթը և այլն²:

Այս Ստեփանոսը կարող էր լինել Խաչատուր Կեչառեցու աշակերտը, որը և ուսուցչի՝ զանազան վարդապետներից հավաքած գործերը արտագրել էր երկյուղածությամբ, ավելացնելով նաև իր մասը:

Ընդունելով, որ № 5443 ձեռագրում հիշված Խաչատուր գիտ-

1 Գ. Հովսեփյան, Խաղբակյանք, հ. Բ, էջ 35:

2 Բերում ենք հիշատակարանը հատվածաբար. «Որ ետ կարողութիւն մերում տկարութեան ժամանել յաւարտումն տառիս, իմոյ անարժան գրչի Ստեփանոսի, հրամանաւ և արդեամբ սուրբ բարունապետին Կիրիոնի, առաջնորդի մեծ մենաստանիս Վերի Նորավանք հոշեցելոյ... ի գաւառիս, որ հոշի Չոր Վայոյ, ի տերութեան տեղոյս և գաւառիս մեծահաւատ իշխանաց իշխանի պըն Պուրթելի... ի վարժապետութեան տանս արեւելեաց մեծաշնորհ հակտորի Սաայեայ՝ հօր և ուսուցչի վերասացեալ առնս աստուծոյ սուրբ բարունապետիս Կիրիոնի, սպասաւորի սուրբ զերեզմանի բարունապետին Դավիթ ի թուականութեանս հայոց 244 (=1329): (Նորայր եպ. Պողարեան, Մայր Ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, շորրորդ հատ., Երուսաղեմ, 1956, էջ 54):

նականը Կեչառեցին է, նրա աշակերտ Ստեփանոսի հիշատակարանից փորձենք որոշել Կեչառեցու այնտեղ նշված աշխատանքի էությունը, որով և որոշ շափով գաղափար կկազմենք նրա գործունեության էլի մի կողմի, այն է՝ գրական վաստակի մասին:

Գ. Հովսեփյանը, այս հիշատակարանից ելնելով, գրում է. «Կեչառեցին ինքն էլ յուր բաժինն է բերել տոնապատճառների գրականության մեջ. տարաբախտաբար այդ աշխատության միայն բեկորներն են հասել մեզ, կցված այժմ էջմիածնի № 753 Ն. Ժ. ձեռագրին (այս համարը այժմ համապատասխանում է մեր վերը բերած № 5443 ձեռագրին—Մ. Ա.): Այստեղ մի գլուխը վերնագրված է. «Իմաստութիւն հոգևոր վարդապետին Խաչատրու ասացեալ»... Մի ուրիշ գլուխ՝ 386ր «Պատնառք նոր կիրակէին և աւետարանացն կարդացման սակա»: Վերջում գրիչն ավելացնում է. «Զոր և իմ լուսաւորիչն և ամենիմաստն... Խաչատուր վարդապետ...» և այլն, ու բերում է հիշատակարանը, համարելով այն ընդհանուր հիշատակարան, իսկ Խաչատուրին այս գլուխների հեղինակ:

Ստեփանոսի հիշատակարանի հետևյալ բառերից, թե «Խաչատուր գիտնականն ցանկացեալ աստուածագիծ տառիցս, բազում ջանիւ և աշխատութեամբ ի մի հաւաքեաց զբանս բազումս վարդապետաց», նաև այն փաստից, որ «Իմաստութիւն Խաչատրի վարդապետի» գլուխը գտնվում է «Տօնապատճառ» ժողովածուի վերջում, պիտի ենթադրել, որ Խաչատուրը եղել է ժողովածուի կազմողը, հավաքողը կամ եթե ոչ այդ ժողովածուի, ապա ինչ որ այլ ժողովածուի, որ մեր ձեռքը չի հասել. անհավանական չէ, որ ինքն էլ եղել է որոշ գլուխների հեղինակ, ինչպես օրինակ՝ «Պատճառք նոր Կիրակէին» գլխի: Միայն այստեղ վերապահությունը այն հարցի կապակցությամբ է, թե «Իմաստութիւն հոգևոր վարդապետին Խաչատրու ասացեալ» գլուխը իրոք առանձին ինչ որ աշխատություն է: Այդ՝ իր բովանդակությունից ելնելով, ավելի շուտ մի ամփոփող վերջաբան է, ուր խոսվում է սուրբ հայրերի, երանելի վարդապետների գործունեության նշանակության մասին. «Որք զբանն կենաց սերմանեցին յոգին մարդկան՝ և խլեցին զորոմն դառնութեան. նայ և զհերձուած և զամենայն շարութիւն ի բաց քերեցին և մաքրեցին զանձինս աստուածասիրացն, որպէս և երանելի վարդապետն Պաւղոս, զՀին և զՆոր Կտակարանս, ընթերցուածութիւն Կիրդղի, զխորհուրդս տօնից և աղուհացիցն բացահայտեաց ամենեցուն և մեկնողորէն

բանիւք յառաջ բերէ ոչ ըստ կարգի դամենայնն մանրամասնարար, այլ համառօտարար, զի մի ազաւազեացի բանք առաջնայն հոգևոր արանցն, որ ճշգրտապէս իմացան և ծանուցին բազմաց ի ձեռն գրոյ. իսկ սա համառաւտագոյն զխրթին բանսն և զծածովան դարձեալ վերստին բանա և զիտուն տոնէ դամենեսեան, զի մի այլ ընդ այլոյ տեսեալ, այլազգ լսիցեն և իմանան, այլ, զի կայցեն հաստատուն ի վերայ հիման առաքելական և մարդարէական գրոց աստուածապատում բանից» (որից անմիջապէս հետո գալիս է «Զոր և իմ լուսաւորիչն...» և այլն):

Այս գլխի վերնագիրն իսկ ցույց է տալիս, որ այդ գրված է ուրիշի կողմից: Կարո՞ղ էր Կեչառեցին իր գործը վերնագրել «Իմաստութիւն» և իրեն անվանել «Հոգևոր վարդապետ»: Պարզ է, որ ոչ:

Նշանակում է Կեչառեցին «ի մի է հաւաքել» զանազան հեղինակների գործեր տոների վերաբերյալ, «բազում ջանիւ և աշխատութեամբ» ժողովածու կազմել, իր մասն էլ ունենալով, որի վերջում գրել է ամփոփող վերջաբան: Նրա Ստեփանոս աշակերտը, արտագրելով ժողովածուն, վերջաբանին վերնագիր է գրել, որը Հովսեփյանի կողմից առանձին գլուխ կարծելու սխալ տպավորութեան պատճառ է դարձել: Մերժելով, որ «Իմաստութիւն հոգևոր վարդապետին խաչատուր ասացեալ» գլուխը մի առանձին մաս է, համամիտ ենք Գ. Հովսեփյանի ընդհանուր եզրակացութեանը, թե Կեչառեցին «իւր բաժինն է բերել տօնապատճառների գրականութեան մեջ», մեր կողմից ավելացնելով իբրև ժողովող, խմբագիր, թերևս իբրև առանձին, բայց մեզ անհայտ, գլուխների հեղինակ:

Խաչատուր Կեչառեցու գիտական մակարդակը, ճաշակը և հետաքրքրութիւնները բնորոշելու համար մեծ արժեք է ներկայացնում ՀՄՍՌ Մատենադարանում պահված 13—14-րդ դարերի մի ձեռագիր, որի վերջին ստացողն է ինքը՝ Խաչատուր Կեչառեցին և իր սեփական ձեռքով ստորագրել է այդ ձեռագրի վրա. «ԶԽաչատուր վարդապետ Կեչառվեցի, ստացող սուրբ տառիս, յազուխս յիշեա»¹:

Այս գիրքը, որ ձեռագրում վերնագրված է «Պատճառ լայն և

¹ Զեապիր № 1879 (ԺԳ—ԺԴ դար), էջ 16:

նուրբ գրեանց, առեալ ի հարցն սրբոց և ի վարդապետաց և ի մի հաւաքեալ և հոգացեալ մեծ բարունապետին Գրիգորի որդոյ Աբասայ», և որ մատենագիտութեան մեջ հայտնի է «Պատճառաց գիրք» անունով, 13-րդ դարի սկզբներին կազմել է Սանահնի վանահայրերից մեկը՝ Աբասի որդի Գրիգորը:

2. Տաշյանը «Պատճառաց գիրքը» անվանել է «բովանդակ հայ մատենագրութեան մէջ եզական երևոյթ¹», իսկ Ն. Ակինյանը հայ ճոխ մատենագիտութեան մեջ իզուր է համարում որոնելը «Գրիգորի Աբասայ որդոյ ձեռնարկութեան համապատասխան երկրորդ երկասիրութիւն»². «Մեր նախնիք,— գրում է Ակինյանը,— առհասարակ սիրած են «գրոց գիտութեան անեղր և անհաս ծովու (Գիրք պատճառաց—Յոջր) վրայ նաւել, կարգալ գրքեր, պատմագրել ժամանակակից կամ անցեալ դեպքեր, ուսումնասիրել Ս. գրոց մթին տեղեր և այլն, բայց՝ Գրիգորէն զատ, ոչ ոք, և այս կարելի է ըսել բացարձակապէս, խորհած է ուսումնասիրել գրքի պատմութիւնը, ի մի ամփոփել հեղինակի մ' անձին, գրութեանց, թուոյն, շարժառիթին (պատճառին) և այլն մասին, ցրիւ ըսուածները՝ աւանդութիւնն, պատրաստել քննական-համեմատական տեսութիւններ անոնց վաւերականութեան կամ անվաւերականութեան վրայ, կատարել վերջապես գործ մը, որ այսօր «Մատենագրութեան պատմութիւն» յօրինողի մը պաշտօնն կը համարուի: Ահաւասիկ տառաջինն Աբասայ որդի Գրիգորն կը հանդիսանայ այս ասպարէզն իջնողը— թեև շատ ուշ ժԳ դարուն և յայսմ կը կայանայ Պատճառաց գրոց եզրակացութիւնն»:

Աբասա որդի Գրիգորը, այսպիսով, մեր տառաջին բանասերներից է, որ ամբողջացրել, ի մի է հավաքել բազմաթիվ տվյալներ ճշտելու Հին ու Նոր կտակարանների կանոնական ու պարականոն գրքերի, ինչպես նաև եկեղեցու հայրերի՝ Եփրեմի, Եպիփանի, Գր. Նյուասացու, Կյուրեղ Աղեքսանդրացու, Գրիգոր Նազիանզացու ճառերի ու մեկնությունների գրման ժամանակն ու առիթները:

Այսպես օրինակ. «Սկիզբն և պատճառ թագաւորութեանց գրոց և յառաջարան նախակարգեալ թագաւորութեանցն» գլխում նշվում

1 Հ. Տաշյան, Յուդեական ձեռագրաց, էջ 213—233:

2 «Հանդէս ամսօրեայ», 1907, էջ 132, 228, 271, ներսես Ակինյանի հոգ-վածաշարը: Տե՛ս նաև Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, Երևան, 1944, էջ 569:

են պարականոն որոշ գրքեր, որոնք դուրս են մնացած եղել երբայական կանոնական գրքերից. «Եւ Յեսու, Սիրաքա և Յուդիթ և Տովբայ և Հովիւն կոչեցեալ գիրք չեղեն արժանի ի կարգ ածիլ ընդ այլ կանոնեալսդ, բայց զՄակարայեցոց զառաջին գիրս գտաք գրեալ երբայեցերէն. և զերկրորդն յունարէն. որպէս և անդ արին, ի խաւսիցն է նշանակելի» (22ա—22բ):

Հետաքրքրական է սաղմոսների բնութագրումը «Յառաջարան Դաւթի մարգարէութեանն, Աթանասի եպիսկոպոսի Աղեքսանդրացոյ. ամենայն Սաղմոսացն Դաւթի...» գլխից (էջ 34բ), «արժան է համբերութեամբ մատչել յերգս սաղմոսացն և խորհրդով շարժել զոգոցն մտաւորութիւնս... քանզի կայ և ի նոսա պատմութիւն, կայ և խրատութիւն առականց, և մարգարէութիւնք և աղաւթք, և խոստովանութիւնք»:

Հատկապէս հետաքրքրական է եկեղեցական օրհներգութիւնները՝ մարդու և աստուծո անմիջական առնչութեան հարցը, որ տրվում է այստեղ.

«Եթէ պիտոյ իցին մարդոյն՝ ապաշխարութիւնք խոստովանութեան, եթէ հասանիցէ նմա վիշտք և փորձութիւնք, եթէ հալածիցի յումէքէ և նենգիցի, եթէ խոռվեալ և տրտում իցէ և կամ թէ տեսանիցէ զիւր յառաջադիմութիւն և զթշնամոյն խափանումն, եթէ արհնել կամիցի կամ գոհանալ կամ փառս աստուծոյ մատուցանել, զամենայն զայս հոգեխառն լեալ դտանէ յերգս սաղմոսացն... և եթէ վշտանայցէ ոք ի նուագել զսաղմոս, մեծ մխիթարութիւն դտանէ, և եթէ ի փորձութիւնս անկանիցի, ընտիր և փորձ դտանի, լինի պահապան և ամբութիւն նմա ի տեսանէ... և ոչ երէ մարդ ոք լինի միջնորդ, այլ աստուածեղէն գիրքն...» (էջ 37ա—37բ):

Սա մի բաղմակողմանի ուսումնասիրութիւն էր, որ չէր կարող մատչելի լինել մի սովորական գրագետի կամ միջակ կուլտուրայի տեր մարդու համար¹:

¹ Ի դուր չէ և պատահական, որ երբեմնի Մատենադարանապետ Սահակ Ամատունի Օջականցին «պատուական» մատյանի վերջում կազմել է բոլոր հոգվածների պարունակ ցանկը, և թե սկզբում, թե վերջում զգուշացրել ընթերցողներին խնայել գիրքը՝ չթերթել, այլ աշխատել ցանկով:

«Ընթերցող,— գրում է նա,— որպեսզի այս ծաղկաթիթ մատենք ամեն ժամանակ շարաշար չտրորուի քո ձեռքում՝ մի բանի համար տակն ու

Այս գիրքը ըմբռնելու համար հարկավոր էր անհրաժեշտ նախապատրաստություն և գիտելիքներ: Այդ ունեցել է խաչատուր Կեչառեցին: Նա ոչ միայն կարդացել է, ոչ թե եղել է մատչանի սուկական ընթերցողներից մեկը, այլ արել է նշումներ ու դիտողություններ, որոնցից ամենահետաքրքրականներից մի երկուսը կրեւորենք այստեղ: Նրա ձեռքով արված այդ դիտողությունները գանազան բնույթի են. կան և՛ լեզվական, և թե բովանդակության վերաբերող նշումներ:

Էջ 68բ. «Արրոյն Եփրեմի և սկիզբն Յորայ»... մեկնության մեջ գրված է. «Այր մի էր յերկիր յաւծ», այս բառերի կողքին նշան է արված և լուսանցքում խաչատուրի ձեռքով գրված է «Այսինքն ի պարարտ երկրէ»:

«Պատճառ և սկիզբն Աստուածաբանի յաղագս Քրիստոս ծնեալ ճառի» մեջ (էջ 162բ) գրված է. «Աստուածաբանք Գ (3) էին. Եսայի ի մարգարէսն, Յովհաննէս ի յառաքեալսն և յաւետարանիչսն, Գրիգոր ի հայրապետսն»: Կեչառեցին Գ (3)-ի վրա դնում է Գ (չորս), որով դուրս է գալիս «Աստուածաբանք շորս էին», որից հետո ծանոթագրության նշանով լուսանցքում ավելացնում է՝ «Պլատոնն յիմաստասէբսն»: Անկասկած է, ուրեմն, Կեչառեցու ծանոթությունը Պլատոնի երկերին: Այդ է ապացուցում նրա մի այլ արտահայտությունը, արված «Աղեքսանդրի պատմութեան» նախաբանում՝ «Ըստ իմաստնոյն Պղատոնի, որ գրեալ է ի Տիմէական տրամաբանութեան»: Խոսքը վերաբերում է, անշուշտ, Պլատոնի «Առ Տիմէոս, սակս բնութեան» տրամախոսությունը, որ պահպանվել է հայերեն հնագույն թարգմանությամբ¹:

Առանձնապես հետաքրքրական են այս ձեռագրում պահպանված Գրիգոր Նազիանզացու ճառերի Նոննոսի մեկնությունները, որտեղ մեջ բերելով հունական դիցաբանության առանձին հատվածներ, նա քրիստոնեական տեսանկյունով ապացուցում է դրանց անհեթեթու-

---

վրայ անելովդ իրեն, և հետևապէս չգոսանայ քո ձեռքում աննման մատեանիս աննման էջերն ու թղթերը, անյադ շրջմբջկելովդ իրեն իբրև կալ գրեամբարեցի այստեղ իւր ամբողջ բովանդակութիւնն ըստ գլխոց, որ է ՃՂԶ (=196) դլուխ բան», որ անում է 376 թերթ, գումարած 7 թերթ նյութերի ցանկն ու Մահակ Ամատունու դիտողությունները:

¹ Տե՛ս Պղատոնի իմաստասիրի տրամախոսութիւնք, Վենետիկ, 1877:

թյունն ու տկարությունը: Այս գլուխը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում հունական առասպելների պահպանման տեսակետից¹:

Այս ամբողջ շարադրանքի վրա կան շտկումներ ու հավելումներ: Կեչառեցո՞ւնն են արդյոք դրանք, թե՞ ձեռագրի գրչինը, որ հետո ավելի լավ օրինակ գտնելով լրացրել և ուղղել է, զժվար է պարզել, բայց այդ շտկումների հետևանքով հունական առասպելները մեզ հասել են ավելի անաղարտ ձևով: Զեռագրում ուղղված և լրացված է Դափնու մասին պատմված առասպելը (էջ 225բ): «Դափնեա աղջիկ էր ի Լադոն՝ գետոյ և յերկրէ զծնունդն յունելով: Ապողոն տոփեալ նմա, և գիտացեալ աղջիկն առ մայր իւր փախեալ, զի պահեսցէ ըզկուսութիւնն, և մայր աղջկանն (երկիր պատառեաց և յինքն էառ և) տունկ սարգենի բուսոյց, և էառ Ապողոն զայն և զբաղեցաւ փոխանակ աղջկանն և (երբեմն ողբայր և երբեմն պատուէր)»²:

Փակագծում բերվածները լրացված են տողամիջում այլ գրչով:

Այս ձեռագրում կան հրատարակվածներից տարբեր պատմված առասպելներ. բազմաթիվ այդպիսիներից մեկն է Հեփեստոսի հետ կապված առասպելը (226ա). «Հեփեստոս կաղ էր երկու ոտիւքն: Բայց արուեստիւ դարբին: Եւ Արէս տոփեցաւ Ափրոդեա՝ կնոջն Հեփեստեա, զոր գիտացեալ արար որոգայթ Արէսի իւր փառաւոր արուեստիւ դարբնութեանն, և ըմբռնեալ բեռեաց ընդ որմ զԱրէս և կոչեաց զայլ աստուածսն ծիծաղիլ անշափ զԱրէսի թուլասիրութեամբ. արդ՝ Արէս ի նեղութեան էր բեռամամբն (222ա — Հեփեստոս դարբին էր, ետես զԱրէս տոփեալ կնոջ իւրում և զուգեալ որոգայթ կալաւ զԱրէս, կոչեաց զայլ աստուածսն ծիծաղիլ զԱրէսիւ որպէս յառաջդ այլ գրած է զայն կոչէ անշափուրիւն ծաղու) բայց Հեփեստոս փառաւոր և գոված էր արուեստին որ արար Արէսի»³:

«Եւ Թերսիտէ ողիմբացի կաղ էր իբրև զՀեփեստոս, և աշաւքն կոյր և խեղ, և լպրշի երեսաւք, այսինքն կոկ և լիրբ և յառաջախաւս.

¹ Հ. Մանանդյանը 1903 թվականին հրատարակել է Գր. Աստվածաբանի 5 հոսերի նոննոսի մեկնությունները. նրա ձեռքի տակ չի եղել Գրիգոր Աբասա որդու «Պատճառաց գրքի» այս օրինակը, որի բազմաթյունը կարող է մասնագետներին հետաքրքրական եզրակացությունների բերել: Տե՛ս A. Manandian, Die Scholien zu fünf Reden des Gregor von Nazianz, Marbyrg, 1903.

² Հմմտ. A. Manandian, Die Scholien..., էջ 71:

³ Նույն տեղում, էջ 61, 64:

սայ զհետ աստուածոցն շրջէր, ոչ վասն գործ ինչ կատարելո ալ սակա ծաղր ածելոյ ամենեցուն: Նախաաէ Աստուածաբան զՅովիանոս՝ Ահա այդ են Բո աստուածքն՝ Հեփեսոս կաղ և ծխոտեալ իւր արուեստին, և Թերսիտէ կաղ և կոյր և լիրբ ծաղրածո»¹:

Այս գլխի վերջում խաչատուրի ձեռքով գրված է. «Վա՛յ սոցին պատուողացն»: Եվ թեև գրում է «Վա՛յ սոցին պատուողացն», բայց իր իսկ ժառանգությունից երևում է, որ նա շատ է սիրել և զբաղվել ոչ միայն հունական դիցաբանությունը, այլև առասպելախառն պատմություններով: Միանգամայն ճիշտ է նկատել Գ. Հովսեփյանը, թեև այլ կապակցությամբ, որ «Կեչառեցին արտակարգ սերունի դեպի վիպական-առասպելական նյութերը»²: Նրա այս հետաքրքրությունն արտահայտվել է նույնիսկ այնպիսի մի գործի մեջ, ինչպիսին է մոզերի գալստյան ավետարանական պատմությունը:

Առայժմ ամփոփենք մեր ասելիքը Խ. Կեչառեցու գրական հետաքրքրությունների և թողած ժառանգության մասին: Նրանից որևէ ամբողջական աշխատություն չկա մեր ձեռքի տակ, որ օգնի որոշակիորեն բնութագրելու նրա վաստակը: Առանձին՝ ցաք ու ցրիվ տվյալների համախմբումով միայն ուրվագծվում է նրա մասնակցությունը տոնապատճառների խմբագրությանը. մյուս կողմից իր սեփական ձեռագրի բովանդակությունից և արած նշումներից ամբողջացվում է նրա հետաքրքրությունների և գիտելիքների մոտավոր շրջանակը:

Խաչատուր Կեչառեցու գրական գործունեության մի անբաժանելի և հետաքրքրական մասն են կազմում «Աղեքսանդրի վարքի» հետ կապված նրա աշխատանքները:

Աղեքսանդր Մակեդոնացու կյանքի առասպելական պատմությունը շատ սիրված ու տարածված է եղել հին դարերում նաև հայ իրականության մեջ: Միայն ՀՄՍՌ Մատենադարանում պահպանված են այդ մեծածավալ պատմության 21 ձեռագիր օրինակ 17-րդ դարից այս կողմ գրված, էլ չենք խոսում մյուս մատենադարանների մասին, որոնց տվյալների հիման վրա Հ. Տաշյանը գրեց իր «Ուսումնասիրութիւն Ստոյն-Կալիսթենեայ վարուց Աղեքսանդրի» արժեքավոր աշխատությունը:

¹ Հմմտ. A. Manandian, Die Scholien..., էջ 72:

² Գ. Հովսեփյան, Խաղբակյանք, Բ, էջ 36:

Աղեքսանդրի պատմութիւնը գրված պետք է լինի 2—4-րդ դարերում, մեր թվարկութիւնից հետո: Հեղինակն անհայտ է: Շատերն են նրա հավանական հեղինակներ համարվել. Եզովպոս, Պտղոմէոս Լագիդացի, Արիստոտել: Ուշ աղբյուրները Կալիսթենէս Ողլունթացուն են վերագրում այս գործը, ելնելով մի շարք հիշատակութիւններից, թե սա ունեցել է նման մի աշխատութիւն: «Եւ շնայած,— ասում է Հ. Տաշյանը,— ամէն գիտնականք կը միաբանին յայնմ՝ որ Կալիսթենայ Ողլունթացոյ այն գործը՝ որ կը յիշուի շատ տեղ՝ շէ այս մատեանս, բայց վասն դիրութեան սովորաբար «Սուտ-Կալիսթենէս» (Pseudo-Callisthenes) անուամբ կը կոչեն քննիչք»¹:

Աղեքսանդրի պատմութիւնը թարգմանվել է հայերեն 5-րդ դարում: Անհայտ է նաև թարգմանիչը: «Աներկբա երևի երանելի թարգմանչօք եղևալ թարգմանութիւն մատեանիս»,— գրում է «Պատմութիւն Աղեքսանդրի Մակեդոնացոյ» գրքի հրատարակիչն առաջաբանում:

Մեր մի քանի բանասերներ՝ Սուբրյան², Ն. Բուզանդացի³, Ալիշան⁴, Տաշյան⁵ զանազան հիմքեր ընդունելով՝ «Պատմութեան» հավանական կամ հաստատ թարգմանիչ հայտարարում են քերթողահայր Մովսէս Խորենացուն, ի միջի այլոց բերելով նրա արտահայտութիւնը, թե՛ «զի և ես այր եմ ծերացեալ և հիւանդոտ և անպարապ ի քարգմանութեանց»⁶:

Հետաքրքրականն այն է, որ այս պատմութիւն հետ ամենից ավելի կապված է Խաչատուր Կեչառեցու անունը: Նա կարծես դարձել է մի երկրորդ հեղինակ: Եվ իրոք, մեր Մատենադարանում եղած 21 ձեռագրերի գերակշիռ մասը Պատմութիւն վերջում ունեն նրա հետևյալ հիշատակարանը. «Եւ արդ, զայս այսպէս համեմատեալ մի ստգտանիմք յոմանց, զի պատճառն վերագոյն ճառեցաք: Այլ ընթեռնելով զսա յիշման արժանի լիցի ի ձէնչ Խաչատուր Կեչառուեցիս, զի ի յարմարումն սակաւ բանից և ի գրչութիւն գրոցս քաւառով աշխատեցաք: Նա և զի հեթանոսական գրեանքն անմիաբան»

¹ Հ. Տաշյան, Ուսումնասիրութիւնք, էջ 13:

² Քննասէր, էջ 45, 48—56:

³ Նույն տեղում, Բ պրակ, էջ 29—45:

⁴ «Բաղմավէպ», 1846, էջ 153:

⁵ Հ. Տաշյան, Ուսումնասիրութիւնք, էջ 71—73:

⁶ Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն հայոց, Գ. կետ

են և անվայելուչ՝ ի վերոյ շաղկապ բանիւք որակացեալ և ի ներքոյ լի սնոտի կարծեաւք և խաբէութեամբ, որպէս և առ զբասիրան Պողոտէոսիւ անպատուեցաւ: Իսկ պատմութիւն աշխարհակալին Աղեքսանդրու, զոր զրեցի իմով ձեռամբս, սրբազրեալ ի հնոց սակս աւգտի ինձ և այլ համբակաց, որք կամին աւգտիլ յԱղեքսանդրէ, զի թէպէտ ի հին և յընտիր արինակէ, այլ անհարմար և շաղփաղփ, որոյ զտեալ և քերեալ քերողարէն, արարի անխոտորնակ ճանապարհ, զի ի յընթեռնուլն իմասցին պուետիկոսք և քարտուղարք, և ապա գիտասցին զիմ աշխատանս ի սմայ, զոր լիապէս վաստակեցի»:

Այս հիշատակարանը բազմաթիւ ենթադրությունների, բանասիրական վեճերի տեղիք է տվել:

Այստեղից Ալիշանը ենթադրում է, թե Կեչառեցին Աղեքսանդրի պատմության խմբագրողն է, կամ մի երկրորդ հեղինակ՝ մի «վերջստին չերիւթող ռամկարար, քերող և քերթող»¹, որը հնուց թարգմանված պատմությունը «ըստ իւրոյ խելամտութեան յարդարեալ կամ խանդարեալ է»²:

Հ. Տաշյանը, մանրակրկիտ ուսումնասիրության ենթարկելով պատմությունը, համեմատում է այն վաղ դարերում մեր մատենադրերի կողմից բավականաչափ օգտագործված հատվածների ու վկայակոչումների հետ, և հանգում է այն եզրակացության, որ Աղեքսանդրի պատմության բովանդակությունը Կեչառեցու ձեռքի տակ փոփոխության չի ենթարկվել: Խորենացու, Ստ. Տարոնացու, Թովմա Արծրունու և Գրիգոր Մագիստրոսի օգտագործած բոլոր մեջբերումները բացարձակ համապատասխանում են ժամանակակից տեքստին:

Ուրեմն ի՞նչ է արել Կեչառեցին, ի՞նչ աշխատանքի մասին է նա հիշատակում, ի՞նչով է կապվում նրա անունն այդ պատմության հետ:

Առանձին-առանձին վերլուծելով հիշատակարանի բառերը, Տաշյանը եզրափակում է, որ Կեչառեցին տվել է «Վ ա թ ու ը ց Ա զ ե ք ս ա ն դ ը ի ն մ ան ո ղ ա կ ան պ ա տ մ ո թ ի ն, ը ս տ որ ու մ ամ է ն հ ա տ ու ա ծ ի վ եր ջ ը կ ց ա ծ է ն ո յ ն ն ի լ թ ի ց վ ը ա յ ք եր թ ու ա ծ մ ը»³:

¹ Ալիշան, Սխուռան, էջ 399:

² Ալիշան, Այբարատ, էջ 267—268:

³ Հ. Տաշյան, Ուսումնասիրությունը, էջ 94:

Հետևաբար, ըստ Տաշյանի, Կեչառեցու անունը Պատմության հետ կապվում է այն բաղմամբով կաֆաներով, որոնք մտել են Պատմության մեջ:

Մ. Արեղյանը, հենվելով հիմնականում Հ. Տաշյանի բերած փաստերի վրա (քանի որ ինքն անձամբ հնարավորություն չունեցավ մանրազնին ուսումնասիրության ենթարկելու այն բաղմամբով ձևազրեբը, որ կան մեր Մատենադարանում), ենթադրում է, թե Կեչառեցու այս հիշատակարանը վերաբերում է Պատմության վերջում կցած 4 ողբ-բարանություններին: Ըստ Արեղյանի, այդ բարանությունների հեղինակը ինքը Խաչատուր Կեչառեցին է, և սխալվում են այն բանասերները, որոնք բարանության լեզվից ելնելով, այն համարում են Մովսես Խորենացու գործը¹:

Առայժմ մի կողմ թողնենք Կեչառեցու հիշատակարանի վիճելի կողմերը և անդրադառնանք այնտեղ ասված բացահայտ ճշմարտություններին: Հիշատակարանի հետևյալ խոսքերից, թե «Ի գրչութիւն գրոցս հաւատով աշխատեցաք», սխալ է դառնում, որ Խաչատուրը, նախ և առաջ ձեռագրի արտագրողն է՝ գրիչը, իսկ եթե հիշենք նաև, որ նա ուսուցիչն է «ոսկեգիր գրչապետ» Բարդաղի, ապա, անհավանական չի լինի ենթադրել, որ նա թերևս եղել է ոչ միայն գրիչը, այլ նաև ծաղկողն ու նկարիչը, որն այս դեպքում այնքան էլ կարելի որ չէ²:

Այս փաստը միայն, որ Կեչառեցին իր ձեռքի տակ եղած բաղմատեսակ ու բաղմարովանդակ ձեռագրերից Աղեքսանդրի պատմությունն է ընտրել գրելու, արտագրելու, այնտեղ՝ հին ձեռագրում եղած «աղավաղ» և «շաղփաղփ» տեղերը «ի գրոց հնոց սրբագրելու»

¹ Մ. Արեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հ. 2, էջ 539:

² Ձ ա ք ա ր ի ա Գ ն ու ն յ ա ն ց ի «Աղեքսանդրի պատմութեան» նկարագրողումների ուսումնասիրությունը Գ. Հովսեփյանին բերում է այն ենթադրություն, թե Կեչառեցին կարող էր Զաքարիայի նախորդը եղած լինել ձեռագրերը ծաղկելու և նրանց մեջ նկարներ ավելացնելու բնագավառում. «Արդյոք նկարչության օրինակի ծագումը մինչև Կեչառեցին չ'ի հասնում, ինչպես խմբագրությունը»,—գրում է նա (Խաղրակյանք, Ա, էջ 216):

Նույն հարցին նա անդրադառնում է և հետագայում. «Խաչատուր Կեչառեցին սրանց նախահայրն է կաֆաներ գրելու մեջ, բայց ի նկատի ունենալով նորա նկարիչ լինելու իրողությունը, անհավանական չէ, որ լինի նաև առաջին նկարագրողը և այն ավանդն անցած հետագա բանաստեղծներին (նույն տեղում, Բ, 37):

համար, վկայում է այն մասին, որ նա առանձին նշանակութուն է տվել այդ գրքին: Իսկ եթե ավելացնենք, որ նա բացի գրելուց, գրչութունը սրբագրելուց զատ, նաև մի հատուկ առաջաբան է գրել գրքին, որ ինքն անվանում է «Նախագրութիւն»¹, ապա իրոք մեզ համար պարզ կլինի այն կարևոր նշանակութունը, որ Կեչառեցիին տվել է իր գործին: Դրա համար մենք պետք է կանգ առնենք առանձին-առանձին նրա նախաբանի ու վերջաբանի արծարծած հարցերի վրա, հասկանալու համար այդ աշխատանքով տարվելու նրա հասարակական-քաղաքական ակունքներն ու գրգայատճառները:

1 «Նախագրութիւն շարագրութեանց գրոցս աշխարհակալին Աղէքսանդրու թագաւորին ի զանգաւն խնդիր հարանց հոգևորաց և համշիրակ համբակաց և համակամ և մշտաշարժ սիրով ստիպէ զմեզ բարբառնական (մի ձեռ. ի բարբառնական) վիպասանութիւն բանին արուեստից արտանառել սակաւ պարութայիւ զաշխարհակալ իմաստունն, որ տիպ և գաղափար եղև նշմարիտ երկնաւոր բազաւորին և կուսածին աստուծոյն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, զի թէպէտ և տրամարանեալ պատմագրեցաւ ի Ստազիրացոյն Արիստոտէլէ, սակայն արդիւնքն շահաւետ որ տրամագրեցաւ ի տարմալուկ մտաց նորա, որպէս ամենայն տեսանողացն [յայտ է] ըստ ասացելոյ առաքելոյն՝ Իմաստութեամբն աստուծոյ ոչ ծանեաւ աշխարհ զաստուած, զի կուրացան անմտութեամբ սըբախց նոցա: Աստանաւր նախաճառեմք զծնունդ նորա, որ եղև շարժմամբ և նշանաւք՝ բերելով զնկարագրութիւն ապենիազն աստուծոյն, որ եղև ի Բեղղահեմ աստեղն զուշակմամբ և զալըստեամբն արարացոց: Իսկ յաղթութեամբն խուժադուժ ազգաց յայտ առնէ զյաղթութիւն տեսուն խաչիւն ի վերայ խաւարասէր իշխանին. նաև քակտումն Ծուրա և Ծաղանա՝ զաւերման զժոխոցն բերէ զյիշատակ, իսկ զբնականին մահաբեր արբեալ նմայ արտայայտէ զճաշակումն լեզոյն և քացախոյն, վասն յառաջ[ա]ճաշակ պտղոյ նախաստեղծին, իսկ փայլակն, որ անկաւ ի ծով, և աստղն, զոր վերացոյց արծուին, ցուցանէ զաւանգումն հոգոյ հզաւրին, որ ի ծոց ծնաւղի նորա: Եւ զշանթն հրացեալ ի ջուր աղղէր զնսեմանալ լուսաւորացդ, իսկ շամանդազն՝ զխաւարն աշխարհատարած, որ ընդ բոամբն ամեալ շաւշափիւր իբրև զհանգերձ. նմանապէս ամք կենաց նորա լ՛Գ. նոյնքանիւ շափեալ զժամանակ կելոյ նորա աշխարհի աստուածըն բանի. իսկ լիապէս գացես ի կատարման կտակիս սոյն սարասիւ յիմ[մ]է արտաճառեալ յաւդուտ անձանց բանասիրաց:

Ե [ոչ] վերջանամք պատմեալ պայմանիւ զանսոյթաք քաղաքաւարութիւն կենաց նորա՝ յաւգուտ և յաւրինակ ամենայն բազաւորաց և իշխանաց, զի սկիզբն արիական և քաջահրմուտ արանց պատերազմ[ոց]աց Գ ևն արտազատումք՝ զիտութիւն, արիութիւն, համբաւ և դատաստան, այսպէս և ըստ այսմ արիականի վայել է արբայից և զաւրապետաց իմաստուն և հանճարեղս լինել, զի մի ազիտաբար կորուսցէ զբազն և զագատութիւն արիւրեան, զի մի

Նախադրույթունն սկսում է նրանով, որ այս գործին Կեչառեցին ձեռնամուխ է եղել զանազան մարդկանց «հարանց հոգևորաց» և «համշիրակ համբակաց» խնդիրքով: Այնպես, ինչպես Օրբելյանն էր իր Ողբը գրել Խաչատուրի հորգորանքով, այնպես էլ իր սննդակիցների ու ժամանակակիցների, հասարակական որոշ տրամադրույթունների արտահայտույթունը պետք է եղած լինիր Աղեքսանդրի պատմության թարմ մատուցումը հասարակույթյանը:

Այնուհետև Նախադրույթյան մեջ ակնարկով է խոսվում Աղեքսանդրի և Քրիստոսի կապի «մարգարէական խորհրդի» մասին, խոստանալով վերջում ավելի հանգամանորեն կանգ առնել նշված հարցերի վրա. «Իսկ լիապէս գտցես ի կատարման կտակիս սոյն սարասիւ յիմմէ արտաճառեալ յաւգուտ անձանց բանասիրաց», որ և կատարում է գրքի վերջաբանում:

Բայց Նախադրույթյան, ինչպես և ողջ գործի մեխը կազմում է այն գաղափարը, որ Աղեքսանդրի վարքը կարող է լինել «յաւգուտ յարինակ ամենայն թագաւորաց և իշխանաց... ըստ այսմ արինակի վայել է արքայից և զարապետաց իմաստուն և հանճարեղս լինել, զի մի տգիտարար կորուսանի զթագն և զազատութիւն արիութեան... որ պնդակազմեալ ի բաց զնէ հեղգութիւն և զծուլութիւն, գործ անձամբ արկեալ յահ և երկիւղ սպառազինաց համբաւ, զի բարի իրք է անուն բարի, քան զզանձս ոսկոյ և արծաթոյ... որ լաւ է երկաթ յօր մարտի քան յընչից բազմութիւն...»: Այս ուղեմաշունչ քարոզը, որով Կեչառեցին գերադասում էր երկաթը ինչքի առատությունից, քանի որ երկաթն է առավել պիտանի պատերազմում, և բարի գործ թողնելու խրատ կարգում հատկապէս երկրի տերերին, գեղեցկախոսություններ չէին, անշուշտ, այլ նրա քաղաքական տենչանքի արտահայտույթունը, տեսնել երկրի իմաստուն և հանճարեղ զեկա-

---

ստամբակ և զինարքու մովամբ մոռացումն գործէ, այլ պնդակազմեալ ի բաց զնէ զհեղգութիւն և զծուլութիւն, գործ անձամբ արկեալ յահ և յերկիւղ սպառազինաց համբաւ, զի բարի իրք է անուն բարի, քան զզանձս ոսկոյ և արծաթոյ, զոր ոչ կարեն աւգնել յաւուր բարկութեան, որ լաւ է երկաթ յօր մարտի, քան ընչից բազմութիւն, որ պարտ է թողուլ զյոռագոյն բղջախոհութիւն և բուռն հարկանել զյառաջադէմ նկրտմանն զյետոյսն մոռանալով, իսկ արգար դատաստանաւ, որ է մասն քառից խոհեմութեանց, ըստ իմաստնոյն Պղատանի, որ գրեալ է ի Տիմէական արամարանութեան, զոր իսկապէս ի սայ տեսանի լաւարխտ յաջողութիւն առ ասացեալ իրացս յայտարարութիւնքն» (ՀՍՍՌ Մատենագարան, ձեռ. № 1865, էջ 135բ):

վարներ, որոնք պատրաստ են կանգնելու հայրենի երկրի պաշտպանության դիրքերում: Միանգամայն ճիշտ է դիտված¹, որ «Աղեքսանդրի հետ կապված կաֆաները բացառիկ արժեք ունեն ոչ միայն միջնադարյան հայ պոեզիայի, այլև հայ քաղաքական մտքի պատմության համար: Պոռչյան տոհմի ասպետական տրագիցիաներով սնված Կեչառեցին Աղեքսանդրին համարում էր առաքինության և արդար դատաստանի, գիտության և արիության կերպար... Նրա կերպարի մեջ մարմին էր առնում «պսակաւոր արքայի» քաղաքական պատկերը, մեծ և առաքինի համարված թագավորի իդեալը: Ըստ այդմ բոլոր թագավորների և զորապետների, բոլոր գիտունների և դատավորների համար՝ Աղեքսանդրն է, որ պիտի հանդիսանա կատարելության տիպար ու օրինակ: Բռնատերերի իշխանության վերջ է դնում, եթե ոչ ժողովրդի ցասկոտ կամքը, գեթ առաքինի թագավորի սուրը, որ անողոք բախտի պես կտրելու է իշխող բռնակալի կյանքի թելը»:

Իսկ եթե սրա վրա ավելացնենք նաև Արևելյան տան ղեկավարների նամակը Գր. Անավարզեցուն, ուր նրանք խոսում էին հայրենի երկրի դժոխքը հոռոմների երկնքից գերադասելու մասին, ապա նաև Օրբելյանի Ողբն ու Խաչատուրի «Ու՛ր են իշխանք մեր պանծալի» դառն խոսքերը, այն ժամանակ Աղեքսանդրի հետ կապված նրա աշխատանքները մեզ շեն թվա սոսկ դրական հետաքրքրություններ, այլ արտահայտություն ժամանակի տրամադրությունների, որոնք հանդում էին երկրի անկախության գաղափարին: «13-րդ դարի վերջերին և նույնիսկ Ղազան խանի օրով, որ բարեհաճ էր դեպի հայերը, դեռ կենդանի է եղել Հայաստանի քաղաքական անկախության գաղափարը, որ և անդրադարձվել է մեր բանաստեղծության մեջ», — գրում է Մ. Աբեղյանը Ստ. Օրբելյանի էջմիածնի Ողբի կապակցությամբ²:

Այս հիմնական գաղափարի արժարժման ամենահարմար կերպարը, թերևս հեթանոս արքա Աղեքսանդրն էր, հեռավոր պատմությունից հանված մի հերոս, որը հատկապես արևելյան ժողովուրդ-

¹ Ս. Չ. Հ ո վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն, Ֆրիկը պատմաբանական լույսի տակ, Երևան, 1955, էջ 109—110:

² Մ. Աբեղյան, Հայոց հին դրակոնության պատմություն, հ. 2, Երևան, 1946, էջ 222:

ների ամենասիրելի կերպարներից մեկն էր. այնքան սիրելի, որ նույնիսկ նրա ծագումը այդ փողովուրդները կապում էին Արևելքի՝ եգիպտացի քուրմ նեգտաներոսի հետ:

Հայ թագավորների մասին շկային այդչափ հետաքրքրաշարժ պատմություններ, ուր հայրենասիրությունից բացի, արտացոլվեր նրանց կենցաղային-մարդկային առաքինությունները, նրանց նվաճումները չէին տարածվում այնպիսի հեքիաթային-առասպելական երկրներ, ուր կային խոսող թռչուններ, կրիաներ, հրաշապատում անտառներ, բույսեր, կենդանիներ: Այս ամենին հազուրդ տալու ամենահարմար աղիւնքը աշխարհահռչակ Աղեքսանդրն էր... Բայց կար մի անհարմարություն: Բաղմաթիվ առաքինություններով օժտված Աղեքսանդրը քրիստոնյա չէր:

Եվ ահա խաչատուր Կեչառեցու մտահոգության հիմնական հարցերից մեկը՝ Աղեքսանդրի վարքի նախաբանության շարունակության մեջ (որ է վերջաբանը) այն է, որ կարողանա քրիստոնեական-միջնադարյան մթնոլորտում Աղեքսանդրին էլ «քրիստոնեացնել»: Նրա ջանքերի արդյունքն են 18 տնօրինականները—զուգահեռներ, որ նա տեսնում է Քրիստոսի կյանքի և Աղեքսանդրի ճակատագրի նմանօրինակ դրվագներում¹: Այս համեմատություն-

¹ Այն բոլոր ձևազրկերը, որ Պատմության վերջում պահպանել են Կեչառեցու հիշատակարանը, ունեն նաև մի հատված դրանից առաջ, որն սկսում է «Ապենիազն աստուած բանն հայրական» բառերով: Այս անտիպ հատվածի կարևորագույն ու հետաքրքրական մասը բերում ենք ամբողջությամբ:

1. «Յայս Աղեքսանդրէ խարկանաւք եղիպտական մողին ծնաւ ի Մակեդոնիայ յՈլտմպիազայ, եւ տէրն մեր ծնաւ ի Բեզդէէմ ի Մարիամայ, աւետեօքն Գարբիէլի, առ կործանումն բանսարկուին (այս միայն մեկ ձևազրում):
2. Մա վարժեցաւ դպրութեամբն ասթենացւոց, եւ տէրն մեր հայրական իմաստութեամբ:
3. Մա տիրեաց Նդիպտոսի, եւ տէրն մեր կոչեցաւ յՆդիպտոսէ:
4. Մա յազթեաց Դարեհի, Իսկ տէրն մեր դաւրութեամբ սատանայի:
5. Մա հնազանդեցոյց զխուժագութան և զբարբարոսն, եւ տէրն մեր կոչեաց զհրէայս և զհեթանոսս:

ներում բանն այնտեղ է հասնում, որ Աստվածամայր Մարիամը զուգադրվում է «վավաշ և մոլի» Ուլիմպիադային: 13—14-րդ դարերում Կեչառեցին համեմատություններ է անում, որոնք շփոթեցնում են նույնիսկ 19-րդ դարի գործչին. «Դժբախտաբար միայն այս

6. Մա թագաւորք ի հեռաստանէ ընծայս մատուցանէին,
եւ տեառն մերոյ՝ թագաւորքն Արարայ և Սարայ:
7. Մա դնաց յանմարդարնակ և ի դադանաւէտ աշխարհ,
եւ տէրն մեր ելեալ ի հայրենի աթոռոյն եկեալ ի վայրենացեալ բնութիւնս մեր [բնակել ընտանեցոյց] իւր աստուածութեամբն և մարդեղութեամբն:
8. Մա ընկեց զգոռոզն զՊաւրոս,
եւ տէրն մեր զիշխանն խաւարի:
9. Մա ըմբռնեցաւ ի Կանդակէ զըշխոյէն,
եւ տէրն մեր կապեցաւ սիրով ի սիրտ եկեղեցոյ:
10. Մա եկն ի Բարելոն,
Իսկ տէրն մեր ի ժողովս հրէից [և հեթանոսաց]. Յուդայ մատնեաց դնանդութեամբ:
11. Բարեկամք Աղէքսանդրու խորհեցան չարիս նմա. մատոյց Ուղղոս դեղ մահու,
եւ տեառն մերոյ ետուն ըմպել քացախ և լեղի:
12. Նա ի ժամ մահուն ետ երկոտասան բարեկամացն երկոտասան թագաւորութիւն,
եւ տէր մեր կարգեաց երկոտասան առաքեալսն [քարոզս աշխարհի]:
13. Նա զչորս սենեկատանս եղ սահալան արքունական դահձուցն,
եւ տէրն մեր ետ զաւետարանն իւր և զաթոռ չորից աւետարանչացն:
14. Նա կարգեաց կտակ մահու,
եւ տէրն մեր՝ գրեաց բանս խրատոյ և անդարձականի սլատուէր աշակերտացն:
15. Նա եղաւ յոսկիակազմ տասլանի,
եւ տէրն մեր թաղեցաւ ի դերեզմանի:
16. Զնա բարձեալ [տարան] ի քաղաքն Սկանդարիայ,
եւ տէրն մեր հայրական փառօք դնաց ի վերին աշխարհն լուսեղէն,
[համբարձաւ ի վերին աշխարհն Երուսաղէմ]:
17. Նմա ելին ընդառաջ աշխարհն Եդիպտոսի, փողովք և քնարիւ զալարահրնչմամբ սղբով,
եւ տեառն մերոյ ելին ընդառաջ բընակիւնք իմանալի աշխարհին հարցընելով թէ՛ Ո՞վ ես դու, որ դիմեալ դաս յնդովմայ:
18. Աղէքսանդրի անդր իւր սլատեկեր կազմեալ ընդ (չ)աստուածս սլատուեն չեկնացիքն,
եւ տէրն մեր կուսական մարմնովն երկրպագի երկրաւորաց և երկնաւորաց...» ՀՄՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 1865, էջ 198ա:

կտորն, — գրում է Տաշյանը, — որ իւր հեղինակին մտաց լաւ վկայա-
կան մը չէ, ապահովութեամբ Խաչատրոյ է...», իսկ քիչ վերը բերած
18 համեմատութիւնների մասին գրում է. «Չէ տպուած (և ոչ եր-
բէք ալ արժանի է) երկրորդը, որուն մէջ 18 համեմատութիւնք կան
Աղեքսանգրու և Քրիստոսի գործոց»¹: Տաշյանն այս համարում է
Կեչառեցու «տկար մտքի արդյունք» և «դանդաշանք»:

Պետք է խոստովանել, որ Կեչառեցին բավականաչափ դժվա-
բացած պետք է լինի ծայրը ծայրին հասցնելու աստծու մաքրակեն-
ցաղ որդու և հեթանոս Աղեքսանգրի կյանքի նման դրվագները
համեմատելիս: Անհաջող համեմատութիւնն ինքնին դրա բացա-
հայտ արտահայտութիւնն է: Այդ է պատճառը, որ իր գործի անհա-
ջողութիւնը գիտակցող հեղինակը տնօրինականները ավարտելուց
անմիջապէս հետո գրում է. «Եւ արդ այսպէս համեմատեալ մի
ստղտանիմք յոմանց, զի պատճառն վերագոյն ճառեցաք, այլ ըն-
թեռնելով զսա յիշման արժանի լիցի ի ձէնջ Խաչատուր Կեչառե-
ցիս...»:

Իհարկե Աղեքսանգրի պատմութեան նույնիսկ այս ձևով ներ-
կայացնելու փաստի մեջ, բացի հասարակական որոշ խավերի քա-
ղաքական տենչանքների արտահայտութիւնից, պետք է նկատել
նաև աշխարհիկ կյանքի նկատմամբ եղած մեծ հետաքրքրութիւնն
այդ ժամանակաշրջանում:

Այս համեմատութիւնների մեջ երևում է դարի ոգին. մի կող-
մից այնտեղ արտահայտութիւն է գտել «միջնադարյան սքոլաստիկ
մտածողութիւնը, — գրում է Մ. Արեղյանը, — մեր վարդապետները
քրիստոնեական աստծու մարդեղութեան այսպէս ասած «տնօրինա-
կանների» սիմբոլիկ պատկերները տեսել են ոչ միայն Հին կտակա-
րանի մեջ, այլև Աղեքսանգրի պատմութեան... Բայց միայն այդ-
քանը չէ Կեչառեցու գործի պատմական նշանակութիւնը, այլ դա
միաժամանակ ցույց է տալիս, որ նույնիսկ սքոլաստիկ վարդապե-
տըն ազատախոհ է եղել: Նա, որ ծանոթ է Պլատոնի, դուցե և ուրիշ
փիլիսոփաների երկերին, առանց քաշվելու ազատ մեկնութիւններ
է տալիս «Հավատով աշխատելով», այսինքն հավատալով իր ասած-
ների ճշմարտութեանը, շմտածելով անգամ, թե դրանով պրոֆանա-
ցիայի — սրբապղծութեան է ենթարկում իր կրօնի խորհուրդները: Եվ

¹ Հ. Տ ա շ յ ա ն, Ուսումնասիրութիւնք, էջ 101:

այդ անում է նա «աստվածազան հոգևոր հայրերի» ու «համշիրակ համբակների» խնդրելով՝ «յօզուտ ոմանց բանասիրաց»։ Այսպիսի ազատամտությունն, ուրեմն, լուկ անհատական շէր, այլ հատուկ էր եղել որոշ մտավորական խավի»¹։

Թե ինչքան սիրված է եղել այս Պատմությունը հնում, պարզում է մեզ մի փոքր հիշատակարան.

«Ես անպիտան, ձեր ոտաց հող և մո[խ]իր, որ ոչ եմ արժանի անուանագրութեան, այլ միայն սուտ անուամբ Գրիգոր և եթ արեղայս որ ի բազմաց հետէ ցանկայի ամենայն ուրէք հարցանելով և որոնելով զպատմութեանց գրեանքն, որ ի նախկին վարդապետաց մերոց արարեալ են, ոչ կարացի գղանել, այլ ամենաբարին աստուած որ լցուցանօղն է ամենայն փափակս սրտից մարդկան. իրաւի լցոյց զփափակս սրտից իմոց, որ եկեալ ի քաղաքս Կաֆա գրիզայս արևայական գիրես աշխարհակալ բազաւորին Ալեքսանդրու յոյժ վայելուչ և զեղեցիկ շարադրանօք և ոսկեգօծ գրով ի վերա մախարարի զեղեցիկ շարադրանօք գրեալ. կարի ախորժ քեցաւ զպէս(?) նորին յաշս իմ, զերէ փոքր էր իբրև փոքրիկ ոսկանի սաղմոսարան և ես սակս փոքրութեան ցանկացայ գնել զնա դրամօք իմովք, շեղև հնար վաջառելոյ. ետ այնորիկ բազում աշխատութեամբ՝ ձեռօք իմօք գրեցի. բայց աղաչեմ զձեզ, ո՛վ ընթերցողք, սղալանաց իմոց ներումն արասջիք. զերէ անսղալ միայն աստուած է. և ես ոչ էի հմուտ արհեստին քերթողից և քերականութեան և շարադրութեան տառից, կար մեր այսքան էր, մի մեղադրէք զանպիտան զծողս, այլ եթէ կամիք սրբազրել, ըստ ձեր կամացն եղիցի»²... և այլն։

Այս պատմության վրա ստեղծվել են նորանոր մանր ու մեծ պատմություններ, որոնցից ամենահետաքրքրականը մեր Մատենադարանի № 7993 նաև № 6488 ձեռագրերում պահպանված օրինակն է։ Սա, ինչպես պատմում է գրիչը, «յարմարեալ շարադրեալ» պատմություն է։ Պահպանված է սյուժեի ամբողջականությունը հիմնականում, սակայն միանգամայն տարբերվում է նախօրինակից։

Նմուշի համար բերենք մի հատված միայն հենց սկզբից.

¹ Մ. Ա. Բ. և զ յ ա ն, Հայոց հին գրականութեան պատմություն, հ. 2, էջ 234—235։

² ՀՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 1781, էջ 61ա, բ։

Պատմութիւն մեծի աշխարհակային
Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ.

Իմաստունք եգիպտացւոց երկրի և
ձովու չափոյ հասնալ և ղերկնի ասակոս
թուեալ՝ աւանդեցին ամենայն աշխար-
հի գօրութիւն, զկարգ և զգլխո բա-
նից և զարհեստ գործոց:

Քանզի ասեն զՆեկտանեղոս վեր-
ջին թագաւոր Եգիպտոսի, ըզկնի որոյ
թագաւորութեանն պատուոյ անկաւ
մողական կախարդութեամբ ամենեցուն
յաղթել, մինչ զի աշխարհական տա-
րերց հնազանդել նմա...» և այլն:

Պատմութիւն Աղեքսանդրու
Մակեդոնացոյն ըստ № 7993
ձեռագրի.

Կայր թագաւոր մի Փիլիպէ անուն: Եւ նոտէր ի Թեսաղոնիկէ քաղաքին՝ որ է Սելենիկ: Եւ նա շինեաց յետոյ զքաղաք Ֆիլիպեայ՝ և անուանեաց նորա Ֆիլիպուպոլիս ըստ անուան իւրոյ: Եւ ունէր թագաւորն այն թագուհի մի աննրման ղեղեցիկ և անուն նորա Օլոմպիագայ...

Գարձեալ կայր թագաւոր մի յԵգիպտոս Նեզզանիրոս անուն... Սա լուաւ զղեղեցիկութենէ Օլոմպիագայ, վասն որոյ յոյժ ցանկայր տեսանել զղեղեցիկ պատկեր նորա. և ըստմ ժամանակ խորհէր ի սրտի իւրում, թէ որպէս հասանիցէ ցանկութեանն...» և այլն:

Այս պատմությունը հիմք է դարձել նաև բազմաթիւ առակների: Այս առակների մի մասը, անպայմանորեն, ժողովրդական ստեղծագործության արդյունք է, հյուսված լեզենդար հերոսի շուրջը, բայց մյուս մասը գրքից քաղած դրվագներ են, որ առակների են վերածվել՝ ստանալով բարոյախոսական մեկնություններ:

Մառի ժողովածուում բերված են Աղեքսանդրին վերաբերող առակներ, որոնցից մենք իբրև նմուշ բերում ենք մեկը:

«Աղեքսանդր ու կրիայ.

Աղեքսանդր բազում զօրօք իջեալ ի կղզի ծովուն՝ ամենեքեան կրակ վառեցին: Եւ սկսաւ կղզին ի շարժիլ և իմացեալ ի նաւ մտին. զի կրիա էր: Զի ասեն իմաստասերք, թէ յաշխարհս երեք կենդանի կայ, որ քանի շատ ապրի, մեծանայ. մեկ կրիայն, մեկ՝ օձն, մեկ՝ ձուկն, որ վիշապ լինի»¹:

Քիչ չեն նաև այն առակները, որոնք Աղեքսանդրի անունը չեն կրում, բայց ստեղծված են այս պատմության, հատկապես Աղեքսանդրի ճանապարհորդական նկարագրությունների, հիման վրա: Արանց նյութը մեծ մասամբ բուսական և կենդանական աշխարհն

¹ Ն. Մ ա ու, Ժողովածոյը աստիաց Վարդանայ, մ. 111, էջ 205—207, նաև 215:

է՛ անօրինակ թռչուններն ու ձկները, ծառերն ու ծաղիկները: Ի միջի ալոց ասենք, որ բոս երևույթին նկարիչներն էլ հատկապես այս մասերով են ոգևորվել. հեքիաթային բովանդակությունը անսպառ ազդյուր է եղել նրանց ստեղծագործական երևակայության համար, որոնք պատմությունը զարգարել են շեղած ու չսոված պատկերներով: Այս պատկերները երբեմն այնքան անըմբռնելի են եղել, որ ստիպել են գրիչներին ու ծաղկողներին բացահայտել պատկերների էությունը այսպես.

Այս ծառքս ի ջուրն աճողական
Չկա ճար կարել ձեռօք մարդկան:

Կամ թե՛

Այս ազգ ձկան հրով շեփին
Այլ ցուրտ ջրով խաշեալ լինին:

Եվ կամ՝

Այս են հսկայքն վայրենի
Որ սնուցեալ են անառի

ու նման բազմաթիվ օրինակներ:

Շատ կարելի է խոսել Աղեքսանդրի պատմության և նրա հետ կապված դանազան երևույթների մասին, բայց սա առանձին տքնաջան ուսումնասիրության առարկա է և առաջժամ մեր նպատակից դուրս: Բավականանա՞նք ասելով, որ այս պատմությունը հուզել է նաև մեր միջնադարյան բանաստեղծներին: Շատերն են նրանցից ոտանավոր-կաֆաներ գրել Պատմության առանձին դիպվածներին՝ զուգահեռ, բայց ամենից ավելի՝ գրանցով զբաղվել են Գրիգորիա Աղթամարցին, Զաքարիա Գնունյաց եպիսկոպոսը և Հովասափ Սեբաստացին, որոնք ճոխացրել են Պատմությունը կաֆաներով՝ յուրաքանչյուրն իր ընկալման, ճաշակի և տաղանդի համեմատ:

Բայց ամենից ավելի Աղեքսանդրի պատմության կաֆաները դարձյալ կասվում են հաշատուր Կեչառեցու անվան հետ:

* * *

Առաջին հանգամանքը, որ աչքի է զարնում Աղեքսանդրի պատմության ուսումնասիրությունից, ձեռագրերի արտակարգ զանազանությունն է: Զանազանություն ոչ թե պատմության շա-

քաղրանքի մեջ, այլ այնտեղ տեղադրված կաֆաների քանակի, լեզվի, շափի, ոճի ու տեղի առումով: Ոչ մի ձեռագիր նման չէ մյուսին: Տաշյանը Վենետիկի ու Վիեննայի, նաև ընդհանրապես իր օգտագործած Աղեքսանդրի պատմության ձեռագրերի մասին գրում է. «Դժվարավ կրնան երկու ձեռագիրք գտնվիլ, որ երգոցս կարգին, տեղվույն, շափին և այլ հանգամանաց լիուլի միարանություն ցուցընեն»¹:

Նույնը դիտվում է նաև մեր Մատենադարանի 21 ձեռագրերում: Տարբերութունները մի քանի կարգի են:

1. Միևնույն կաֆան, որ կա համարյա բոլոր բնագրերում, տարբեր ձեռագրերում տարբեր տեղեր են ընկած, այնպես որ կաֆաները շատ հաճախ չեն առնչվում բնագրերին և նրա հետ մի ամբողջութուն չեն կազմում:

2. Միևնույն ձեռագրի մեջ եղած կաֆաները տաղաչափորեն բազմազան են:

3. Խիստ տարբերութուն կա միևնույն ձեռագրերում, երբեմն իրար հաջորդող, երկու կամ ավելի բտանավորների լեզվի մեջ: Կան գրաբարին մոտ, միջին հայերենով, բարբառախառն, նաև դրական լեզվով գրված կաֆաներ:

4. Միևնույն նյութի կամ դիպվածի մասին միևնույն ձեռագրում, մի էջի վրա գրված են մի քանի կաֆա, լեզվական, ոճական, տաղաչափական տարբերութուններով:

Ինչպես ճիշտ նկատել է Հ. Տաշյանը, «Այս ոտանաւորք յինքեան ամբողջ գրութիւն մը չեն կազմեր. այնպէս որ, եթէ քովէ քով քերվին անկապ և շատ անգամ անիմանալի կը մնան»²:

¹ Հ. Տ ա շ յ ա ն, Ուսումնասիրութիւնք, էջ 114:

² Նույն տեղում, էջ 113:

Բացարձակապես այսպիսի մի հավաքածո է № 8482 ձեռագրում պահպանված կաֆաների ժողովածուն, որ Աշոտ Հովհաննիսյանի «Ֆրիկը պատմաբնական լույսի տակ» աշխատության մեջ դիտվել է իրրե մի ընդարձակ պոնմ: Մինչդեռ այնտեղ ի մի են հավաքված Աղեքսանդրի պատմության որևէ տեքստից առանձնացված կաֆաներ, որ նշված են լուսանցքներում «ԿՖ» բառերով. նրանցից մի քանիսի կողքին (էջ 230բ, 247բ, 250ա, 252ա) ուղղակի նշված է «Գրգր», որ նշանակում է, թե դրանք Գրիգորի հօքինածն են: Ամենաբնորոշն այն է այդ ոտանավորների համար, որ նրանց մեջ կան նույնիսկ նկարների բացատրութուններ, հրահանգներ նկարչին, տարբեր հեղինակների երկերից անջատված կտորներ, քառյակներ և այլն:

Այս տարբերութիւնները միայն մի բան են ապացուցում, որ կաֆաները դրված են տարբեր ժամանակներում, տարբեր հեղինակների կողմից, հետևաբար և տարբեր լեզու, ոճ, բնույթ ունեն: Այդ են հաստատում կաֆաների կողքին երբևմն նշված «Զք», որ նշանակում է Զաքարիա, «Գրգր»՝ Գրիգոր, «Խշ»՝ Խաչատուր անունները, որոնք վկայում են մի շարք հեղինակների առկայութեան մասին: Այս նշումները ապացուցում են, որ կաֆաները տարբեր հեղինակների են պատկանում:

Ձեռագրերում պահպանված բազմազան ու բազմաթիւ կաֆաների ուսումնասիրութիւնը ընդհանրապես տարբեր հեղինակների առկայութիւնը ապացուցելով, հնարավորութիւն չի տալիս վերականգնել առանձին կաֆաների հեղինակներին: Չնայած ձեռագրերի լուսանցքներում, թեև ոչ հաճախ, նշվում են անուններ, բայց սրանք հավաստի չեն, մեծ մասամբ անվստահելի են և ոչ ճշգրիտ: Նույն կաֆան ձեռագրերում տարբեր հեղինակների է վերագրվում. այսպես. «Ազդեցէ՛ք ի տուն պարսից» առղով սկսվող կաֆան ըստ Մատենադարանի № 5472 ձեռագրի Խաչատուրինն է, իսկ ըստ № 8003 ձեռագրի՝ Գրիգորինը: Նույնիսկ պատահում է, որ մի ձեռագրում միևնույն կաֆան կրկնվում է մեկ իրրև անհեղինակ, մեկ իրրև որևէ հեղինակի գործ: Պատահում են և արտառոց դեպքեր: № 6451 ձեռագրի 185 էջի լուսանցքում երեք տեղ նշված է «Գրգր», որ նշանակում է, թե երեք կաֆան էլ Գրիգորինն են. այնինչ նրանցից միայն մեկի դիմաց կաֆա կա. մնացած երկու նշումի դիմաց ընկած է սոսկ Պատմութեան արձակ տեքստը:

Սրանք գրչութեան հետ կապված սովորական աղավաղումներ են, որ հատուկ են ձեռագրերին, այն էլ այնպիսի մի պատմութեան մեջ, ինչպիսին է Աղեքսանդրի վարքը: Այս պայմաններում, իհարկե, դժվար է որոշակի խոսք ասել ամեն մի կաֆայի հեղինակի մասին: Բացառութիւն կազմում են կաֆաներում հանդիպող երկու ոտանավոր, որտեղ նշում կա հեղինակի մասին. երկու հատվածում էլ հիշատակվում է Խաչատուր Կեչառեցու անունը: Սրանցից առաջինը մի շարք ձեռագրերում հանդիպող հետևյալ հատվածն է.

Առ ձեզ պաղատանք ընկնիմ
Ընթերցողք զբոցս ի լրման
դԿեչառեցիս տկար

Արարէք յիշման զիս արժան,
Որ ոտանաւոր զամէն
Առաջի զինչ ի սմա որ կան.
Ազատ 'ւ իշխանաց ամէն,
Այլք որք են արքայք պատուական¹.

Երկրորդը՝

Ոչ հիանայ ընդ վազն արի
Քաջազնաբար յափն գետի,
Այլ զներբողեան Հոմերոնի
Բաղկացական բան դովեստի:
Այսպէս և դո՛ւ առ ի մըտի
Ծոյլ և ծանակ Կեչառեցի²:

Բերված երկու հատվածներն էլ կաֆայի քիչ են նման: Առաջինը որոշակի հիշատակարան է, իսկ երկրորդն էլ ինչ որ զուգադրություն մի բանի հետ, որ ավարտվում է «Այսպէս և դո՛ւ առ ի մըտի...» բառերով: Հավանորեն ձևագրելու համար հանդիպող այս կիսատ-պոատ տողերն են, որ Կեչառեցուն բոլոր կաֆաների հեղինակ ճանաչելու պատճառ են հանդիսացել:

Եթե այս հատվածները մեզ իրավունք չեն տալիս Կեչառեցուն բոլոր կաֆաների հեղինակ ճանաչելու, գոնե թելադրում են վստահորեն նրան կապել կաֆաներին առնչվող ինչ որ գործի հետ: Մեր ձևագրերը, բարեբախտաբար, հնարավորություն ընձեռում են բացելու կաֆաների առեղծվածային կծիկը, եթե ոչ ամբողջությամբ, ապա առնվազն հստակորեն պատկերացնելու այն մասը, որ կազմում է Խաչատուր Կեչառեցու ժառանգությունը:

Առաջինը, մեր Մատենագարանի № 7993 ձևագիրն է, որ Սուս-Կալիսթենեսի Աղէքսանդրի պատմությունը տալիս է համառոտաժ, շարադրելով նրա բովանդակության հիմնական մոմենտները իրրև հեքիաթ կամ ժողովրդական մի զրույց: Լինելով բացահայտորեն Կալիսթենեսի պատմության վերաշարադրությունը, սա միանգամայն տարբեր է թե՛ լեզվով, թե՛ ոճով, թե՛ կառուցվածքով ու ծավալով: Այս պատմությունը նույնպես ունի կաֆաներ³, միայն թե այստեղ

¹ ՀՄՍՌ Մատենագարան, ձև. № 3387, էջ 338, № 7709, էջ 218ա:

² Նույն տեղում, էջ 98ա:

³ Այս կաֆաները զրված են կարմիր թանաքով, ի տարբերություն տեքստի սև թանաքի:

կաֆաները տաղաչափորեն համընկնում են միմյանց, ծայրն ի ծայր
զրված են 7—8 հայրենների շափով, միևնույն միջին հայերենով և
սրոշ ամբողջական պատմության տպավորություն են թողնում:

Հետաքրքրական է, որ այստեղ եղած բոլոր կաֆաները կարելի
է գտնել Աղեքսանդրի պատմության մյուս ձեռագրերի մեջ էլ, միայն
ցրված, խառնված նրիշ շափերով ու լեզվով գրված կաֆաների հետ:

Առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում ձեռագրի հիշա-
տակարանը, որը որոշ տվյալներ է տալիս այդ ձեռագրում մեջբեր-
ված կաֆաների ծագման մասին.

«Արդ կատարեցաւ պատմութիւնս Աղեքսանդր տիեզերակալ հը-
զօր և անյաղթ թագաւորին՝ որդւոյն Փիլիպոսի արքային Մակեդոնա-
ցւոյ, — գրված է հիշատակարանում, — ձեռամբ յոգնամեղ և յետնեալ
գրչիս, Ներսէս իրիցուս Մեսրոբեանց. Զոր վաղուց հետէ ցանկայի
պատմութեանս և ոչ կարէի գտանել ըստուգիւ. ոչ թէ վասն անձինս
իմոյ յուսման, այլ վասն մանկանց յեկեղեցւոյ. զի մեք բազում
անգամ լուեալ էաք ի այլազգեաց զբրոց պատմութենէ և ոչ յազգիս
մերոյ: Բայց արդ, եղև զի եկն առ մեղ հիւրաբար Տէր Անդրէաս արհ-
եպիսկոպոսն Պոլտանայ երկրին. և նայ զայս կարմիր տըներ
ոտանաւորես ուսեալ էր ի մանկութեան իւրում. և ի բերան սերտ
ունէր, զոր և մեր տեսեալ և լուեալ ուրախացաք հոգւով. ըստ այնմ
զոր ասէ՝ Որ խնդրէ գտանէ, որ հայցէ առնու, կամ զԴաւթեան բա-
նին, որ ասէ՝ Զկամս երկիւղացած իւրոյ առնէ տէր: Նոյնպէս և մե-
ղաւորս զոր խնդրէի զըսայ. և սիրով ընկալեալ գրեցի զկարմիր
ոտանաւոր կաֆայես ի վերա փարեզիս: Եւ զսև գծագրեալքն իմում
տկարուրեանս զոր լուեալ էի այլոց գրոց նայ յարմարեալս շարա-
դրեցի ի վերայ փարեզի, առ ի ուսումն մանկանց Սիրովնի: Բայց
ազաչեմ որ չի մեղադրէք սըղալանաց մերոց. զի կար մեր այսքան
էր. ըստ կարեաց մերոց այսքանս հազիւ յարմարեցաք. և Քրիստոսի
փառք»:

Հիշատակարանն ուշագրաւ է մի քանի առումով: Նախ դրանից
երևում է, որ ձեռագրում տեղավորված ոտանավորները միմյանցից
անկախ անջատ-անջատ կաֆաներ չեն, այլ որոշ գծով միմյանց
կապվող ոտանավորներ, որ անգիր ասել է Պոլտանա Անդրեաս
արքեպիսկոպոսը: Երկրորդ, որ այդ կաֆաները մասնատել է միայն
զրիջն ինքը և տեղադրել տեքստում:

Պուլտանա արքեպիսկոպոսի «կարմիր տներն» անգիր իմանալը նույնպես ուշադրավ է այն իմաստով, որ նա մանկուց ուսել է ինչ որ միատիպ չափածո պատմություն, որովհետև չի կարելի որևէ կերպ ենթադրել, որ նա անգիր իմացել է Աղեքսանդրի պատմության մեջ եղած խառն ու փնթոր բոլոր կաֆաները և իրեն դիմելուց հետո միայն արտասանել է ընտրովի նույնաչափ, նույն լեզվով ու բովանդակությամբ որոշ միասնականություն ունեցող կաֆաներ:

Որ եղել է Աղեքսանդրի չափածո մի մոտավոր պատմություն, ապացուցում է և մեր Մատենադարանի № 5623 ձեռագիրը, որ մի տաղարան է. այնտեղ մանր տաղերից ու երգերից զատ կան մի քանի բավական երկար ոտանավոր պատմություններ, պոեմատիպ ստեղծագործություններ, զրված զանազան պատմությունների ու հերոսների շուրջը (Բարաղամի և Հովասափի, Մարխա վաճառակահի ու Կոսբարի և այլոց): Սրանցից անմիջապես հետո գալիս է նաև Աղեքսանդր Մակեդոնացու մասին մի ոտանավոր պատմություն, որի վերնագիրն է «Տաղ Մեծին Աղեքսանդրի»: Սկսած 5-րդ տնից այս Տաղը հիմնականում համընկնում է № 7993 ձեռագրով Պուլտանա արքեպիսկոպոսի անգիր ասած ոտանավորին:

Այնուհետև, Աղեքսանդրի պատմության մի այլ ձեռագիր № 5632, որ լեցուն է բազմազան ու տարբեր կաֆաներով, ձեռագրի վերջում պահպանում է նաև Աղեքսանդրի շուրջ հյուսված ոտանավորների մի շարք, նույնպես թերի: Այս ոտանավորը նույնպես բազմաթիվ հատվածներով համընկնում է մեր ձեռքի տակ եղած Աղեքսանդրի Տաղին և Պուլտանայ եպիսկոպոսի անգիր իմացած «կարմիր տներ» կաֆաներին¹:

¹ Աղեքսանդրի պատմության մի ձեռագիր կա Վենետիկում, որի նկարագիրը բերում է Հ. Տաշյանը. «Վենետիկյ թ. 1390 չունի բնագրին մեջ այս ոտանաւորները (խոսքը տարբեր ու բազմատեսակ կաֆաների մասին է—Մ. Ա.), սակայն նաև այս մասամբ միայն կրնանք ըսել, վասնզի 'Ի վերջ դրոցն այսպէս ունի. Մնացեալ կաֆայքն սորա են, զորս յետոյ գտեալ ատաւնօր գրեցար. և դնէ ոտանաւորս ինչ կեչառեցւոյն» (Տաշյան, Ուսումն., 113): Տաշյանի նկարագրած ձեռագրում, հետևաբար, նույնպես բուն տեքստում կաֆաներ չկային, այլ Պատմության վերջում միայն կցված ոտանավորներ, որոնց մեջ հիշատակվում է կեչառեցու անունը: Եվ ինչպես երևում է դրչի հիշատակարանից, զրանք հետո դռնված և տեղադրված ոտանավորներ և ն:

Վերոհիշյալ №№ 7993, 5623 ձեռագրերի հիման վրա հնարավոր եղավ մոտավորապես վերականգնել այդ ոտանավոր-պատմությունը կամ, ինչպես ձեռագրերում է անվանված՝ Աղեքսանդրի Տաղը: Իհարկե այդ վերականգնվածը չի կարելի համարել նախնական ճշտված տեքստը, քանի որ հատկապես սկզբի մասերում բավականաչափ խճողված են քառյակները, բայց, այնուամենայնիվ առայժմ այս ձեռագրերով վերականգնվում է Աղեքսանդրի կյանքի ոտանավոր պատմության մոտավոր կմախքը:

Ձեռագրերը պահել են և այդ ոտանավոր պատմության հեղինակի անունը:

Այսպես, ՀՄՍՌ Մատենադարանի № 3668 ձեռագրում (որն ամենավաղ ընդօրինակված ձեռագիրն է Աղեքսանդրի պատմության) հանդիպում ենք «ՅԱղեքսանդրի գրոցն» վերնագրի տակ արբվող՝ 30 տուն ոտանավորի, որը ավելի ամբողջական մի հատված է մեր կազմած տեքստից: «ՅԱղեքսանդրի գրոցն» բառերի կողքին ավելացված է. «Խաչատուր վարդապետի Կեչառեցոյ ասացեալ»:

Ինչպես տեսնում ենք, Խաչատուր Կեչառեցու անունը, իբրև Աղեքսանդրի ոտանավոր պատմության հեղինակ, պահպանվել է մի դեպքում վերնագրում, իսկ մի այլ ձեռագրում ոտանավորի հիշատակարանում.

Առ ձեզ պաղատանք ընկնեմ

Ընթերցողք գրբոցս ի լրման,

ԶԿեչառեցիս տկար

Արարէք յիշման զիս արժան... և այլն:

Ձեռագրական այս ավյալները մեզ իրավունք են տալիս ենթադրելու, թե Սուտ-Կալիսթենեսի Աղեքսանդրի պատմության հենքի վրա 13—14-րդ դարերում ստեղծվել է մի ոտանավոր-պատմություն, որի հեղինակը եղել է Խաչատուր Կեչառեցին:

Այս հաստատում է Կեչառեցին ինքն իր հիշատակարանով, որի մանրամասն վերլուծման մեջ Տաշյանը մութ մնացած կետեր էր տեսնում: Կեչառեցու ոտանավոր-պատմության գաղափարն ընդունելուց հետո միայն հասկանալի են դառնում այդ մութ կետերը:

Տաշյանը գտնում է, որ Կեչառեցին Պատմության տեքստը անազարտ է պահել, բայց միևնույն ժամանակ շէր կարողանում իր հա-

մար պարզել հիշատակարանում գործածած նրա մի քանի բառը: Բերենք հիշատակարանի այդ մասերը և փորձենք պարզել.

«Իսկ զայս Պատմութիւնս աշխարհակալին Աղեքսանդրու, զոր գրեցի իմով ձեռամբս, սակս աւգտի ինձ և այլ համբակաց, որք կամին աւգտիլ յԱղեքսանդրէ. Զի թէպէտ էր ի հին և յընտիր արինակէ այլ անյարմար և շաղփաղփի, վասն որոյ զտեալ և ֆերեալ ֆերողորէն արարի անխոտորնակ ճանապարհ, զոր ի յընթեռնուլն իմասցին պուեաիկոսք և քարտուղարք»:

Այսինքն՝ գրչության աշխատանքներում սրբապրելով ընդօրինակվող ձեռագրի «շաղփաղփի և անյարմար» տեղերը, զտելով ձեռագիրը դրանցից, համեմատելով թերևս հին հեթանոսական զրույցներն Աղեքսանդրի մասին ձեռքի տակ եղած պատմության հետ, քանի որ «դհեթանոսական գրեանքն անմխաբան են և շաղփաղփի քանիւ որակացեալ», «քերել է քերողորէն», որ ըստ Տաշյանի և Հայկազյան բառարանի հոմանիշ է «քերթել» բառին, այսինքն չափածոյի է վերածել այն, որի արժեքը թող իմանան ու դնահատեն «պուեաիկոսներն ու քարտուղարները»՝ բանաստեղծները: Իհարկե այս հիշատակարանը չի բացառում նաև 4 ողբ-բարառությունների նրան պատկանելը, որոնք բանաստեղծական ավելի բարձրարվեստ ստեղծագործություններ են, բայց հավանականն, իհարկե, այն է, որ հիշատակարանի վերոհիշյալ խոսքերը ավելի կարող են վերաբերել Աղեքսանդրի ոտանավոր պատմությանը: Խնդիրն ավելի պարզ պատկերացնելու համար ասենք հետևյալը: Զեռագրերում պահպանված Տաղ Մեծին Աղեքսանդրի վերնագիրն ու վերը նշված փաստերը չենք բերում անսպաճմանորեն պնդելու ծայրից-ծայր մի ամբողջական պոեմի գոյությունը, բայց առնվազն մի քանի հատվածական մասերի: Այս ամբողջական մասերում գրեթե չկան մյուս կաֆաների վերացական դատողություններն ու խոհերը: Սրանք սյուժետային գիծ ունեցող ամբողջական դրվագներ են, որոնք միանում են հիմնական հերոսի՝ Աղեքսանդրի կերպարով: Զմոռանանք նշել, որ հենց բուն Աղեքսանդրի պատմության մեջ էլ զրույցի սյուժետային գիծը հետևողական չէ. բազմաթիվ տեղերում այն ընդհատված է, առանձին դրվագների տպավորություն է թողնում, այնպես որ Աղեքսանդրի ոտանավորի կցկտուրությունը կարող է բնագրից առաջացած լինել, մանավանդ որ դրանք մեղ հասել են դարերի ընթացքում. բավականաչափ խճողված ձեռագրերի միջոցով: Անշուշտ ավելի փաս-

տեր են հարկավոր այս ենթադրություններից մեկն ու մեկն անա-
ռարկելիորեն ընդունելու համար, բայց առայժմ եղած փաստերը
մեզ բերում են հետևյալ եզրակացության.

ա) Խաչատուր Կեչառեցին ստեղծել է Աղեքսանդրի ոտանավոր
պատմություն, որ ձեռագրերում անվանված է Աղեքսանդրի Տաղ:

բ) Կարող է պատահել, որ Աղեքսանդրի Տաղը սկզբից մինչև
վերջ գրված մի ամբողջական գործ չէ, բայց առնվազն մեծ հատ-
վածներ կազմող սյուժետային ստեղծագործություն, որ շի կարե-
լի նույնացնել քառյակ կամ ութնյակ կազմող խոհա-խրատական
կաֆաների հետ:

գ) Կեչառեցին է Աղեքսանդրի պատմության մեջ ոտանավոր
պատմության հատվածների առաջին կիրառողը, քանի որ իր Տաղի
վերջում որոշակի հայտնում է, որ Պատմության մեջ եղող ոտանա-
վորների հեղինակն ինքն է և խնդրում է ընթերցողներից հիշման
արժանի անելու իրեն.

Առ ձեզ պաղատանք ընկնեմ

Ընթերցողք զըրոցս ի լման

ԸզԿեչառեցի մուլարս

Արարէք յիշման զիս արժան,

Որ ոտանաւոր ամէն

Ասացի, զինչ ի սմայ որ կան... և այլն:

Վերջին խոսքերն ապացույց են այն բանի, որ Խաչատուրից
առաջ Աղեքսանդրի պատմության մեջ ոտանավորներ չեն եղել, ապա
թե ոչ, նա չէր ասի «առանաւոր ամէն... զինչ ի սմայ որ կան». այս
նշանակում է Աղեքսանդրի պատմության մեջ ոտանավոր հատված-
ների առաջին կիրառողը եղել է Խաչատուր Կեչառեցին¹, որը ժամա-
նակակիցներին մատչելի դարձնելու համար պատմությունը, ոչ
յուրաքանչյուր գլխի, այլ սյուժետային իմաստով մի ամբողջական

1 Գերմանացի հայագետ Հ. Յախերի կարծիքով Խաչատուր Կեչառեցին
է եղել Աղեքսանդրի պատմության հայերեն բնագիրը հատվածների բաժա-
նողը (մոտ 286), քանի որ հոլանդերը բաժանված է եղել ընդամենը երեք
մասի (Տե՛ս Հ. Տաշյան, Ուսումնասիրությունք, էջ 96):

հատվածի բովանդակությունը ոտանավորով՝ յուրովի հասցրել է ընթերցողներին¹:

Հետագայում այս ոտանավոր պատմության մեծ հատվածները (եթե սկզբնապես ամբողջական չեն եղել) Պատմությունից անկախ արտագրվել և Աղեքսանդրի Տաղն են կազմել. իսկ մյուս կողմից էլ, ընդհակառակը, մասնատվելով տեղագրվել են պատմության տարբեր մասերում:

Մի անգամ, որ չափածո խոսք է մտել Պատմության մեջ, այնուհետև այդ շավիղ է բացել հետագա բանաստեղծների համար: Պատմությունն աճել ու հարստացել է նորանոր կաֆաներով: Այն-

¹ Շատ սրամիտ է նկատել Մ. Արեղյանը, թե կեչառեցին, որ հիշատակարանի մի մասում հպարտորեն էր ներկայացնում իր աշխատանքը, որով նա անխոտորնակ ճանապարհ էր հարթել իր հեղինակություն համար, ոտանավոր մի հատվածում իրեն անվանում է ծաղր ու ծանակի առարկա: «Հետաքրքիր է, — գրում է Արեղյանը, — թե ո՞ր դեպքում է կեչառեցին իրեն անվանում «ծոյլ և ծանակ»: Երբ Ալեքսանդրը տեսնում է ոչ շատ լայն Սկամանդրոս գետը՝ որի վրայով ցատկել է Աբիլլեսն, բոս Իլիականի, նա (Ալեքսանդրը) Աբիլլեսի արածը մեծ բան չի համարում և երանի է տալիս Աբիլլեսին, որ արժանացել է Հոմերոսի գովքին: Այն ժամանակ մի քերթող ասում է նրան. «Ալեքսանդր, քան զՀոմերոս... լաւ ևս զբեցուք մեք զարարս քո»: Ալեքսանդրը պատասխանում է նրան. «Ըղձալի է ինձ ի Հոմերոսի պատմութեանն Թերսիտէս գոլ, քան ձերդ՝ Աբիլլես»: Կեչառեցին Աղեքսանդրի պատմության այս կտորի առթիվ գրել է.

Ոչ հիանայ ընդ վաղն արի
Քաջագնարար յափըն դետի
Այլ գներբողեան Հոմերոնի
Բաղկացական բան զովեստի:
Այսպէս և գո՛ւ առ ի մըտի
Ծոյլ և ծանակ կեչառեցի:

Առաջին շորս տողի մեջ անփոփ դրված է կալիսթենեսի պատմածը. հետո մեր բանաստեղծն ավելացրել է վերջին երկու տողը: Ինչ է այս երկու տողի իմաստը:— Անպայման այն, որ ինքն էլ չպիտի զարմանա Աբիլլեսի ցատկելու (վաղն) վրա, այլ Հոմերոսի ներբողի, գովեստի վրա: Ապա թե Ալեքսանդրի ծաղրն իր արարքները գովել ցանկացող քերթողի վերաբերմամբ՝ համեմատութամբ Հոմերոսի գործի՝ վերաբերում է նաև իրեն՝ կեչառեցուն, որ ոտանավորներ է գրում Ալեքսանդրի գործերի վրա: Պարզ է, որ կեչառեցին մեծ կարծիք չունի իր քերթվածների վերաբերմամբ, բայց այսպես «ծաղր ու ծանակ» է համարում իրեն՝ համեմատութամբ Հոմերոսի, որին հավասարվելը երբեք չէր էլ անցել նրա մտքից» (Մ. Արեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հ. 2, էջ 539—540):

տեղ են մտել անգամ այս պատմութեանը շառնչվող կաֆաներ, նկարների բացատրական քառյակներ, կաֆաներ՝ Պղնձի քաղաքի պատմութունից, ոտանավորների բեկորներ Ֆրիկից, Հովհաննես Պլուզից, Քուշակին վերագրվող «Հայրեններից»: Այսպիսով Աղեքսանդրի պատմութեան բնագիրը անաղարտ մնալով հանդերձ կրել է անձանաշելի փոփոխութուններ:

Հետագայում Նախադրութունն իր բարդութեան պատճառով միանգամայն անտեսվել է գրիչների կողմից և հետզհետե դուրս մղվել: Չնույնպէս համեմատաբար քիչ մասից դուրս է մնացել նաև Վերջաբանը, որն այնուամենայնիվ պահպանվել է իբրև պատմութեան մեկնութուն: Աղեքսանդրի Տաղը մատչելի լինելով տարածվում է, ասվում, գուցե և երգվում: Հետագայի գրիչները, արևելյան սովորույթի համեմատ արձակ պատմութեան մեջ են մտցնում ոտանավոր պատմութեան առանձին հատվածները իրենց ցանկացած մասում, որոնք բնագրի մեջ մտնելով, կաֆաների տպավորութուն են թողնում:

Այս ճակատագիրն է ապրել Սուտ-Կալիսթենեսի Աղեքսանդրի պատմութունը Խաչատուր Կեչառեցու գրական և գեղարվեստական մշակումներից հետո, և սրանով է Խաչատուր Կեչառեցու անունը կապվել Աղեքսանդրի պատմութեան և կաֆաների հետ:

Ամբողջութեամբ վերցրած Խաչատուր Կեչառեցու բազմակողմանի առնչութունը Աղեքսանդրի պատմութեան և կաֆաների հետ մեզ ներկայանում է հետևյալ կերպ. ենթարկվելով ժամանակի հասարակական որոշ խմբավորումների տրամադրութուններին, Աղեքսանդրին իբրև «Տիպ և գաղափար արքայից» ներկայացնելու միտումով, Կեչառեցին իբրև գրիչ արտադրում է Սուտ-Կալիսթենեսի ողջ պատմութունը, թերևս նաև նկարազարդելով ու ծաղկազարդելով ձեռագիրը: Ժամանակի հետաքրքրասեր և աշխարհիկ պատմութունների ծարավի ընթերցողներին գաղափարական ուղղութուն տալու նպատակով գրում է իր Նախադրութունը, այնուհետև 18 անօրինականներով «քրիստոնեացնում» Աղեքսանդրին: Այս ամենից հետո իբրև բանաստեղծ ոգևորված Աղեքսանդրի դյուցազնական կերպարով, գրում է իր Աղեքսանդրի Տաղը կամ, առնվազն, մեծագրվագ հատվածներ այդ հերոսական պատմութունից, որոնք պատմութեան մեջ են մտել, ակունք հանդիսանալով նորանոր կաֆաների: Անկախ այն բանից, թե ընդունելի է այս հատվածների ամբողջականութուն-

նը, թե անհամարելի, այն հնարավորություն է տալիս Աղեքսանդրի պատմության մեջ ցրված բազմազան կաֆաներից առանձնացնելու հաշատուր Կեչառեցու մասը, որով և հեշտացնում է հետագա ուսումնասիրությունը զատելու Ջաքարիա Գնունեաց եպիսկոպոսի և Գրիգոր Աղթամարցու կաֆաների շարքը:

Խաշատուր Կեչառեցու զրական ստեղծագործություններից է «Վասն գալստեան աստուծոյ առ մարդիկ» աշխատությունը, որը մեր պարականոն զրականության հետաքրքրական էջերից մեկն է և իր հատկանիշներով կարող է Կեչառեցու գեղարվեստական արձակ ստեղծագործությունը համարվել: Սա մի շարք ձեռագրերում պահպանված (№ № 2154 և 6995) մոզերի գալստյան պատմությունն է հետևյալ վերնագրով՝ «Խաշատուր Կեչառեցոյ ասացեալ ի ստոյգ օրինակէ. վասն գալստեան աստուծոյ առ մարդիկ, կուսածին թագաւորին Յիսուսի Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ»¹:

Վերնագիրն արդեն ասում է գործի բովանդակությունը: Սա Քրիստոսի ծննդյան պատմությունն է, հիմնականում մոզերի գալուստը Եգիպտոս, ապա Բեթղեհեմ: Ավետարանական այս նյութերը հաճախ են օգտագործվել մեր հեղինակների կողմից, մեծ մասամբ շափածո գործերի աղբյուր հանդիսանալով: Սրանք նաև արձակ պատմությունների նյութ են ծառայել: Սակայն վերջիններս երբեմն, շատ շեղվելով եկեղեցու կանոնական, սուրբ հայրերի ընդունված գործերից, պարականոն (ապոկրիֆ) զբույցների շարքն են դասվել:

Պարականոն հրատարակված գործերում մեզ հանդիպեց մոզերի գալստյան պատմության շորս փոփոխակ միայն, շնչին տարբերություններով²:

Բարսեղ Սարգիսյանն այդ առթիվ գրած ուսումնասիրության մեջ³ նշում է հինգ ձեռագիր-փոփոխակ, որոնցից երեքը նման են մի-

¹ Սրան հետևում են «գոթամանակն և զթագաւորն համառօտիւք» բառերը, որ Փ. Հովսեփյանին թվում է անկապ և աղավաղված տեքստի արդյունք. սակայն դա հեղինակի ժամոթությունն է, որն իրոք թագավորների և նրանց տիրակալության ժամանակները տալիս է շատ համառօտ, պարականոն գրքերի, Վարդան Պատմիչի, Սերեոսի և այլոց համեմատությամբ: Վենետիկի № 56 ձեռագրում ասված է «գոթամանակն և զթագաւորն համառօտ»:

² Թանգարան հայկական հին և նոր նախնեաց, Վենետիկ, 1898, էջ 42, 278, 284, 296:

³ Հ. Բարսեղ Սարգիսյան, Երեք թագաւոր մոզերու զբույցն հայկական մատենագրութեան մէջ, Վենետիկ, 1910:

մյանց և մեր նշածներին, շորթորդը՝ որ կոչում է Կեղծ Եպիփանու հիշատակարան, որում ի միջի այլոց է պատմված մոզերի գալուստը և վերջինը՝ տարբեր բույրից, Խաչատուր Կեչառեցու օրինակը: Սակայն Հ. Բարսեղ Սարգիսյանն ուշադրութեան է առնում երեք մոզերի անունների ու էութեան հարցը՝ իր նպատակից դուրս համարելով անդրադառնալ այդ պատմութիւնների մյուս կողմերին:

Մի կողմ թողնելով ժամանակագրական և դավանաբանական այլևայլ հարցեր, որոնք կարող են մասնագետներին հետաքրքրել, ծանոթանանք այս դործի գրական-գեղարվեստական առանձնահատկութիւններին:

Նախ ասենք, որ Կեչառեցին այս դործում պահել է մոզերի գալուստյան ավետարանական պատմութեան հիմնական կորիզը միայն, լրացնելով այն իր ոճի պատկերավորութեամբ, առանձին ինքնուրույն կամ լեզենդար պատմութիւններով, անգամ նաև ոտանավորով:

Պատկերացնելու համար նրա մշակումը, համեմատենք Ավետարանի, պարականոն գրքերից մեկի և Խաչատուրի բերած միևնույն հատվածները.

Աւետարան ըստ
Մատթէոսի
Յայնժամ իբրև
եաես Հերովդէս թէ խա-
րեցաւ ի մողուց անտի,
բարկացաւ յոյժ. և ա-
ռաքեաց կոտորեաց զա-
մենայն մանկունս, որ
էին ի Բեթղեհէմ և յա-
մենայն սահմանս նորա՝
յերկեմենից և ի խո-
նար՝ ըստ ժամանա-
կին, զոր ստուգեաց ի
մողուցն¹:

Պարականոն (որից
օգտվել է Վարդան
պատմիչը)
Իսկ ի դնալ մո-
ղուցն ընդ այլ ճանա-
պարհս յաշխարհն իւր-
եանց, կոտորեաց Հերով-
դէս հազար չորեք հա-
րիւր վարսուն և եր-
կու մանկունս յերթալն
տեաան յԵղիստոս...²:

Խ. Կեչառեցի
Արդ մոզքն ոչ դար-
ձան առ Հերովդէս. զի հրա-
ման է հրեշտակի աստու-
ծոյ, ընդ այլ ճանապարհ
դնացին յաշխարհս իւր-
եանց, զոր յետոյ իմաց-
եալ Հերովդէս զկնի Բա-
մաց հրամայեաց կոտո-
րել զմանկունս Բեթղեհէմի
յերկամենից մինչև ի խո-
նար՝, զի թերևս և ընդ
նոսին անարգել սպանցի
մանուկն. իսկ զահճաց
սուր եղեալ կոտորեցին
մանկունս Թնկի՝ (1462) և
վարդապոյն արեամբ նոցա
լցան փողոցք ազարակաց-
գեղաստանեացն, նոր ծը-
նեալ մանկան դեռարոյս
և նորարողոջ մարտիրո-
սօք...³:

¹ Աւետարան, ըստ Մատթէոսի, Բ, 16:

² Վարդան վարդապետի Հավաքումն պատմութեան, Վենետիկ, 1862, էջ 34:

³ ՀՄՍԹ Մատենադարան, ձեռ. № 6995, էջ 158բ:

Սա մի օրինակ է, երբ Կեչառեցիին նյութը պատմում է քիչ ճոխացնելով, գեղարվեստորեն: Ավելի են այն զեպքերը, երբ նյութը շկա ոչ մի տեղ, այնինչ Կեչառեցիին տալիս է հատուկ մանրամասնությամբ:

Միանգամայն ինքնատիպ է, այս առումով, Բեթղեհեմի մանկանց կոտորածի մեջ հետևյալ նկարագիրը, որ մեզ չի հանդիպել ոչ մի տեղ: Երբ վաղակալոր սուրը փայլատակում էր և «դեռաբոյս և նորաբողբոջ մարտիրոսների» արյունը հոսում «գեղաստանեաց» և «ազարակաց» փողոցներով, «յայնժամ երիտասարդ կին մի, զմանուկն իւր առեալ յտենէն և բարձրացուցանէր բազկօքն ասելով. Ո՛վ կուսածին մանուկդ, յուր և կաս. ընդէ՛ր այսքան արեան և խղճի տիրանաս: Արդ, եթէ երկնաւոր ես, որպէս ասեն, օգնեա սրտաբեկ և լերդակոտոր մարցս, միջնորդութեամբ մօր քո, որ գիտէ զաղէտ մանկանն»: Կնոջ բարձրագոչ պաղատանքի պահին ասածո հրեշտակը վերացնում է մանկանը երկինք: Կուրը տանում են Հերովդեսին, «Իսկ նա ամօթալից եղեալ հրամայեաց դարձուցանել զսուրն ի պատեանս իւր»¹:

Մի փոքր գիծ է այստեղ ավելացված, մի մոր աղերսագին աղոթք, որը դուրս է բերում գործը էպիկ նկարագրի սահմաններից և դարձնում մի հուզիչ պատմություն: Նրբորեն նկատած հոգեբանական ճիշտ երանգը ուժեղացնում է հատվածի դրամատիկ շունչը: Երիտասարդ կինը գիմում է Հիսուսին, որը հանդուրժում է այսքան անմեղ մանուկների կոտորածն իր համար, և խնդրում օգնել «սրտաբեկ» և «լերդակոտոր» մայրերին իր՝ Հիսուսի մոր Մարիամի միջնորդությամբ, որը գիտե «զաղէտ մանկանն»: Միայն մայրը կհասկանա մոր կսկիծը:

Այնուհետև դարձյալ ոչ մի տեղ չի պատմված Հովսեփի և Մարիամի գալը Եգիպտոս—Հերմոպոլիս, այլ այն, որ մոզերը գալիս են և, Հիսուսին տեսնելով քարայրում կամ տանը, երկրպագում են նրան: Կեչառեցիին այդ մասին պատմում է հետևյալը. «Արդարն և անսխալն Յովսէփի առ Մարիամ և զմանուկն, երթայր յաշխարհն յԵգիպտոսի, ի քաղաքն Հերմոպօլիս. և հասեալ ի դուրս, յերկորեայ ի ժամ քնամտին, տեսին ասեալ կայր. ոչ կարացին մտանել, օթեցան առ այրի կնոջ մի ազգաւ զպտի: Իսկ նորա տեսեալ

¹ ՀՄՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 6995, էջ 158բ:

զըքնադագեզն Մարիամ. զի բարձեալ ունէր զլուսանկար մանուկն առնկալաւ զնա ի գիրկս իւր, իբրև զհինօրեայ քահանայն Սիմէոն, նմանեալ մաքուրն դստերն Փանուէլի Աննայի: Հարցանէր զծերունին Յովսէփ՝ Ուատի՞ գայք կամ յումմէ՞ իցէ աննման և անգաղափար մանուկս այս, զոր շէ ոք տեսեալ ի մարդկանէ: Եւ ծերն կայր լռելեայն. և ոչ տայր պատասխանի: Իսկ օտար և անծանօթի կինն արար մեծարանս մանկանն, և լցեալ զջուրն ի կոնքըն լըւաց ըստ օրինի դորովամիտ մարցասիրաց: Եւ ապա հանեալ ի ջրոյն նորագոյն մանդլով պատեալ և գրկեալ գըգւանօք, երգս քաղցրաձայն մատուցանէր և ասէր.

Նման է մայր քո արուեսկի, և դու նման արեգական.
Նման է մայր քո ամպոց ցողելոյ, և դու նման ծիածանի՝
գօտոյն Նոյի.
Նման է մայր քո եղեմական դրախտին, և դու նման
ծառոյն կենաց:
Նման է մայր քո ծովուն Եսերոնի, և դու նման լուսափայլ
և ոստրածնունդ մարգարտի.
Նման է մայր քո աւուրց դարնայնոյ, և դու նման ծաղկին
համասպրական.
Նման է մայր քո մեծի թագուհոյ, և դու նման որդոյն
Դաւթի՝:

«Արդ այսքան և առաւել քան զայս երգս գովեստից մատուցանէր և տայր զմանուկն ի գիրկս մօր իւրոյ, և ըստ իւր շափոյ նոցա սեղան մատուցանէր»:

Առավոտը Հովսէփն արթնանալով շնորհակալություն է հայտնում օտար կնոջը և, Մարիամին ու մանուկ Հիսուսին առնելով, մըտնում է քաղաք:

Սա մի գեղեցիկ հյուսված պատմություն է, որի մեջ մոռացվում է համարյա կրոնական բովանդակությունը բանահյուսությունից փոխանցված առանձին դրվագների, կենցաղային որոշ նկա-

1 Այս երգն իբրև առանձին տաղ՝ «Գովասանութիւն Քրիստոսի և մօրն իւրոյ սրբուհոյ կուսին», պահպանված է ՀՍՍՌ Մատենադարանի № 737 ձեռագրում, էջ 206ա:

րագրի, գեղեցիկ պատկերների ու սճի ներքո: Աշխարհիկ կողմը մոռացնել է տալիս կրոնական բովանդակությունը:

Եթե վերցնենք այրի կնոջ Հովսեփին ու Մարիամին հյուրընկալելը, իր հնարավորությունների շափով սեղան սպասարասուելը, Հիսուսին լողացնելն ու նրա ջուրը տաշտով պարտեղ շարտելը և այլն, ապա մեր առաջ կկանգնի ոչ թե մոզերի Հիսուսին երկրպագելու ավետարանական պատմությունը, այլ ավելի մեր ժողովրդական հեքիաթներից շատերից մեկը¹:

Էլ շենք խոստամ այն գեղեցիկ երգի մասին, որ հյուրընկալ կինը ասում է Հիսուսին բարուրելուց հետո խաղացնելիս. այստեղ միացած են Կեչառեցուն հասուկ պատկերավոր ոճն ու ժողովրդական գովքի երգերի ամենարնորոշ գիծը՝ համեմատությունը, նաև համեմատության համար բնության օգտագործումը: Շատ չի տարբերվում մեջ բերված գովքը ժողովրդական երգից, որ ասում է.

Թագավոր, ի՞նչ բերեմ քե՛ նման

Քո կանաչ արևուդ նման...

Էն բալասան ծաղիկն՝ որ կբացվի

Բացվի արևուդ նման...

Թագավորին ծաղիկ պիտեր ծաղկունակ,

Ծաղիկ համասփյուռ պիտեր ծաղկունակ...²

Կեչառեցու պատմածը շատ է տարբերվում ոչ միայն ավետարանի ավանդած պատմություններից, այլև պարականոն գրքերում գետեղվածներից: Գեղարվեստորեն մշակվելով, այդ պատմությունը համարյա անճանաչելի է դառել Կեչառեցու մոտ: Չենք կարող հաստատապես պնդել հավելումների անպայմանորեն Կեչառեցուն պատկանելը, բայց եթե դրանք թեկուզ ժողովրդի մեջ պատմված գրույցներ են, որ օգտագործել է Կեչառեցին, այդ էլ չափա-

¹ Վերոհիշյալ ամբողջ գրույցի բանահյուսական մի գրառում սղագրված է Ն. Լալայանի «Բորչալուի դաւառ» ուսումնասիրության մեջ (Աղագրական հանդէս, 1903 թ., 10-րդ դիրք, էջ 216): «Յեւոյ Մարիամը վերցրել է Յիսուս երեխային և գնացել մի պառաւի տուն իջեանել: Պառաւը սիրով ջուր է տաքացրել և բերել, երեխային լողացրել. և երբ տարել է տաշտի ջուրը թափելու՝ տեսել է, որ թանձրացել, ոսկի է կտրել»:

² «Աղագրական հանդէս», 1901, 8—9-րդ դիրք, էջ 173:

զանց հետաքրքրական է իր դարում և կրոնական մի պատմութեան մեջ:

Կա մի հետաքրքրական փաստ, որ նկատել է Հ. Տաշյանը¹: Նույն՝ մոզերի գալստյան պատմութեան համար Կեչառեցին օգտուել է Աղեքսանդր Մակեդոնացու պատմութեանից, մի ամբողջ հատված մեջ բերելով այստեղից. ահա այդ հատվածը.

Աղեքս. (է էջ 5, 1—4)

Ձեռ. 6995, էջ 161

«Քանզի են երազադէտք, նշանալոյժք, երազադատք, ամամիջադէտք և լախանադէտք, ծննդաբանք, բախտադիւտք, ճակատագիրք և որ կոչին մողք, ընդ որովք ամենայն դիւտական հարցմունք անկեսլ դնին»:

«Ժողովեցան... երազագէտք, նշանալոյժք, աստեղագատք, ամովնագէտք, լախանատեսք, ձննդաբանք, բախտագիւտք, ճակատագիրք մագակիւսէ, ըռամախօսք»:

Աստծու որդու գալուստը Մակեդոնացի Աղեքսանդրի պատմութեան հատվածներով:

Քրիստոնեական ավետարանը հեթանոսական արդուզարդով:

Չսկտք է կարծել, որ սա Կեչառեցու աչքից վրիպած, անգիտակցորեն մեջ բերված մի հատված է: Այսպես կարելի էր մտածել, եթե սա լիներ եզակի ու պատահական մի դեպք Կեչառեցու ստեղծագործութեաններում: Այնինչ Աղեքսանդրի վարքի ներածականում, ինչպես տեսանք, քննելով Քրիստոսի կյանքն ու գործերը, Կեչառեցին արտակարգ նմանութուն է գտնում նրա և Մակեդոնացու ճակատագրի մեջ:

Ավելին. Կեչառեցին իր «Ողբում» ցանկանալով ընդգծել հայ զորավար իշխաններից մեկի հեղինակութունն ու կշիռը մոնղոլական արքունիքում, Մ. Աբեղյանի խոսքերով ասած «գրում է միջնադարի համար մի անսպասելի համեմատութեամբ.

Հանց ուժընդակ էր ինքն յատենի
Քան Քրիստոսի նըշանն ի բեմբի»²:

Այս ապացուցում է, որ 13-րդ դարում խախտվել էր արդեն երկյուղածութեանն ու մտավախութեանը աստվածաշնչական ճշգ-

¹ Հ. Տաշյան, Ուսումնասիրութիւնք, էջ 128:

² Մ. Աբեղյան, Հայոց հին զրականութեան պատմութեան, հ. 2, էջ 230:

մարտությունների հանդեպ և դարաշրջանն ակամա «ազատախոհ» էր դարձնում նույնիսկ ժամանակի «սրբալաստիկ վարդապետներին»: Ի՞նչ նպատակ էր հետապնդում Կեչառեցին իր այս ստեղծագործությամբ, դժվար է որոշակի ասել. թերևս ներսև Շնորհալու նման սա էլ ուզում էր ժողովրդին եկեղեցուն մոտ պահելու համար եկեղեցական գրականությունը հրատարիչ դարձնել. բայց այս դեպքում կարևորը ոչ թե Կեչառեցու ցանկությունն ու նպատակադրումն էր, այլ այն, ինչ կատարում էր նրա ստեղծագործությունը գրականության աստիճանական աշխարհականացման ճանապարհին: Ինչպես մեր գրականության աշխարհականացման տարրերն սկսում են նարեկացու կրոնական տաղերից, այդպես էլ, բնականորեն, արձակի աշխարհականացման միտումը պաշտոնական գրականության մեջ պետք է սկսեր կրոնական ժանրերի առանձին տարրերի աշխարհիկ դրսևորումներից: Ծիշտ նույն ժամանակների արդյունք չէ՞ հենց Վարդանի եկեղեցական քարոզների մեջ առակների և այն էլ բուն ժողովրդական առակների հորդ ներհոսումը: Այդ սքանչելի առակների գրականության մեջ ներթափանցման փաստի գնահատության ժամանակ ո՞վ է անդրադառնում Վարդան Այգեկցու քարոզչական նպատակադրումներին: Ոչ ոք: Կարևորը ոչ թե այն էր, ինչ միջնադարյան հեղինակները քարոզում ու ցանկանում էին, այլ այն՝ ինչ փաստորեն նրանք կատարում էին. կատարում էին նրանք այն, ինչ պահանջում էր ժամանակը, իսկ ժամանակը տանում էր դեպի գրականության աշխարհականացում:

Մեզ մնում է սլարդել, թե ինչ է արել Խաչատուր Կեչառեցին իբրև գանձասաց և տաղերգու, քանի որ ձեռագրերում նա գլխավորապես հիշվում է իբրև այդպիսին:

Գժբախտարար այս հարցերից առաջինը մենք մինչև վերջ էլ չկարողացանք պարզել:

Գանձարանները հարուստ են «Խաչատուր» հոդոդ կամ ըստ Հ. Աճառյանի «Ծայրանուն կազմող» գանձերով: Որևէ այլ բան նրանք մեզ չեն ասում, եթե չհաշվենք գրիչների վայրիվերո ծանոթագրությունները, որոնք, ինչպես տեսանք վերը, երբեմն գործն ավելի դժվարացնում են, քան հեշտացնում: Իսկ Խաչատուր անունով գործիչներ որքան ասեք եղել են: Հր. Աճառյանն իր «Հայոց անձնանունների բառարանում» բերում է 160-ից ավելի Խաչատուր-

ներ, որոնցից առնվազն 10—15-ը, եթե ոչ ավելին, գրական գործիչներ են:

Այդ բազմաթիվ հաշատուրներից բոլոր գանձերի հեղինակության պատիվը բանասերները թողել են միայն Տարոնացուն և Կեչառեցուն այն պարզ պատճառով, որ գանձարաններն իրենք ուշ շրջանի արդյունք են. նրանք հատկապես լայն տարածում են գտել 13—14-րդ դարերում, այնպես որ, բնականորեն այդ գանձերի հեղինակներ համարվել են Տարոնացին կամ Կեչառեցին. Չամչյանից սկսած մատենագիտության մեջ ավելի Տարոնացուն է վերագրվել գանձերի հեղինակությունը. դրանցից տարբերվում է Ֆ. Կոնիբերը, որ Բրիտանական թանգարանի հայերեն ձեռագրաց ցուցակում բոլոր «հաշատուր» հոդող գանձերը դրել է հաշատուր Կեչառեցու անվան տակ՝ առանց տարակուսանք իսկ հայտնելու¹:

Գ. Զարհրանալյանը իր «Պատմութիւն հայերէն դպրութեանց» աշխատության մեջ նշում է գանձարաններում պահպանված «հաշատուր» հոդող 40 գանձ, սակայն բերում է այդ գանձերի ցուցակը միայն, առանց որոշակի բան ասելու նրանց հեղինակների մասին. նա գրում է.

«Տաղարանաց մէջ յիշատակուած երգերը հետևեալներն են, յորոց ոմանք հաշատուրոյ Կեչառեցոյն են անշուշտ. բայց զանազանելը դժուարին ըլլալով՝ ամէնը մէկէն հարկ սեպեցինք նշանակել:

հայտացելոյն յորովայնէ. — Յովհաննու կարապետին.

հանդաղալից սրտիւ. — Քառասուն մանկանց.

* հանդաղակաթ սրտիւ. — Բեթղեհէմի մանկանց.

* հաշ կենաց նշան յաղթութեան. — Վարազայ խաչի.

* հաշաբարձ արհի պանծալի. — Բարսղի.

* հաշաքարող խաշելոյն. — Ոսկերեքանի.

* հաշի քո Քրիստոս երկիր պագանեմք. — Գիւտ խաչի.

* հնամք խորհրդոյն, դութ արարչական. — Յարութեան.

հնամք սիրոյ խնդիր փրկութեան. — Ծննդեան.

* հնդա խորան Աստուծոյ բանին. — Ծննդեան.

հնդա Սիոն խորան խորհրդոյ. — Ծաղկազարդի.

հնդա տաճար, մայր տեառն Յիսուսի. — Ծննդեան.

¹ F. Conybeare, A catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum, London, 1913, էջ 373:

Խնդահրաւէր դասք.— Ծննդեան.

* Խնդահրաւէր մանկունք Սիոնի.— Արբոցն Թէոդորոսի և Գէորգեայ.

Խնդութեան ձայն, բարբառ աւետեաց.— Աւետեաց.

Խնդութեան ձայն բերկրական.— Տեառնընդառաջին.

* Խնդութեան տօն այսօր կատարեմք.— Կիրակամտի.

Խնդութեան քարոզ՝ բարբառ կենդանի.— Ստեփանոսի.

Խնկաբեր ծառ, ծաղիկ անթառամ.— Ծննդեան.

* Խոնարհեալ բանին Աստուծոյ.— Մարտիրոսաց.

Խոնարհիմք հոգւոյն հեղութեամբ.— Լուսաւորչի.

* Խոստովանիմք զքեզ միածին.— Ոսկեանց.

Խորան փառացն Աստուծոյ.— Ծննդեան.

* Խորան քեզ ողբայ.— Վահանայ Գողթնացւոյ.

* Խորհուրդ անշարժ հայրաշարժ.— Թաղէի և Բարդուղիմէոսի.

Խորհուրդ անքնին անճառ.— Դաւթի և Յակոբայ.

Խորհուրդ ընտրեալ յառաջ գուշակեալ.— Խաչի.

Խորհուրդ հրաւիրմամբ քոյոյ.— Յովհաննու Երուսաղէմացւոյ.

Խորհուրդ հանգստեան.— Թաղման.

Խորհուրդ յառաջ քան զիսկզբանէ.— Ղազարու.

Խորհուրդ հրաւիրեալ կամաց.— Յարութեան.

Խորհուրդ սոսկալի անիմանալի.— Ասազ ուրբաթու.

* Խորհուրդ որ ծածկեալ էր.— Ասազ ուրբաթու.

* Խորհրդաբար պատուեալ պատկերին.— Սարգսի.

* Խորհրդազգած քոյ մարդեղութեանդ.— Առաքելոց.

* Խորք անքնին, անճառ անհասին.— Յովհ. և Յակոբայ.

Խրամատեալ կանոն օրինի.— Ղևոնդեանց.

* Խրատ մարդասիրին.— Անտոնի¹:

ՀՍՍԻ Մատենադարանի № 7853 ձեռագրում (1366 թ.), բացի վերոհիշյալ աստղանիշ գանձերից, կան «Խաչատուր» հոգող նաև հետևյալ գանձերը².

Խնջոյս հաքսանեաց և նաւակատեաց...

Խորհուրդ անյայտ ծածկեալ յաւիտեանց...

¹ Գ. Ջ ա ր ր հ ա ն ա լ յ ա ն, Պատմութիւն հայերէն զարութեանց, Ա, Վենետիկ, 1865, էջ 569—572:

² Այս գանձարանի վրա ուշադրութիւն է հրավիրել Գ. Հովսեփյանը, Խաղրակյանք, Բ, էջ 40—41:

Խորհուրդ կենաց պատճառ գալըստեան...

Խնկանուէր մաղթանս արկանեմք առ քեզ...

Խումբ առեալ երկնից բազմութեան...

Խաղաղարար աստուած սուրբ հոգի...

Խորհուրդ զարդութեան հար անեղութեան...

Խորհուրդ իսկզբան անճառ միական...

Խորք անքննին անճառ անհասին (այս սկսվածքով երկու գանձ
կա):

Խոնարհեալ բանին բանաւոր գառինք հրկիզեալ:

Գ. Հովսեփյանը՝ նշված ձեռագրում եղած բոլոր գանձերի հեղինակ համարում է Խաչատուր Կեչառեցուն:

ԶԺխտելով Խաչատուր Կեչառեցու նաև գանձասաց լինելու հավանականությունը, հրաժարվում ենք այդ մասին կոնկրետ եզրակացություններ անելուց, շունենալով ձեռքի տակ դրա համար անհրաժեշտ փաստական տվյալներ:

Իհարկե, ոճի, նյութերի համեմատության հիման վրա կարելի է գանձերը գանազան հեղինակների բաժանել, բայց այս կլինի խիստ պայմանական՝ հետևարար և բանասիրության համար ոչ սխիտանի: Պետք է երկարատև, լուրջ, մանրազնին ուսումնասիրվեն գանձարանները, Խաչատուր Կեչառեցու գանձերը որոշակիորեն տարբերելու և նրանց հիման վրա եզրակացությունների գալու համար: Առայժմ մենք այդ հնարավորությունը շունենք:

Անցնում ենք նրա՝ իբրև տնղասացի գործունեությանը:

Ձեռագրերում Խաչատուր Կեչառեցու անունով պահպանվել են հետևյալ բանաստեղծությունները.

1. Ես եմ կորուսեալ ոչխար
2. Այս կեանքս է յերազ նման
3. Եզրարք, ձեզ խրատ մի տամ
4. Թէ մարդ ես ու միտ ունիս
5. Կանանց ազգ, լացէք զձեզ
6. Յորժամ եղև զարուն
7. Ի գնալն վարդին
8. Ողբ վասն աւերման տանս արևելեան
9. Ողբ հայոց աշխարհին
10. Քրիստոս որդի աստուծոյ

11. Խարանֆիլ, նարկիզ, մենեշվայ

12. Աշխարհս է ի ծով նման

Սրանցից 4-րդը՝ «Թէ մարդ ես ու միտ ունիս» սկսվածքով, 44 տուն ոտանավոր է, որ ձեռագրերում «Խաչատուր Կեչառեցոյ ասացեալ տաղ ոգեշահ և պիտանի» մի ընդհանուր վերնագրի տակ է գնում: Սակայն այն բազմազան ու բազմատարր է իր բովանդակութեամբ և բանաստեղծական կազմով, ուստի հակված ենք այն մտքին, որ այստեղ Կեչառեցու մի քանի բանաստեղծություններն են հավաքված ու միասին արտագրված:

Այս եզրակացութեան գալու հիմքերը հետևյալներն են.

Նախ ոտանավորը միասնական բովանդակութեան շունի: Ընթերցման ժամանակ անընդհատ զգացվում է մտքից միտք, խոհից խոհ անցնելը: Խրատից անցնում է նկարագրութեան, այնտեղից երազանքի, հետո կանանց է քննադատում, խոսում է աշխարհի ունայնութեան մասին և այլն, և այլն:

Ավելի պարզ լինելու համար բերենք ոտանավորի նկարագիրը հիմնական գծերով:

Ոտանավորն սկսում է խրատական քառյակով.

Թէ մարդ ես ու միտ ունիս
Ես տամ քեզ խրատ մի քանի.
Դու բա՛ց ըզսրտիդ ականջն
Եւ գրէ ի սի՛րտ ՚ւ ի հոգի.

Վեց տուն խրատներից հետո, վերջանում է.

Առ քեզ մի՛ փակեր զաշերդ
Եւ դառնալ սրատես օտարի,
Թէ ո՛չ հանց ի խոր ընկնիս,
Որ շտեսնուա զլոյսն արևի.

Այս մտքի եզրափակումից անմիջապես հետո գալիս են հետևյալ տողերը.

Հոգիս դատախազ լինի մարմնոյս
՚Ի եղով տայ սրտիս,
Թէ՛ է՞ր կուտեցեր զչարիս
Յանցաւոր այս սուտ աշխարհիս.

Մրանից հետո շորրորդ անով մարմինը պատասխանում է հոգուն.

Ես ձի, և դու տէ՛ր ձիոյս
Ես ծառայ՝ և իշխան դու գերոյս
Կամիլդ քո՝ գործ լինէր ինձ
Մեզ է՞ր գնես հողածնոյս.

Իբրև շարունակություն գալիս է.

Աշխարհս էր ի ծով նրման
Զիս ի վայր տարաւ յանդիման
Կենցաղս էր յալեաց նման
Զիս ի մէջ էառ քան զընդան...

Մտքի այսպիսի ակնհայտ թռիչքներից զատ, նույն հատվածները տարբեր են և իրենց վերջնահանգով, երբեմն նաև կառուցվածքով:

Մեջ բերելով, մեր կարծիքով անկախ հատվածների առաջին երկու տողերը, ուշադրություն ենք հրավիրում միաժամանակ և՛ նյութի, և՛ ստանալորնների ձևի վրա.

1. Թէ մարդ ես ու միտ ունիս
Ես տամ քեզ խրատ մի քանի...
2. Հոգիս դատախազ լինի մարմնոյս
Ի եղուկ տայ սրտիս...
3. Աշխարհս էր ի ծով նման
Զիս ի վայր տարաւ յանդիման...
4. Ի շորս տարերաց երկրի
Հողեղէն մարդ հաստատեցայ...
5. Աստուած է վկայ բանիս
Զատ պատանքն այլ իրք չի տանիս...
6. Կանանց ազդ, լացէք զձեզ
Դու էք զէն ի սատանայէ...
7. Խաչատուր առնել լաւ է,
Քան գիտել և ոչ կատարել.
8. Եկին ընդ իս հանց ասին
Թէ գնաց օրերդ ի ձեռաց...

9. Աւաղ թէ հանց բան լինէր
Որ զգալ մահուն գիտնայի...

Վերոհիշյալ հատվածներից երկուսը՝ «Հոգիս դատախազ լինի» օգտագործել է Ն. Մառը իր «Ամառնային ճամբորդություններ» աշխատության մեջ, բերելով այն իբրև առանձին բանաստեղծություն, միայն երրորդի շարունակությամբ:

Չեռագրերում մեզ հանդիպել է նաև «Կանանց ազգ լացէք» հատվածը, իբրև առանձին բանաստեղծություն:

Այսպիսով «Թէ մարդ ես ու միտ ունիս» սկսվածքով 44 տուն ոտանավորները մենք դիտում ենք իբրև Կեչառեցու մի շարք բանաստեղծություններ, որոնք և բնագրում դնում ենք առանձնաբար:

Մնացած տասն և մեկ ոտանավորներից երեքը նրանը չեն:

Նրանք չէ «Քրիստոս որդի աստուծոյ» ոտանավորը, գրված № 2939 ձեռագրում «Խրատ հոգոյ Խաչատուր Կեչառեցույ ասացեալ» վերնագրով: Սա ոճով ու լեզվով միանգամայն տարբեր է Կեչառեցու ոտանավորներից: Գրված է խիստ բարբառային լեզվով, համարյա ոչ մի շափ շունի և որ կարևորն է, վերջին տան մեջ տալիս է հեղինակի անունը.

Թաթոսն լայ ողբալի
Ի վերայ մեզսն որ ունի
Տէրն ողորմած ամէնի
Բազմամեղքս զթասցի¹:

Նրանք չէ նաև «Խարանֆիլ, նարկիզ, մենեշվայ» ոտանավորը: Նրան է վերագրվել հեղինակների նույնանունության պատճառով: Ոտանավորի հեղինակն է ոմն Խաչատուր երեց:

12-րդ ոտանավորը, որ սկսվում է «Աշխարհս է ի ծով նման» տողով (ձեռ. № 7039), ոչ այլ ինչ է, բայց եթե Կեչառեցու «Ես եմ կորուսեալ ոչխարը», միայն՝ սկզբում կցված է Հովհ. Պլուզի երկտուն ոտանավորը, որ անցել է այստեղ հավանորեն հետագա գրիչների կողմից:

¹ Տե՛ս Ա. Մնացականյանի հոդվածը. «Տեղեկագիր» ԳԱ. Հաս. բաժանմունքի, 1946, № 2—3, էջ 80:

Մեր կարծիքով նրան շի պատկանում նաև «Յորժամ եղև դարուն» բանաստեղծությունը: Սա վարդի և բլբուլի մի գեղեցիկ պատմություն է, շատ նման հենց Կեչառեցու «Ի գնալն վարդին» բանաստեղծությանը: «Յորժամ եղև դարունը» Կեչառեցու անունով կա միայն մի ձեռագրում՝ № 1636, այն էլ երբ սրան նախորդել է իրոք Կեչառեցու «Ի գնալն վարդին» բանաստեղծությունը:

Ձեռագրերի մի խմբում (№№ 7707, 2394, 3411, 8968) սահանգեղինակ է: Իսկ № 7717 ձեռագրում և Կ. Կոստանյանի սեփական տաղարանում, ինչպես նաև 1617 թվականին գրված մի այլ տաղարանում, որի մասին խոսում է Կոստանյանը, բանաստեղծությունը բերված է հաշատուր հարբերդացու անունով:

Կ. Կոստանյանը «Նոր ժողովածու»-ի Գ հատորում տպագրել է այս բանաստեղծությունը հետևյալ ծանոթագրությամբ. «Տաղիս բնագիրը մեր սեփական տաղարանից է հանած, որի թուականն է 1695 թ., նույնը տեսել ենք և 1617-ին գրած: Վերնագիրն է «Յարմարեալ բանս ուրախութեան ի հաշատուր վարդապետէ հարբերդացոյ». տնագլուխները հիւսում են «Յարմարեալ բանս ուրախութեան»... հարբերդացու տաղի մեկ տունը հայերեն է, միւսը նորա թուրքերեն թարգմանութիւնը, ոտանավորով»¹:

Հ. Մ. Պոտուրյանն էլ, խոսելով նույն տաղի մասին, ճիշտ նկատում է, որ «Տաղիս ոճը և լեզուն, որ այնքան կուռ չէ, վավերականութեան մասին կասկածելի է (Կեչառեցունը լինելու վավերականության մասին է խոսքը — Մ. Ա.) և կը թուի վեշտասաներորդ դարու տաղասացի մը գործն ըլլալ»²:

Հետաքրքրական է, որ Մ. Արեղյանը ևս Կեչառեցու ստեղծագործությունների մասին խոսելիս բնութագրում է այս տաղը, վերջում, սակայն, հայտնելով իր տարակուսանքը. «Կասկածելի է, — գրում է նա, — թե այս տաղը Կեչառեցունը լինի»³:

Հ. Աճառյանը հաշատուր հարբերդացուն գնում է հենց 16-րդ դարում, թեև հարցականով, երևի թե լեզվից ու սճից պատելով:

Մենք էլ հարազատություն չգտնելով այս գործի և Կեչառեցու ստեղծագործությունների միջև, նշված փաստերն ու կարծիքներն

¹ Կ. Կոստանյան, Նոր ժողովածու, Գ հատոր, էջ 65:

² Բազմավէպ, 1907, էջ 401:

³ Մ. Արեղյան, Հայոց հին զրականության պատմություն, հ. 2, էջ 241:

էլ նկատի առնելով «Յորժամ եղև գարուն» բանաստեղծությունը հանեցինք Կեչառեցու ստեղծագործությունների ցանկից:

Մեր կարծիքով, Խաչատուրինը չէ նաև «Ողբ Հայոց աշխարհին»¹ բանաստեղծությունը. իր ոճով և ստեղծագործական հատկանիշներով միանգամայն տարբեր այս ոտանավորը Խաչատուրին վերագրվել է հավանորեն դանձարաններում իշխանաց տոնի օրը իրոք Կեչառեցու «Վասն աւերման տանս արևելեան» ոտանավորից հետո տեղագրվելու պատճառով:

Որպես Խաչատուր Կեչառեցու անկասկած գործեր մնում են հետևյալները.

1. Ես եմ կորուսեալ ոչխար
  2. Այս կեանքս է յերազ նման
  3. Թէ մարդ հս ու միտ ունիս
  4. Հոգիս գատախազ
  5. Աշխարհս է ի ծով նման, զիս ի վայր տարաւ յանդիման...
  6. Ի շորս տարերաց երկրի
  7. Աստուած է վկայ բանիս
  8. Կանանց ազգ, լացէք զձեզ
  9. Խաչատուր, առնել լաւ է
  10. Եկին ընդ իս հանց ասին
  11. Աւազ, թէ հանց բան լինէր
  12. Ի գնալն վարդին,
  13. Ողբ վասն աւերման
  14. Եղբարք, ձեզ խրատ մի տամ
նաև եկեղեցական երեք տաղ.
15. Վասն ծննդեան
  16. Տաղ խաչելութեանն
  17. Վասն ծննդի և ջրաւրհնէից

Այս բանաստեղծությունների և նրանց գեղարվեստական արժանիքների մասին կխոսվի ստորև:

Բացի նշված ստեղծագործություններից, ըստ Ղ. Ալիշանի,

---

¹ Այս ոտանավորն հրատարակված է Ս. Չոպանյանի «Հայ էջեր»-ում, (էջ 13) անհեղինակ:

Կեչառեցու գրչին է պատկանում Հին և Նոր կտակարանի մի ոտանավոր պատմութիւն: Թվարկելով Խ. Կեչառեցու ստեղծագործութիւնները նա գրում է.

«Երկարագոյն քերդուածն է նովին ոճով «Սկսեալ յաշխարհարար ներածմանց, կարճ ի կարճոյ համառօտ պատմութիւն Հին և Նոր կտակարանաց, յարարչութենէ մինչեւ ի գալուտ ս. հոգւոյն»¹:

Այս ստեղծագործութեանն անդրագանում է նաև Հ. Տաշյանը Աղեքսանդրի պատմութեան Սսի օրինակը նկարագրելիս. նշելով պատմութեան հիշատակարանի առանձին մասերի հերթականութիւնը՝ ասում է. «Բարեաց գործոց» կտորին անմիջապէս կհաջորդէ Ոտանաւոր պատմութիւն մը հին և նոր կտակարանի, որ կը սկսի «Նորհուրդ արար հայրն արարիչ» խոսքով: Քերթուածիս սկզբնատառք նախ «Խաշատուր» անունը կկազմեն, և յետոյ կը սկսին այբուբենական կարգաւ շարունակուիլ մինչև Շ., ապա խառն սկզբնատառով կյառաջանա: «Այս քերթուած, կը յաւելու գերապ. Ս. Վ. Պարոնեան, որչափ գիտեմս՝ ցարդ անգիւտ է այլուր, եւ կարծեմ որ նաև այն յիշատակութիւնը՝ զոր կընէ Այրարատ, այս ձեռագրէն առած է ամօք յառաջ հաղորդած լինելովս զայն ի Վենետիկ»: Քերթուածին ծայրը կայ յիշատակարան մը Կեչառուեցոյ, որ կը յայտնէ թէ ՇԶ (580) տուն է բովանդակը»:

Այնուհետև ծանոթագրութեան մեջ Հ. Տաշյանը բերում է այս ոտանավորի հիշատակարանը. «Յերեսս անկեալ աղաչեմ կարաւ և կաթնոգի Խաշատուրս Կեչառեցի. որք հանդիպիք ոտանաւոր շարաբանութեանս, որ սկսեալ յսկզբան արարչութեանցն. գան անցանիլ համառաւ տրամաբանութեամբ մինչև իջումն հոգոյն սրբոյ. երկու յեղանակաւ ոտամբ բաղադանեալ տունս. Շ. եւ Զ. յիշեսջիք անբամբաս. եւ աննախանձ սրտիւ. զիս որ յարիներցի եւ զգրեցի. իմ բազում մեղացն թողութիւն հայցեցէք յաստուծոյ. ամէն եւ եղիցի»²:

Դժբախտաբար այս երկը մինչև այսօր մնում է մեզ անհայտ: ՀՍՍՌ Մատենադարանի ձեռագրերում այդ սկսվածքով ոտանավոր առայժմ մեզ չի հանդիպել, իսկ ցուցակներն էլ այս առթիվ որևէ նոր բան չեն ասում:

¹ Գ. Ա. Ի. Զ. ա. ն, Այրարատ, էջ 268:

² Հ. Տաշյան, Ուսումնասիրութիւնք, էջ 157:

Ս Տ Ե Ղ Ժ Ա Գ Ո Ր Թ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ը

Խաչատուր Կեչառեցին գործել ու ստեղծագործել է մոնղոլական տիրապետության ժամանակաշրջանում: Սակայն «մոնղոլական տիրապետություն» արտահայտությունը չի սպառվում հայ հասարակական կյանքի բնութագրումը: Ճիշտ է, սելջուկ, ապա նաև մոնղոլական արշավանքների և տիրապետության հետևանքով խախտված էր արտադրական հարաբերությունների նորմալ ընթացքը Հայաստանում, բայց մինչև այդ արդեն այն հասած էր զարգացման մի այնպիսի մակարդակի, որը գաղափարական նոր խմորումների անխուսափելի պատճառ էր հանդիսացել: Հայաստանի որոշ շրջանների զարգացած գյուղատնտեսության հիմքի վրա բավականաչափ բարձր աստիճանի էին հասել առևտուրն ու արհեստագործությունը: Միջազգային առևտրի կարևոր մագիստրալները, որ անցնում էին Իրանի և Հայաստանի վրայով, ստեղծել էին վաճառաչաֆ քաղաքների, առևտրի ու արհեստագործության այնպիսի կենտրոններ, ինչպիսիք էին Անին, Կարինը, Երզնկան, Արծնը և այլն: Այս քաղաքային կյանքի բարգավաճման հիմքի վրա ստեղծվել էր մի նոր գաղափարախոսություն, որն արտահայտվում էր միջնադարյան ողջ մշակույթի և՛ բովանդակության, և՛ ձևի մեջ: Հայ գրականությունը՝ արձակն ու բանաստեղծությունը աշխարհականացման ուղին էին բռնել. եկեղեցա-ֆեոդալական գաղափարախոսության մեջ ճեղքեր էին բացվել, և բնության կազդուրիչ օդը սկսում էր ներթափանցել դարեր հարատևող եկեղեցական գրականության մեջ:

Մոնղոլական տիրապետությունը խիստ բացասաբար անդրադարձավ նվաճված երկրների, որոնց թվում և Հայաստանի արտադրողական ուժերի զարգացման ընթացքի վրա: Ավերածության մատնվեցին զարգացած գյուղատնտեսական շրջաններն ու վաճա-

ուաշահ կենտրոնները: Հայ կյանքի առաջընթաց զարգացումը այս ժամանակաշրջանում ոչ միայն խախտվեց, այլև զգալիորեն նահանջեց: Երկրի բարեբեր դաշտավայրերում և արոտավայրերում բնակություն հաստատեցին տնտեսական զարգացման ցածր մակարդակի վրա գտնվող քոչվոր հորդաններ, ամայացնելով բարձր զարգացման հասած և շուկայական հարաբերությունների ոլորտի մեջ մտած երկրագործական շրջանները: Տնտեսական անկման ուղին բռնեցին, բնականաբար, նաև Հայաստանի և հարևան երկրների քաղաքները, իրենց զարգացած արհեստագործություններ և առևտրով:

Բայց հասարակության զարգացման նախորդ շրջանն արդեն իր գաղափարախոսությունն էր սերմանել: Վաճառաշահ քաղաքներում ստեղծված նոր աշխարհըմբռնողությունն ու մտայնությունը հասարակական ճանաչում էին ստացել: Հասարակության նյութական հիմքի քայքայումը, որ մոնղոլական տիրապետության հետևանք էր, չէր կարող անմիջապես ու մի հարվածով ետ մղել մարդկանց գիտակցության մեջ մտած նոր հասկացությունները, մարդկանց հայացքը կյանքի նկատմամբ փոխվել էր: Մարդիկ նոր պահանջներ էին առաջադրում և նոր սպասելիքներ ունեին նրանից: Հասարակական նորմալ զարգացման ուղուց խաթարված հայ կյանքում վերնաշենքային խմորումներ էին տեղի ունենում: Այս գաղափարների խմորմանը նպաստում էին մոնղոլական տիրապետության օրոք օգտագործվող միջազգային առևտրական ուղեգծերի վրա իրենց գոյությունը որոշ շափով պահպանած մի շարք քաղաքներ ինչպես Կիլիկիայում, այդպես էլ բուն Հայաստանում: Սակայն Հայաստանի միջազգային առևտրական ուղեգծից հեռու ընկած բոլոր վայրերում, թե՛ տնտեսաձևի և թե՛ գաղափարախոսության իմաստով տիրում էր խոր միջնադարը: Վաճառաշահ Երզնկային կամ հատուկ կենտ այլ քաղաքներին գոյակցում էին տիպիկ ֆեոդալական Սյունիքն ու Վայոց ձորը և բազմաթիվ այլ շրջաններ ու նահանգներ:

Վաճառաշահ միջավայրն ստեղծում էր իր գաղափարախոսությունը (Ֆրիկ, Կոստանդին Երզնկացի, առակների մի զգալի մասը), որն արտահայտում էր հասարակական նոր խավերի մտայնությունն ու վերաբերմունքը կյանքի նկատմամբ. մյուս կողմից՝ քաղաքներից հեռու ընկած վայրերում շարունակվում էր եկեղեցա-

Ֆեոդալական գաղափարախոսությունը իբրև ժամանակի տիրապետող՝ բնութագրական գաղափարախոսություն:

Խաչատուր Կեչառեցու ստեղծագործության մեջ արտացոլված է իր ժամանակաշրջանի այդ իրարամերժ գաղափարների առկայությունն ու խմորումները:

Մեծ չէ Խաչատուր Կեչառեցու բանաստեղծական ժառանգությունը, բայց հարուստ իր բազմակողմանիությամբ: Նրա համեստ ժառանգության մեջ արտացոլվել է ժամանակի խոհերը աշխարհի ունայնության, վերջին դատաստանի ահեղ օրվա մասին. ժամանակի խոհերի հետ կյանքի վաղանցիկության միաժամ է նրան ալեկոծել, հոգու և մարմնի անվերջ սլաքարին է նա անդրադարձել, խրատներ տվել, սիրո երգեր է ասել, ողբացել հայրենի երկրի դառը վիճակը, երազել Ալեքսանդր Մակեդոնացու նման մի դյուցազնի դուրսը իր օրերում:

Ինչպես գործունեությամբ, այնպես էլ իր ստեղծագործության մեջ Կեչառեցին կյանքից կտրված մի բանաստեղծ չէ. իր անձնական զգացումների ու մտորումների հետ մեկտեղ նա խիստ վերապրում է հայրենի երկրի ծանր վիճակը: Ճիշտ է, նա այդ հարցերին քիչ է անդրադառնում իր առանց այն էլ ոչ հարուստ ժառանգության մեջ, բայց անդրադառնում է մեծագույն անմիջականությամբ և ծանրոր հոգեվիճակով:

Գանձարաններն իրենց էջերում պահել են Խ. Կեչառեցու «Վասն աւերման տանս արևելեան» բանաստեղծությունը, գրված, ինչպես ճշտված է, մոտավորապես 1298/99 թվականներին: Այս հենց այն տարիներն են, երբ «արևելյան տան» իշխանները, հոգևորականներն ու գործիչները թուղթ ուղարկեցին Գրիգոր Անավարդեցուն, վտանգված համարելով իրենց հայրենիքի անկախությունը: Միևնույն մտքերի ու հուզումների արտահայտություն է Խաչատուրի Ողբը, համարյա միևնույն վերնագիրը կրող: «Արևելյան տան» կողմից էր թուղթն ուղարկված Անավարդեցուն և այժմ էլ «արևելյան տան» ավերումն էր ողբում Կեչառեցին: Նա ողբում էր ոչ միայն մոնղոլական տիրապետությունը, այլ նաև հայ եկեղեցու պառակտումն իբրև մի վտանգավոր սեպ հայ ժողովրդի ճակատագրում մխված: Նա վճռականորեն դեմ է Անավարդեցու քաղաքականությանը, բայց միաժամանակ վերապրում է այն դառն իրականու-

Թյունը, որ պառակտում կա «հոգևոր հայրապետի» և ենթակա եկեղեցիների միջև.

Տայա ահագին աւուրս որ հասաք,
Ժամանակիս՝ որ պատահեցաք,
Զքաղցր արարիչըն դառնացուցաք
Զերկիրս արեամբ մեղօք ներկեցաք...
Զեկեղեցեաց դրունս փակեցաք...
Զաւազանին խորհուրդն ուրացաք...
Որբ և զայրին մեք դառնացուցաք...
Հովիւ հօտիս մեր բամբասեցաք... և այլն:

Այս մեղքերի հետևանքով անօգնական է մնացել մեր երկիրն ու ժողովուրդը.

Մեռան իշխանքն մեր ցանկալի
'Ի իւրեանց որդիքն ի աղայ հասակի,
Սուղըն տիրեաց մեզ Իսրայէլի,
Լաց 'ւ աղաղակն մեծ Հոաքելի...

Հարցը նրանց մեռնելը չի սոսկ, այլ այն, որ նրանք հետևորդներ չունեն. իսկ առանց գործունյա իշխանների, միջնադարյան բանաստեղծը չի պատկերացնում երկրի բարեկարգ վիճակ: Նա սրտի մորմոքով խոսքն ուղղում է մոնղոլական տիրապետության օրոք հեղինակություն վայելող և երկիրն ասպատակություններից հեռու պահող Սաղուն Աթաբեկին, և Շնորհալու նման, կյանքի կոչում անցած օրերի գործչին, ականատես լինելու երկրի վիճակին և ձայնակից լինելու իր Ողբին.

Սաղուն՛ն, սիրած մեծ Ապաղանի
Գոված ընտիր յամէն հանդիսի,
Զաչերդ բա՛ց, զինչ Գամասկոսի,
Տե՛ս ըզգաւառքս ի յերերմանի,
Զեկեղեցիքս ի մեծ վրտանդի.
Ու զբահանայքս ի տարտարոսի...

Բանաստեղծը շերժ համակրանք է արտահայտում մոնղոլների դեմ ապստամբություն նախապատրաստող Խուժու-բուղայի և վրաց Դեմեոտրե թագավորի նկատմամբ: Նա առանց հուզմունքի չի կարող հիշել մոնղոլների դաժան դատաստանով զլխատված՝ «արյան հալախ» հազած Խուժու-բուղային և «աալասերես»՝ գեղեցիկ Դեմեոտրեին:

Ջարքայն շիշխեմ չիշել զվրացի՝
Ջատլասերեսն զԴեմեոտրէի,
Որ դեռ քրտունքն ի վայր կու հոսի.
Սիրտըն քաշած ու դեռ կենդանի:

Հերոսական այս կերպարները մեկ կամ երկուսը չեն. սրանց շարքումն են Պոռշ իշխանն իր որդիներով: Պոռշի անձնավորությունը հեղինակին գրավել է ռազմական կորովով, ուժով ու խիզախությամբ.

Չսարոն Պոռշն՝ զարդ հեծելի,
Որ զերկաթի դուռն առնէր փոշի,
Աշու բազուկ էր նոր Սիոնի,
Հիմըն հաստատ հայոց հաւատի:

Նա կարող էր ժողովրդական հերոս Դավթի նման «երկաթե դուռը փոշի դարձնել», նա հեծյալի՝ զորքի զարդն էր և եկեղեցու ու կրթական գործի հովանավորը:

Սրանց շարքումն են Տարսայիճ աղզն «վեհազգի», Հասան Խաչենցին և մյուս Հասան Դոփյանը՝ «հավատարիմն ու երկյուղալին», որի ձայնը մոնղոլական ատյանում ավելի զորավոր էր, քան Քրիստոսի նշանը՝ խաչը եկեղեցում:

Կեչառեցին ցավով ու կսկիծով է հիշում անցյալի այդ խիզախ գործիչներին: Մեռել են, չկան նախկին հզոր ու հեղինակավոր դեմքերը, որոնց հետ աղամա հաշվի էին նստում մոնղոլները. ժամանակակից «սուա կենդանի» գործիչներն անտեսված ու արհամարված են մոնղոլների կողմից, սահմանափակվել են նրանց իրավունքները, ուժեղացել հալածանքները, չկա նախնիների հզոր ուժն ու «կենդանի» շունչը. բայց ո՞րը ողբա բանաստեղծը.

Աւա՛ղ, թէ՛ զո՛րն ասեմ ի լալի,
Զայս հին ու նորքն ի գերեզմանի,
Վա՛յ զմնացորդքս՝ սուտ կենդանի
Մակա՛ր շէաք ծնեալ յաշխարհի:

Այնքան դառնացած է նա իր ժամանակի իրադրություններից, որ երանի է տալիս մեռելներին և ցավ հայտնում իր ծնված լինելու համար: Բայց նրա մեջ չի մեռել ապագայի հույսը. նա իր Ողբը վերջացնում է մի աղոթք-մաղթանքով, որտեղ խնդրում է աստվածամորը բարեխոսությամբ հիշել հայոց արի ու քաջ իշխաններին, սրանց հետ մեկտեղ և Ստեփանոս Օրբելյանին՝ «զլուաւորիչն հայոց ազգի»: Բայց որ ամենակարևորն է՝

Սոքօք հանդերձ աղաչեա զորդի
Փրկել ըզմեզ յազգէն հագարի,
Զրագ և զարոճ մեր հայոց ազգի
Բարձր առնելով մինչ յաւրըն վերջի:

Ահա որոշակի այն քաղաքական դավանանքը, որին զինվորագրված է Խաչատուր Կեչառեցին:

Իր գաղափարներին ավելի լայն ասպարեզ ու հեղինակութուն տալու նպատակով նա հորդորել է մետրոպոլիտ Ստ. Օրբելյանին գրելու նմանօրինակ «էջմիածնի Ողբը»: Սրանք քաղաքական միևնույն տենչանքներն արտահայտող ստեղծագործություններ են, որոնք ներծծված են հայրենիքի անկախության և ինքնուրույնության գաղափարով: Սոցիալական այլ ակունքներից եկող, բայց նմանատիպ մի ստեղծագործություն է Ֆրիկի «Վասն Բուղային և Արղուն զանին» պատմական պոեմը, գրված մոտավորապես նույն ժամանակահատվածում, որի մեջ դարձյալ արտացոլում է գտել հայ ժողովրդի՝ մոնղոլական ծանր լծից ազատագրվելու բուռն տենչանքը:

Խաչատուր Կեչառեցու մյուս ստեղծագործությունները դարձյալ իր ժամանակի արտահայտություններն են, բայց սրանց մեջ ավելի արտահայտված է բանաստեղծի անձնական մտորումներն ու ասլրումները և վերաբերմունքը կյանքի հանդեպ: Այս վերապրումներն ու խոհերը անձնական լինելով, բնութագրական են նաև իր դարաշրջանի մարդկանց մեծագույն մասի համար:

Ընդհանրապես նրա ստեղծագործությունը մի անդրադարձում է իր կյանքին, որի մեջ քիչ ժպտացող կետեր է տեսնում նա. դա մեծ բանաստեղծի խոսքերով «տանուշ տված» կյանքի տխուր և մարմանդ ողբերգությունն է.

Աշխարհս էր ի ծով նրման,
Զիս ի վայր տարու յանդիման,
Կենցաղսս էր յալեսց նման,
Զիս ի մէջ էառ, քան զընդան:

Մարդկային կյանքի ու երազանքների բիրտ հակադրությունն ու կյանքի անողորմ կարճատևությունն է, որ արձագանքել է նրա հոգում.

Հողի հրեղէն էի
Յանփարատ խաւար դնացի...
Անուշ քաղցր աղբիւր էի
Զիս ի ցելս մեղաց խառնեցի...

Ընդհանուր մեղքերի այս անվերջ կրկնության հիշատակության մեջ պետք է տեսնել մարդկային աշխարհիկ կյանքի թաքնված առկայությունը: Վերջին հաշվով ի՞նչ են մեղքերը. մեկին սիրելը, մեկին խաբելը, մեկից հրասթափվելը, մեկին բամբասելը. չէ՞ որ կյանքի այդ մանր ու մեծ երևույթները առկա են եղել՝ նույնիսկ ամենափակ ճգնակենցաղ կյանքում: Մարդկային փոխհարաբերություններում արտահայտված զանազան աշխարհիկ կամ հակահասարակական արարքը մեղք է անվանվել աստծու և նրա պատվիրանների դեմ: Այժմ՝ առանց եկեղեցական աշխարհըմբռնողության շղարշի, հասկանալի է այդ «մեղքերի» էությունը:

Բանաստեղծը որոշակի պատմում է իր ողբերգության ակունքը.

Ի շորս տարերաց յերկրի
Հողեղէն մառդ հաստատեցայ,
Կենօքս իմ խաւար կացի
Շատ լացի, շատ հորդորեցայ,
Շատոց ես կրակ դրրի

Եւ շատոց հըրով վառեցայ,
Հանց անգերծ ցաւի գիտայ,
Որ բընաւ գճարն շիմացայ...

Նա իր ողբերգութեան ակունքը տեսնում է իր հողեղեն մարդ ստեղծված լինելու մեջ: Նա, նարեկացու նման, անվերջ ձգտում է մաքրման, բայց և անվերջ դիտակցում է դրա անհասանելիութունը: Բայց նրա ողբերգութունը միայն աստվածային պատկերին հասնելու անհնարինություն մեջ չէ, այլ հենց կենսական-առօրեական մարդկային զգացումների տվյալտանքների մեջ: Շատերն իրեն են վիշտ պատճառել, շատերին ինքն է վշտացրել, որ անուղղակի, կյանքում զգացած ու վերապրածի ճիշտ անդրադարձումն է:

Միջնադարյան մարդու ողբերգութեան մյուս ակունքը ահեղ դատաստանի սարսափն է, հաշիվ պահանջելու օրը, երբ մարդը պետք է իր լավ ու վատ արարքները արդարադատության նժարներին դնի: Դատաստանի օրվա ահեղ սարսափը ստիպում է միջնադարյան բանաստեղծին իր արարքների նկատմամբ արթուն հայացք ունենալ, անդրադառնալ իշ կյանքի լավ ու վատ պահերին:

Խ. Կեչառեցին այդ կոնկրետ զգացողություններն իսկ արտահայտում է ոչ նկարագրորեն, այլ միշտ անց է կացնում մտորումների, խոհերի միջով, որից հետո միայն, իբրև անհատի զգացում, տալիս է գրչին: Սրանով նրա բանաստեղծություններն օժտվում են երկու գրավիչ հատկությամբ՝ խոհով և զգացումով: Միջնադարի մեր մյուս բանաստեղծներին վերջին դատաստանի օրը գրավել է նաև իբրև նյութ, որ առատ հնարավորություններ է տալիս ստեղծագործական երևակայության: Առանձնապես ուժեղ է ներսես Շնորհալու նկարագրած դատաստանի ահեղ օրը, որի նկարագրության ժամանակ Շնորհալին օգտագործել է ահռելի երկրաշարժից ստացած իր տպավորություններն ու ասլրումները:

Յորժամ տարերքըն դըղըրդին
Հաստատութիւնքըն սասանին,
Իբր ըզծովու կոհակը կուտին
Ի յեռանդանըն կաթսային.

Լերինք հիմամբքք զարհուրին

Եւ ուժգնակի բախմամբ թընդին,
Կարծր բնութիւնք վիմաց հալին
Եւ ամենայն նիւթք հըրդեհին...

Այնինչ Կեչառեցին մի կողմ է թողնում դատաստանի նկարագիրը և ինչպես միշտ՝ զբաղվում ավելի երևույթի հոգեկան կողմով։ Ի՞նչ կլինի իր գրությունն ահեղ դատաստանի օրը.

Ով Կեչառեցի, մեղօք
Անդ շունիս ճար պատճառանաց.
'Ի ոչ խաբ տայ լեզուիդ խօսից
'Ի ոչ հընար քեզ ներգործանաց

գրում է «Եկին բնդ իս հանց ասին» բանաստեղծության մեջ։ Իսկ մի այլ տեղ («Աւա՛ղ, թէ հանց բան լինէր...») ասում է.

Վա՛յ գիս աներեկ աւուրն
Ուր ամէն ծնեալ ժողովի

Ի դատողական աթոռն
Նըստի՛ ի կալն յՈւռնայի.
Եւ գաղտնիք գործոցն յայտնին
Յանկաշառ մեծ հրապարակին:

Այս բանաստեղծություններով Կեչառեցին բացահայտում է միջնադարյան մարդու հոգեվիճակներից մեկը։ Այժմ դրանք անհասկանալի կարող են թվալ, բայց իր ժամանակ՝ միջնադարի աշխարհայեցողությունից բխող այս երկյուղը ընդհանրական է եղել, և Կեչառեցին իր այս խոհերով արտահայտել է դարի ճշմարիտ մտայնությունը։ Չրիկի պես ազատախոհ բանաստեղծն իսկ իր բանաստեղծությունների մեջ բազմիցս անդրադառնում է իր կյանքի «հաշվեհարդարին», էլ շենք խոսում նարեկացու և մյուսների մասին։ Այլ կերպ չէլ էլ կարող լինել։ Որքան էլ ազատախոհ լիներ միջնադարյան բանաստեղծը, նա իր դարաշրջանի զավակն էր և չէր կարող զերծ լինել ժամանակի տիրող աշխարհըմբռնողությունից։

Խ. Կեչառեցու մտահոգութեան մյուս առարկան, որ բանաստեղծական կերպարանք է անուն՝, կյանքի վաղանցիկութեան գաղափարն է.

Այս կեանքս է նրման ձիւնի,
Որ ի դալ գարնան կու հալի

Կամ՝

Շաղկեալ ես, տերև ունիս
Յայտից այլ շուտով տի թափիս,
Կանաչ ես վայելչ կենօք,
Փոխի գոյնդ և շուտ մեռանիս...

Խորհում է նա տարբեր առիթներով:

Կյանքի կարճատևութեան այս գիտակցութեանը հետևում է Կեչառեցու եղբակացութունը ոչ թե կյանքը վայելելու (ինչպես Հովնաթան Նաղաշի ստեղծագործութուններում է), այլ կյանքը իմաստավորված անցկացնելու մասին: Կյանքի վաղանցիկութունից մարդուն մնում է միայն լավ անունն ու լավ գործ կատարելը: Դեռևս իր Աղեքսանդրի պատմութեան առաջաբանում Կեչառեցին հայտարարում էր, թե՛ «Լաւ է անուն բարի, քան ընչից բազմութիւն», քան ունեցվածքը, որ հետզհետեւ շափանիչ էր դառնալու երևույթների ու մարդկանց գնահատութեան հարցում. այժմ էլ իր բանաստեղծութուններում նա նույն մտքին է հանդում.

Խաչատո՛ւր, աննել լաւ է,
Քան ասել և ոչ կատարել,
Աղքատ և արդար լաւ է,
Քան գիտուն և յոյժ մոլորել:

Այստեղ խոսքը գործ անելու մասին է, պիտանի դառնալու աղքատն ու արդարն են լավ և ոչ թե այն գիտունները, որ մոլորված ոչ մի պիտանի բան չեն անում: Այս միտքը նա շարունակում է հաջորդ քառատողում.

Սակաւ գիտութիւն լաւ է,
Քան գիտել և ոչ կատարել.

Մին ձեռօք չերկինս լաւ է,
Քան երկու ձեռօք դեղերել:

Այսինքն՝ լավ է քիչ գիտութիւն ունենալ և գործադրել, քան շատ գիտութիւն անգործադրելի թողնել, որին հետևում է միջնադարյան մտայնութիւնը, թե մի ձեռքով, այսինքն թեև թերի՝ կիսատ-պոստ երկնքում լինելը լավ է երկու ձեռքով երկրում անիմաստ դեղերելուց: Այդ խորհուրդն ու խրատը կեշառեցու սանդժագործութիւններում արծարծվում է մարդկային անցած սերունդների վերհուշումով:

Ե՛կ, որ օրինակ բերեմ դառաջին մարդիկն որ անցան,
Զինչ գործեցին զայն տարան՝ թէ բարի կեցան թէ մեղան...
Թագաւորք այլ շատ կային յԱդամայ զարմիցն, որ ծնան,
Ժամանակն ի հատ երեկ, և մտան ի նեղ գերեզման...

Բայց գերակշիռ չափով նրա խրատները զուգակցվում են քրիստոնեական բարոյախոսութեամբ՝ պատվիրանների կատարման և դատաստանի հիշեցումով:

Դատաստանին ակն կալ, զի տալոց ես անդ պատասխան...
Կամ՝

Հիմիկ դուք ձեզ պէտ արէք
Թողէք զչարն, գնացէք հետ բարուն
Չարին ատեցող լերուք,
Որ չլինիք բաժին գեհնուն:

Բարեացըն սիրող լերուք,
Գործեցէք ՚ւ արէք ձեզ անուն,
Գէմ քան ըղթարթել ականն
Մահն ի մօտ է ադամորդուն:

Այս զգաստացումը ամենից շատ վերաբերում է իրեն՝ հեղինակին.

Խաշատու՛ր, դարթի՛ր ի քնոյ -
Զի քեզ ժամ է աշխարելի,
Այս կեանքս է նըման ձիւնի,
Որ ի գալ գարնան կու հալի:

Երազ է, վճար ունի,
Կու տանի ի հուրն, որ այրի
Յոզոց հա՛ն, մեղայ ասա՛
Եւ կանգնիր, ա՛յ ողորմելի:

Սակայն Խաչատուր Կեշառեցու խրատները ոչ միայն ժամանակի աշխարհըմբռնողությունից բխող խրատներ են այն իմաստով, որ արդար դատաստանին «սպիտակերես» գուրս գալու հորդորներ են կարգում, այլ նաև խրատներ, որոնք կապվում են կենցաղային-մարդկային առնչությունների հետ. նա ոչ միայն զգաստացնում է պատվիրաններով, ոչ թե ահաբեկում է աստվածաշնչով ու ավետարանով, ոչ թե սպառնում է հանդերձյալ կյանքով, այլ խրատում «լեզուն արծակ շթողներով» մասին, լսելու «խելօք իմաստուն» խոսքերին, հեռու պահելու այն արարքներից, որոնք մարդկանց ամոթ են բերում՝ հայհոյանքից, բամբասանքից, իրեն չվերաբերող հարցերում անպատշաճ ավելորդ հետաքրքրասիրությունից: Սրանք մարդուն հասցնում են պատուհասի: Ճիշտ է, մեր միջնադարյան գրականության մեջ տարածված աֆորիստիկ խրատականքներից սրանք շատ հեռու են և փոքր, բայց ավելի կենցաղային-անմիջական են, հետևարար և ավելի մտաշելի կարդացողի համար: Սրանք շեն կարող խրատներ անվանվել, այլ ավելի շուտ փոքր հորդորներ:

Վաղանցուկ կյանքում բարի անուն և դործ թողնելու միջնադարյան հասկացողությունները շէին համադրվում «հողեղէն մարդու» խառնվածքին: Այս երկուսի գիտակցությունը բանաստեղծի հոգում ստեղծում էր ողբերգություն, ինչպիսին ստեղծվել էր միջնադարի բոլոր ստեղծագործողների հոգում, որովհետև ինչպես նրա ժամանակակից Կոստանդին Երզնկացին էր ասում, թե՛

Հոգիս է խիստ յօժար բանից իմաստնոց լըսել,
Մարմինս է հեշտասէր, զի աշխարհէս է ինք ծընել...
Ի յերկուքիս միջին մամ եմ ի մէջ հըրոյն վառել.
Անհիմն և անհաստատ՝ եմ անհանգիստ ի շուրջ եկել...

Այսպես էլ Կեշառեցին էր ողբում իր անելանելի հոգեվիճակը.

Ի՞նչ առնեմ ես այս գերիս,
Որ խաբած եմ յառօրէիս

Ինձ շատ մեղանք մի դրնէք
Զի դիպայ անզերծ վտանգիս.

Նա իրեն հիվանդ է տեսնում, այսինքն անկարող ենթարկվելու միջնադարյան «առողջ» պատվիրաններին. միջոցներ է որոնում այս «անզերծ վտանգից» փրկվելու, ուրիշներին է դիմում, գուցե որեէ մեկը միջոց կսուլորեցնի նրան ապաքինվելու աշխարհիկ ցավերից.

Հիանդ եմ, ի տես եկէ՛ք,
Միթէ գեղ առնէք խոցերիս.
Ահ ու դող պատեց զհոգիս,
Պատճառ ի՞նչ դնեմ տանողիս:

Թեև շատ տեղ և շատ որոշակի նա շի ասում իր ողբերգությունն աշխարհիկ ակունքների մասին, բայց քանի որ նա բանաստեղծ է, որքան էլ միջնադարյան հայացքներով սնված, նրա անկեղծ խոսքի մեջ սպրդում է նրա անձնական թախիծը. կյանքի բանաստեղծական ընդհանրացման հետ մեկտեղ նա կոնկրետացնում է նաև իր անձնական վերապրումն ու տրամադրությունը.

Սէրն էր անդրնդոց նրման
Զիս ի վայր քարշեց փոշիման
Աւուրքս էր ծաղկի նրման,
Որ անցաւ երազի նրման:

Այս տրամալից բանաստեղծության կողքին ստեղծված «Կանանց ազգ, լացէք զձեզ» ոտանավորն, անշուշտ, մի արձագանք է ոչ միայն սրբակրոն մտայնության, այլ թերևս նաև անձնական հիասթափությունների. այնտեղ արգահատանքի խոսքեր է ուղղված ողջ կանանց ցեղի դեմ, որը «տուն շինէ իսկի, բայց քակէ ողորմ ու լալի».

Ում որ բարեկամ դառնայ
Զընդանէ անզերծանելի.
Զինչ զավլ ու երդումն ուտէ
Ոչ մինն ի հուն շի հանէ,
Անկուշտ է կրակի նման,
Զինչ ի յինքն առնու, զայն այրէ:

Վերջապես սիրո զգացման ամենախոր արտահայտութիւններէ
րից մեկն է վարդի ու բլբուլի շափածո սիրավեպը, որ թերևս
արեւելքի ազդեցութեամբ հայ բանաստեղծութեան նյութ դարձրեց
միջնադարյան բանաստեղծ Կոստանդին Երզնկացու հետ միասին և
Խաչատուր Կեչառեցին:

Այս վերապրած զգացման մի արտահայտութիւն է, մի գեղեցիկ
երազանք, որ իրեն հատուկ ներքին թախիծով ու ջերմութեամբ
տվել է Կեչառեցին.

Տրտում կամ և տխուր ի յայսմ աշխարհիս,

— գրում է սիրակեղ սոխակը վարդին, —

Ալեկոծեալ ծփիմ ի մարմնոյ նաւիս,
Կամ տատանեալ ալեօք ի մէջ ծովակիս
Եւ եղեզան նման հողմըն շարժէ զիս...
Նամակիս արասցես շուտով պատասխան,
Եւ ինձ ծանուցանես զժամ քո գալստեան,
Զի կարացից գիտել ի մըտաց քո բան,
Թէ չէ ինձ հասանի շուտով օր մահուան:

Եթե վարդի ու բլբուլի սիրո պատմութեան ակունքը դալիս է
արեւելքից, որով Կեչառեցին զրկվում է այս սիրավեպի բովանդա-
կութեան և սյուժիի հեղինակութիւնից, ապա նյութի մշակման
առաջնութիւնը և հայ գրականութեան թեմա դարձնելը անվերա-
պահորեն պատկանում է Խաչատուր Կեչառեցուն, որի հետևութեամբ
և նմանութեամբ, թերևս անմիջականորեն ժողովրդական պատմու-
թիւններից օգտվելով, վարդի և բլբուլի սիրավեպի մի ամբողջ շարք
ստեղծեցին միջնադարյան մեր հետագա բանաստեղծներ՝ Գրիգորիս
Աղթամարցին, Զարարիա Գնունյաց կախկոպոսը, Խաչատուր Խար-
բերդացին, Առաքել Բաղիշեցին և ուրիշ անանուն հեղինակներ:

Կարծես սիրո տրամադրութիւնների արգասիք է Կեչառեցու մի
բանաստեղծութիւնը, աշխարհիկ զգացումների հետևանքով վերա-
նայած մի հայացք, որտեղ միջնադարյան բանաստեղծի ողբերգու-
թիւնը տեղի է տալիս տարակուսանքի և նույնիսկ նուրբ երգիծան-
քի. եթե մինչ այժմ նրա բանաստեղծութիւններում արտացոլված էր
մարդու անելանելի վիճակը հոգու և մարմնի անվերջանալի պայ-

քարում, ապա այստեղ արտահայտվում է նրա տարակուսանքը բնորոշված ճշմարտությունների նկատմամբ: Մարդկային հորինվածքից բխող, բնությունից մարդուն արված հատկանիշների և արարքների համար, ոչ թե մարդու մարմինն է մեղավոր, այլ նրա ստեղծվածքը, բնությունը, մարդկային էությունը, հոգին: Մարմինը մարդու արտաքին ձևավորումն է, մարդուն՝ մարդկայնությունն ավելը նրա բանական միտքն է և հոգին, հետևաբար մարդու մարմինը նրա բանականության և մարդկային բնույթի կամահատարն է և մեղադրանքի առարկա չի կարող դառնալ: Այս դեպքում բանաստեղծը ոչ թե ողբերգություն է ապրում, այլ, ընդհակառակը, թեթևացած իր ներքին տարակուսանքներից և կարծես թե արդարացած երգիծում է.

Հոգիս դատախազ լինի մարմնոյս
'Ի եղուկ տայ սրախս.
Թէ՛ է՞ր կուտեցեր շարիս
Յանցաւոր այս սուտ աշխարհիս.

«Դատախազ» հոգու մեղադրանքին սրամիտ պատասխան է տալիս մարմինը.

Մարմնոյս պատասխանն է այս,
Որ ի տալ մըտացս և հոգոյս՝
Զիս պարտաւոր է՞ր առնես.
Այս սուտ է զուր իմ խոցերոյս.
Ես ձի, և դու տէ՛ր ձիոյս.
Ես ծառայ, 'ւ իշխան դու գերոյս.
Կամիլըդ քո՝ գործ լինէր ինձ,
Մեղ է՞ր դընես հողածնոյս:

Մարմինն այստեղ պաշտպանությունից մեղադրանքի է անցնում և արդարացնում մարդկային խառնվածքի բնական ձգտումն իբրև մարդկային էության անհրաժեշտ դրսևորում:

Գիտակցե՞լ է արդյոք Խ. Կեչառեցին, որ իր ստեղծագործություններում, իր տարակուսանքների, սիրո առաջին թոթովանքների, հոգու և մարմնի վեճի, Աղեքսանդրի և Քրիստոսի համեմատությունների մեջ արտացոլվել են այնպիսի ընկալումներ ու տրամադրություններ, որոնք ինքնին ապացուցում էին հին մտայնությունների

ու աշխարհայացքի անկարողութիւնը նորի հանդեպ: Հավանորեն ոչ: Բայց նա անկարող է եղել իր ստեղծագործութիւնների առջև փակել կյանքի առաջընթացի անխուսափելի ներգործութիւնը:

Հայ միջնադարյան սքոլաստիկ գրականութեան հիմքերը խարխուրեցին ոչ միայն ազատախոհ հեղինակներն իրենց առաջավոր գաղափարներով, այլև այն հեղինակները, որոնք իրենց ստեղծագործութիւններում կամա թե ակամա արձագանքեցին ժամանակի պահանջներին՝ ենթարկվելով հասարակական գիտակցութեան նոր ընկալումներին ու նոր մտայնութիւններին:

Առանձին հետաքրքրութիւն են ներկայացնում Կեչառեցու Աղեքսանդրի ոտանավոր պատմութեան այն մեծադրվագ հատվածները, որ պահպանվել են ձեռագրերում: Սա հետաքրքրական է այն առումով, որ առաջին պոեմատիպ ստեղծագործութիւններից մեկն է, որի հերոսը պատմական կոնկրետ անձնավորութիւն՝ մարդն է իր ներքնաշխարհով, պետական գործունեութեամբ ու փոխհարաբերութիւններով: Մինչ Կեչառեցին էլ ոտանավոր պատմութիւններ եղել են, բայց պետական գործիչն իր անձնական կյանքով, բազմապիսի փոխհարաբերութիւններում հանդես չի եկել: Այստեղ ընդգծված է նախ Աղեքսանդրի իբրև գործչի արժանիքները: Աղեքսանդրը, թեև հարկատու է Դարեհին, բայց նա Սասունցի Դավթի նման հրաժարվում է երկրի վրա դրված հարկից և պատգամավորներին էլ սպառնալիքով կտ ուղարկում.

Փիլիպոս նստեալ յաթոռ
Դարեհի դեսպանք առաջի,
Որք ուզողք եկին հարկին
Պահանջել ըզգրամն արքային:

Աղեքսանդր յառաջ եկեալ
Խօսեցաւ բան զարմանալի,
Ասաց թէ՛ այլ ոչ տամ հարկ
Ըզտուեալն առնում Դարեհի:

Գնացէք և ջուսպ տարէք
Դարեհի պարսից արքային,
Թէ՛ Փիլիպոսի որդին
Աղեքսանդր զայս բան կու խօսի:

Երբ որ ես տղայ չէի,
Հայրեն իմ հարկ տայր քեզ՝ Դարեհի.
Այժմ որ ես որդի եղայ
Պահանջեմ զհարկն իմ հայրենի:

Ընդհանրապես այս եղած հատվածներով զփլար է որոշակի բան ասելը, քանի որ այդ պատմության շարժած հատվածներից մի երկուսն են համեմատաբար ամբողջական՝ Աղեքսանդրի և Դարեհի, Պովրոսի և Աղեքսանդրի մասը, մնացածները բավականաչափ կրցկրտուր են ամբողջության մեջ: Ինչպես ասվեց, բավականաչափ կրցկրտուր է հենց պատմությունն ինքը, դա կարծես Աղեքսանդրի կյանքից վերցրած առանձին միջադեպերի համախմբում լինի. նրանց բոլորին միացնող գիծը Աղեքսանդրի կերպարն է: Այդ պատճառով իսկ այս ոտանավոր պատմության որոշ կցկտուրությունը անպայման նշան չէ, որ դրանք առանձին-առանձին հորինված կտորներ են՝ նկատի պետք է առնել, որ մոտ 400 տարի տևող ձեռագրական գրչությունների մեջ նրանք և՛ մասնատվել են, և՛ խառնվել մյուս կաֆաներին, այնպես որ բավականաչափ աղճատված վիճակով են մեզ հասել. բայց, շնայած դրան, մնացած համեմատաբար ամբողջական հատվածների մեջ պահպանվել է նախնական շարադրությունը: «Տաղի» հետաքրքրական հատվածներից են Յլագուխ ձիու ծննդի պատմությունը, Նեղդաներոսի սպանության մասը, որ միանգամայն տարբեր են պատմությունից: Բնագրում ոչ մի խոսք չի ասվում Աղեքսանդրի ձիու ծովային ծագման մասին. «Եւ յայնմ ժամանակի,— գրված է պատմության մեջ,— եկեալ ածին Փիլիպպոսի մատակապանքն ի կուտիցն ձի կարի մեծ յոյժ և ածին կացուցին առաջի այսպէս ասելով. «Տէր արքայ, զայս ի կոյտանքո գտաք ծնեալ գեղեցկութեամբ և արագութեամբ առաւել, քան զՊեգասիոս և քան զԱրիովնայն. զի և ի Լամոմենտեայ բերեալ մատուցանեմք քեզ. նորա տեսեալ զայնքան գեղեցկութիւն և զմեծութիւն զարմացաւ յոյժ և ասէ. գեղեցիկ է, երգուեալ յիմ փրկութիւն: Բայց, ասեն, տէ՛ր, մարդակեր է...» և այլն¹:

¹ Պատմութիւն Մեծի աշխարհակալին Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ, Վենետիկ, 1842, էջ 16:

Այնինչ ոտանավոր սլաոմության մեջ Յլագլուխ ձին ծովային
ծագում ունի.

Յորժամ, որ ծընաւ զտղայն
Զերթ լուսին և արեգական,
Յըլայգլուխ ձին ծովէն ելաւ
Եւ եկեալ դուռն արքունական.

Աղէքսանդր որ զայն տեսաւ
Եւ ասաց՝ Փառք քեզ տիրական
Ինձ պարտ է հեծնուլ զնայ,
Եւ տիրել զաշխարհս ամենայն:

Այնուհետև, Պատմության մեջ Աղէքսանդրը սպանում է Նեգ-
զաներոսին, բայց իմանալով, որ իր հայրն է՝ թաղում է մեծահո-
գորեն. «Եւ ուսեալ Աղէքսանդրէ, եթէ հայր նորա է, որ վախճանե-
ցաւ, երկեաւ թողուլ զնա ի խորխորատին, զի մի գազանակուր լի-
ցի, վասն զի գիշեր էր և ամայի վայր. գուր խանդաղատանաց
առեալ առ սերմանողն իւր՝ բարձեալ բերէր զնա ի վերայ ուսուց
իւրոց արիաբար մինչ ի ներքոյ դրացն. և մտեալ առաջի մօրն պատ-
մեաց նմա զամենայն... Եւ Ոլոմպիոս հիացեալ զարմանայր և
ստգտանէր զանձն իւր, զի մոլար խարկանօք և հնարիւք մոգութեամբ
շնութիւն կրեաց: Ապա թաղեաց զնա վայելչաբար զնոյն Նեգրա-
ներոս իբրև զհայր որդոյ իւրոյ, և գերեզմանս արարեալ անդ եբարձ
ևդ զնա...»¹: Այնինչ ոտանավորի մեջ Աղէքսանդրն սպանում է Նեգ-
զաներոսին և կարած գլուխն ուղարկում իր մորը՝ Ոլոմպիային ի
նշան վրեժի հատուցման.

Առաւ զթաջն ու զթախտն զամէն
Ու աւեր էած զԵգիպտոս
Սփռեաց և ի ձեռն էած,
Ու սպանեց զՆեգզանիբոս.

Զգլուխըն բերել երես,
Եւ տարաւ առ Ոլոմպիոս.

¹ Պատմութիւն Մեծի աշխարհակալին Աղէքսանդրի Մակեդոնացւոյ,
Վենետիկ, 1842, էջ 18:

Մա՛յր, մա՛յր դու ճշմարիտ խաւսիր
Սայ է իմ հայր նեղզանիրոս.

Այս մէկ բանըս լաւ եղաւ,
Որ շարին աղանդն յայտնեցաւ,
Իւր մեղքն բռնեց ըզինքն
Յիր ծընած յորդուն սպանեցաւ...

Սրանք մանր, բայց օժանդակ փաստեր են ապացուցելու, որ
Խաչատուր Կեչառեցու գրածը ոչ թէ բովանդակութեան կառչած կա-
ֆաներ են, այլ համեմատաբար ինքնուրույն ամբողջական հյուս-
ված հատվածներ, եթէ ոչ ամբողջական մի պատմութիւն, որոնց
մասին դարերի ընթացքում աղճատված բեկորներով այժմ դժվար է
դատել:

Համեմատաբար ամբողջական է Պովրոսի և Կանտակէ տիրու-
հու հետ կապված միջադեպերի պատմութիւնը, բայց պետք է ասել
որ, իհարկե, այդ բոլոր հատվածները հասկանալի են լինում սոսկ
Պատմութիւնը լավ իմանալուց հետո: Առանց բուն Պատմութեան
այս Տաղը ներկա վիճակով կիսով շափ անհասկանալի է թւում:
Յածր է և Տաղի արվեստը: Ճիշտ է, այն գրված է մատչելի, թարմ
«հայրենների» տաղաչափութեամբ, սակայն շատ թույլ է իբրև գե-
ղարվեստական ստեղծագործութիւն. ինչպես երևում է Կեչառեցու
բանաստեղծութիւններին դեղարվեստական շունչ տալիս է իր զգա-
ցումների գրսևորումը, իր ներքինի բանաստեղծական վերարտա-
գրումը, և Աղեքսանդրի Տաղի մեջ էլ ուժեղ են այն հատվածները,
որտեղ կա գրամատիկ դրութիւն և մարդկային զգացում. գեղեցիկ
հատվածներից է մոր ողբը Աղեքսանդրի մահվան լուրն առնելուց
հետո, հուզական Դարեհի դուստր Հոռքսիանեի ողբը Աղեքսանդրի
շիրմի վրա.

Ազգեցէ՛ք ի տուն պարսից,
Եւ ասէք հօրն իմ Դարեհի,
Դուստրն քո եղուկ դարձաւ
Ու լալոյ եղև արժանի:

Ամբողջութեան մեջ սա մի թույլ գործ է, սակայն հետաքրքրա-
կան իր ժամանակին:

Ձեի իմաստով էլ՝ մատչելի լեզվով ու տաղաչափությամբ սա առաջին գործերից մեկն է եղել, որ միջնադարյան գրականությունը մոտեցրել է ժողովրդական ստեղծագործությանը: Այստեղ կիրառված գրական հնարները նորություն էին մեր գրականության համար: Նախորդ բարձրարժեք, բայց սյուժետային միապաղաղ ողբերի կողքին, Կեչառեցին բերում է բազմաթիվ դեպքերով ու գործողություններով, բազմաթիվ հերոսներով հարուստ մի ուսանավոր պատմություն: Եթե նույնիսկ Խաչատուրի ուսանավոր Տաղը չէր գրված իբրև ծայրե ի ծայր ամբողջական մի ստեղծագործություն, այլ մեծադրբվազ հատվածական, այդ միևնույն է. նա հարթել է մի ճանապարհ, որով անհրաժեշտորեն պետք է ընթանար մեր միջնադարյան պոեմի զարգացումը:

Սա պոեմի զարգացման այն ճանապարհն էր, որով հետո գնացին մեր մյուս տաղասացները. Առաքել Բաղիշեցին տվեց Հովասափի-Բարազամի ուսանավոր պատմությունը, հանդես եկավ Կոսպարի և Մարխա վաճառականի հետաքրքրական պատմությունն առած վկայարանություններից, Առաքել Մյունեցու «Ագամգիրքը», հյուսված պարսկանոն պատմությունների վրա, Թլիուբանցու «Քաջ Լիպարիտի տաղը», «Պատմութիւն Ֆարման մանկանն» և այլն: Աղեքսանդրի Տաղը նորություն էր մեր գրականության համար իբրև գրական արտադրանք, գրական տեսակ: Մի ճյուղով այն գնաց դեպի պոեմի ստեղծումը, մյուս կողմից՝ կաֆաների ներխուժման ահունք հանդիսացավ:

* * *

Երեք հիմնական գծով է տարբերվում Կեչառեցու ստեղծագործությունը նախորդներից և այդ երեք կողմով էլ նա կապված է ժամանակակիցներ՝ Ֆրիկի և Կոստանդին Երզնկացու հետ:

Առաջինն այն է, որ նրա բանաստեղծությունների գերակշիռ մասը գրված է հայրենիների՝ 7—8 յամբանապեստյան շափով: Սա հայ ժողովրդի ստեղծագործության սիրված ու հարազատ այն ուրիշիկ և երաժշտական շափն է, որով հավասարապես գեղեցիկ է հնչում և խոհր, և վիշտը, և սերը, և դաղափարը, և ողբը:

Այս շափի կիրառումը բանաստեղծության մեջ նշանակում էր խախտել մինչ այդ եղած հոգևոր երգերի միապաղաղ ձևերը, տալով գրականությանը ժողովրդական ստեղծագործության առաջին

շունչը: Պատահական չէ, որ այդ շափի տոաջին օգտագործողը հոգևոր բանաստեղծության մեջ եղաւ Գրիգոր Նարեկացին 10-րդ դարում.

Ես ձայն առիւծուն ասեմ
Որ գոչէր ի քառաթևին.
Ի քառաթևին գոչէր,
Ձայն առնէր ի սանդարամետսն՝:

Այս շափի կիրառումը հայ գրականության աշխարհականացման այն նախնական և անհրաժեշտ տարրերից մեկն էր, որին զուգահեռ գրականություն է մտնում աշխարհիկ պատկերների օգտագործումը սկզբում կրոնական, ապա հասկանալիորեն նաև աշխարհիկ բանաստեղծության մեջ:

Եվ իրոք, այդ շափի օգտագործմամբ Նարեկացու հետևորդը եղաւ Ներսես Շնորհալին իր հանելուկների մեջ, որին հաջորդում են Յրիկը, Կոստանդին Երզնկացին, Խաչատուր Կեչառեցին և մյուսները: Սա այն սերունդն է, որ հայ միջնադարյան գրականության մեջ վտակ բացեց ժողովրդական ստեղծագործության հետզհետե ուժեղացող հոսանքի ներթափանցման համար:

Հայրենի շափով են գրված Կեչառեցու ոտանավորների գերակշիռ մասն ու Աղեքսանդրի Տաղը: Բանաստեղծությունների մեջ հիմնականում հայրենի շափն օգտագործելով, Կեչառեցին այլ հնարներով՝ յուրահատուկ լեզվի ու պատկերների, նմանապես և բազմահանգության միջոցով միօրինակությունից հանել է իր ստեղծագործությունը և ստեղծել տարբեր ու հարուստ տպավորություններ:

Այսպես, հայրենի շափով է գրված նրա հայտնի ողբը՝ «Ես եմ կորուսեալ ոչխար»-ը, միևնույն հայրենի շափով է գրված նրա խրատը.

Առ քեզ մի՛ փակեր դաշերդ
Եւ դառնալ սրատես օտարի,
Թէ ոչ՝ հանց ի խոր ընկնիս
Որ շտեսնուս զլոյսն արևի:

1 Մ. Ա. Բ. և Ղ. Յ. ն., Տաղաշափություն, Երևան, 1933, էջ 380:

Միանգամայն այլ շափի տպավորութիւն է թողնում նրա հոգու
և մարմնի էպիկ նկարագիրը.

Հոգիս գատախաղ լինի մարմնոյս
'ի եղունկ տայ սրտիս,
Թէ՛ է՞ր կուտեցեր զշարիս
Անցաւոր այս սուտ աշխարհիս:

Դիմումի մեջ էլ նույն շափն է կիրառում կեչառեցին.

Կանա՛նց ազգ, լացէք զձեզ՝
Դուք էք զէն ի սատանայէ.
Դըստէր էք այն մօրն ձեր,
Որ եհան ըզհայրն ի դրախտէն:

Ավելի ուշագրաւն Աղեքսանդրի Տաղի հայրենի շափով գրելու
հանգամանքն է.

Գնացէք և ջուսպ տարէք
Դարեհի պարսից արքային.
Թէ Փիլիպոսի որդին
Աղեքսանդր զայս բան կու խաւարի:

Սա հեղինակի խելամուտ վերաբերմունքն է իր գործին: Աշ-
խարհիկ բովանդակութիւնն ունեցող, ժողովրդականացած պատմու-
թյանը նա տվել է համապատասխան թեթև ու մատչելի, ժողովրդ-
դական բանաստեղծութիւններին հարազատ ձև:

Հայրենների շափի լայն օգտագործումը կեչառեցու բանա-
ստեղծութիւնների առաջին կողմն է:

Նրա ստեղծագործութեան մյուս՝ ավելի բնագծված հատկու-
թիւնը պատկերավորութիւնն է, կապված դարձյալ ժողովրդական
բանահյուսութեան ակունքների հետ: Այստեղ կեչառեցին անհամե-
մատ հարուստ է, քան նախորդում: Նա կիրառում է ժողովրդական
ստեղծագործութեան բազմազան ձևերը՝ սկսած պարզ համեմատու-
թիւնից՝ անձնավորում, մետաֆորա, զուգադրութիւն, հակադրու-
թիւն և այլն: Չափազանցրած շենք լինի, եթե ասենք, որ կեչա-
ռեցին ուղղակի մտածում է պատկերներով: Ամբողջ ստեղծագոր-

ծության մեջբերումից խուսափելու համար հաշտի տանք լսի մի քանի օրինակներով:

Նա ունի սովորական պարզ համեմատություններ. իր հոգեկան մի դրությունը կամ կյանքի ընթացքը, կամ որևէ երևույթ համեմատում է մի այլ երևույթի հետ պատկերավոր և կենդանի դարձնելու համար ասածը.

Աշխարհս էր ի ծով նրման
Զի ի վայր տարաւ հանդիման...

Աուրքս էր ծաղկի նրման,
Որ անցաւ երազի նման:

Նկատենք, որ այս երկրորդ օրինակում մի երևույթ բնորոշելու համար Կեչառեցին բերում է երկու համեմատություն. օրերը և զեղեցիկ էին ծաղկի նման, և վաղանցուկ երազի նման:

Այս կարգի համեմատությունների ավելի ամբողջական օրինակ է մոզերի գալստյան պատմության մեջ Հիսուսի գովքը.

Նման է մայր քո արուսեկի, և դու նման արեգական.

Նման է մայր քո ամպոց ցողելոյ, և դու նման ծիրանի,
դատոյն Նոյի...

Նման է մայր քո աւուրց դարնայնո, և դու նման ծաղկին
համասպրական...

Բայց Կեչառեցին ավելի զիմում է համեմատության բարդ ձևին՝ մետաֆորաներին, որոնք առարկային կամ երևույթին տալով միանգամայն օտար հատկություն, ուժեղացնում են հեղինակի խոսքը.

Թէ մարդ ես ու միտ ունես
Նս տամ քեզ խրատ մի քանի.
Դու բա՛ց ըզստիդ ականջն
Եւ զըրէ ի սիրտ, ւ ի՛ հոգի....

Կամ՝

Տո՛ւր ինձ բնութիւն բարի,
Կակղացո՛ զսիրտ իմ փառեղէն...

Մի այլ տեղ՝

Նկին ընդ ինձ հանց ասին,
Թէ՛ զընաց օրերդ ի ձեռաց

Նւ կամ թե՛

Դու ես հոգոյս հոգի, յիսնէ հեռացար...

Պատկերավոր մտածողության մի այլ ձև է, երբ հեղինակն իրեն փոխանակ համեմատելու որևէ երևույթի հետ, ուղղակիորեն իրեն դիտում է իբրև այդ երևույթը, կիրառելով զուգադրության կամ հակադրության հնարները.

Հոգի հրեղէն էի
Յանվարատ խաւար զընացի...
Անուշ քաղցր աղբիւր էի,
Զիս ի ցելս մեղաց խառնեցի...
.
.
.
Մաղկեալ ես տերև ունիս,
Յայտից այլ շուտով տի քափիս...

Բնության և մարդու պոետական այսպիսի զուգադրությամբ բանաստեղծը հարստացնում է մարդու կերպարը, օժտելով նրան նաև բնության գեղեցկություններով, բազմազանությամբ ու գույներով:

Կանաչ ես վայելչ կենօք,
Փոխի գոյնդ, և շուտ մեռանիս...

Ավելի ուրույն և հետաքրքրական է Կեչառեցու կերտած պատկերների մյուս առանձնահատկությունը: Նա ոչ միայն սոսկական համեմատություն է անում, ոչ միայն զուգադրում կամ հակադրում է իր հոգեվիճակը բնության որևէ կոնկրետ երևույթի հետ, այլ համեմատության համար վերցնում է ամբողջական երկարատև մի գործառնություն, և այն իր արդյունքով համեմատում իր վիճակի հետ: Այս տեսակետից անդերազանցելի հատվածներ ունի նրա լայն տարածում ստացած «Ես եմ կորուսեալ ոչխար» բանաստեղծությունը.

Հանցգորուն զինչ բուանի տերեն
Եւ ծաղկի դարունն ի ծառէն,
Տէր իմ, ծաղկեցո՛ հոգով,
Զիս ի սէր քո աստուածեղէն:

Հետզհետե ուժեղանում է շարժումը.

Հանցգորուն զինչ աշնան քամին,
ՈՐ քափէ գտերենն ի ծառէն,
Հողմով մեղանաց իմոց
Զրկեցայ անանց պսակէն...

Մի քանի տուն հետո նա ոչ միայն բնությունն է տալիս ի շարժման մեջ, այլև այդ շարժման ավարտը փոխանցում է իր հոգուն, կամ իր հոգու երևույթը համարում բնության երևույթի շարունակությունը.

Հանցգորուն զինչ ելնէ ժամ ժամ
Թանձրացեալ քուխ ամպն ի ծովէն,
Ի յորումանէ նորա
Սասանի ամէն մսեղէն,
Իմ մեղքն է խաւար կամար,
Կու բերէ կարկուտ հրեղէն,
Քանի կու յիշեմ ըզնա
Կու դողայ ոսկերքս իմ ամէն...

Մի այլ տեղ նկարին պատկեր է տալիս կեշտոնցին, օգտագործելով կենցաղային մի մոմենտ:

Հանցգորուն զինչ հանեն մարդիկ
Հնարիւք զձուկն ի ծովէն,
Որ պահ մի տըտանըն տայ
Ու մեռնի կարօտ ի ջրեն,

Ես արտաքսեցայ մեղօք
Յիմաստից անհուն քո ծովէն
Հոգիս թալկացաւ դէմ քեզ
Զիս կեցո՛, ծնեալդ ի կուտէն...

Կեչառեցու բանաստեղծությունների պատկերավորության առանձնահատկությունը նրանց գինամիկ էությունն է. բնությունը շարժման մեջ, ծովը, ծաղիկները, ծառերը, ծովում կենդանիները (հիշենք նրա գարնան նկարագիրը, վարդի ու բլբուլի պատմության մեջ):

Պակաս արտահայտիչ չեն այս տեսակետից նաև նրա եկեղեցական տաղերը, իսկ հատկապես Խաչելության տաղը.

Ամենայփրկչին կերպին, դրոշմեալ պատկերին,
Գառն ի Գողգոթայ զենեալ ի սուրբ սեղանին,
Դասքըն դողային վերին, ինչ տէրն ի խաչին,
Նրերէք երկիր ու երկին, ինչ բևեռէին...

Այս տաղում երևում է Կեչառեցու կիրառած մի այլ հնարը: Տաղը գրված է այբուբենի կարգով և ծայրից ծայր առաջին և երկրորդ բառերի ալիտերացիայով.

Ժանդ ժողով հրէից գնդին ի յահեղ պահին.
Ի էլի-էլին ձայնէն, սասանէք երկիր.
Լուա լուսաւորաց ծագեաց հոգոցն ի բանդին.
Խոր խաւար ծածկեաց երկիր, ինչ բևեռէին...

Տաղաչափական նոր ձևերի և ժողովրդական մտածողության օգտագործման հետ մեկտեղ, Կեչառեցին սրանց համապատասխան լեզու է բնորել՝ միջին հայերենը: Բայց, ինչպես ասվել է արդեն վերը, Կեչառեցու կիրառած միջին հայերենը Ֆրիկի հայերենը չէ: Այն անհամեմատ զերծ է նեղ բարբառային բառապաշարի օգտագործումից. ամբողջ ստեղծագործության մեջ հանդիպում ենք «ճար», «փողջիման», «հանց», «հանցդուն», «պաղչայ», «ի լման», «ահոկ», «ելամ ու զուսայ», «ճոհար» հատ ու կենտ բառերին: Իսկ գրական ձևեր, որքան ուղեք: Սակայն, գրաբարյան բառերի օգտագործմամբ Կեչառեցու բանաստեղծությունները չեն դառնում գրաբար: Նրանք գրված են ժողովրդական մտածողությամբ. հետևաբար և աշխարհիկ լեզվի շարահյուսությամբ և ավելի՛ բայերի բարբառային ձևերի կիրառումով. այսպես «մտնուլ», «տի թափես», «կու շահիս», «դիպայ», «կու տանի», «գիտնալ» «քարշեց» բայաձևերը նրա բանաստեղծությունների մեջ քիչ չեն պատահում:

Կեչառեցին ոչ միայն գրում է ժողովրդին հասկանալի ու մտա-
շելի ձևով, նրա լեզվով ու մտածողութեամբ, այլ նաև մտցնում է
ժողովրդական ոճեր ու դարձվածքներ.

«Զարթի՛ր, շուտով, ճար արա» — ճար անել
կամ՝

«Ոչ խար տայ լեզուիդ խօսից» — խար տալ
Եվ կամ՝

«Թէ գնաց օրերդ ի ձեռաց» — ձեռքից գնալ,

իսկ մի տեղ նա օգտագործում է ժողովրդական առակից ասացվածք
դարձած արտահայտությունը, թե՛

«Նման այնոր մի լինիր, որ շափէ զքամին ի սարի»:

Այս հատկությունների կողքին Կեչառեցու ստեղծագործություն-
ները օժտված են և այլ նշանակալից կողմերով: Նրա բանաստեղ-
ծությունները ձգտում են փոքր մասշտաբների: Նա կարճ ոտանա-
վորի առաջին ստեղծողներից է, որը, դուրս նույնպես պետք է դի-
տել իբրև հայրենիների ազդեցություն: Սա, երբեմն նվազագույնի
հասնող այն շափն է, որ հետագայում պետք է քառյակ դառնա.

Խաչատո՛ւր, առնել լաւ է,
Քան ասել և ոչ կատարել.
Աղքատ և արդար լաւ է,
Քան գիտուն և յոյժ մոլորել:

Սրանք հատկանիշներ են, որոնք ապացուցում են Խաչատուր
Կեչառեցու փոքր, բայց իսկական բանաստեղծ լինելու փաստը: Նրա
բանաստեղծությունների ամենամեծ արժանիքը անկեղծությունն է:
Նա մի բանաստեղծ է, որ արտահայտում է իր սեփական զգաց-
մունքը, ի՛ր խոհը, ի՛ր վերաբերմունքը, ի՛ր հոգու տվյալանքը. նրա
բիշ ոտանավորներն են գրված «յաւուր պատշաճի»: Նրա ստեղծա-
գործությունները, թեև քիչ, բայց գողարիկ, անկեղծ խոսքեր են
ուղղված ոչ այնքան ընթերցողին, որքան ինքն իրեն: Կեչառեցին
նուրբ քնարերգու է, և նրա բանաստեղծությունն ավելի ջերմ է թվում

իր խոսքի մատչելիությամբ, ժողովրդական լեզվին հատուկ պատկերավորությամբ, հստակությամբ, շարահյուսությամբ և տաղաչափությամբ:

Այնքան նշանակալից են Կեչառեցու բանաստեղծությունների «ձևական» նորամուծությունները, որ դրանք շին կարող սոսկ արտաքին երևույթ համարվել. այդ նորամուծությունները փոխել են միջնադարյան բանաստեղծության դեմքը. միջնադարյան բանաստեղծության «արտաքին» փոփոխություններից հետո մի քայլ էր մնում այդ ձևից անցնելու նոր բովանդակության արտահայտմանը: Գրականության մեջ այս միանգամից կատարվել չէր կարող: Միջնադարյան բանաստեղծության «ձևական» փոփոխություններն իրենք արգասիք էին նոր մոտեցումների, նոր գաղափարների խմորման և անխուսափելի ճանապարհներ ու անցուղիներ էին, որոնցով պետք է անցնեի միջնադարյան գրականությունը նոր գաղափարների արտահայտմանը հասնելու համար:

* * *

Խաչատուր Կեչառեցին հայ մշակույթի համեստ, բայց հետաքրքրաբերական դեմքերից մեկն է: Նրա ստեղծագործություններում բեկվել են ժամանակի հասարակական հարաբերություններն իրենց հակասություններով: Նա իբրև գործիչ վերապրել է իր ժողովրդի ծանր վիճակը, իր գործունեությամբ ու ստեղծագործությամբ փորձել է արթուն պահել իր ժողովրդի հայրենասիրական զգացումները, պայքարել է նրա ինքնուրույնությանը վտանգող ռոնձգությունների դեմ, երազել է հայրենիքի ազատությունը օտարների բռնակալական լծից: Նրա ստեղծագործություններում արտացոլում է դտել միջնադարյան իշխող գաղափարախոսությունը, բայց միաժամանակ այնտեղ երբեմն-երբեմն առկայծել են միջնադարից տարբեր՝ մարդկային մտքի տարակուսանքները ու վերապահումները, մարդկային էությանը հատուկ կենսասիրությունը, սերը և վերջապես կենդանի մարդն իր անկեղծ մտորումներով: Եվ չնայած իր աշխարհայացքի որոշակի միջնադարյան լինելուն, նրա ստեղծագործությունները միշտ զարք զգալի կողմերով կամա թե ակամա կապվում են հայ դրակախության այն նոր հոսանքի հետ, որը սկզբում աննկատելի վտակներով, իսկ հետագայում հորդ հոսանքով ազգարարելու էր մարդկային իրավունքը՝ ֆեոդալական կաշկանդիչ կապանքների դեմ:

ԲՆԱԳՐԵՐ

«Բնագրեր» բաժնում զետեղված են Խաչատուր Կեչառեցու անունով Հայկական ՍՍՌ Պետական Մատենադարանի ձեռագրերում պահպանված բոլոր ստեղծագործությունները՝ չափածո երկերը, որոնք ժողովածուում «Տաղեր» ընդհանուր վերնագրի տակ են տրրված, «Վասն գալստեան աստուծոյ առ մարդիկ» ճառը, որ ներկայացված է Իրրե Խաչատուր Կեչառեցու արձակի մի նմուշ և Աղեքսանդրի սլաոմության հետ առնչվող ոտանավոր հատվածները, որ ձեռագրերից քաղված «Յաղբքսանդրի գրոց» վերնագրով է տրված:

«Բնագրեր» բաժնում տրված են նաև Խաչատուր Կեչառեցուն կասկածելիորեն պատկանող Աղեքսանդրի սլաոմության կից հրատարակված Բարաոնությունները: Վերջիններս թեև Հ. Տաշյանի «Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն-Կալիսթենեայ վարուց Աղեքսանդրի» մեծարժեք աշխատությունից հետո գրեթե անառարկելիորեն խըլվեցին Կեչառեցուց և հավանականորեն համարվեցին այդ պատմության թարգմանչի՝ Մովսես Խորենացու ստեղծագործություններ, Մ. Աբեղյանի «Հայոց հին գրականության սլաոմության» II հատորի հրատարակումից հետո, նորից Խաչատուր Կեչառեցունը համարվելու հիմքեր ստացան: Այս հարցին այժմ որոշակի պատասխան տալ չկարողանալով, անհրաժեշտ համարեցինք հավելվածում ընթերցող հասարակությանը ներկայացնել Խաչատուր Կեչառեցուն վերադրվող այդ Բարաոնությունները նույնպես:

Բնագրերը կազմելիս աշխատել ենք հիմնականում հարազատ մնալ ձեռագրերի գրչությանը: Իրրե սկզբունք «ա» գրությունը փոխել ենք «օ»-ի, «ը» ձայնավորի ավելորդ գրությունը հանել ենք, սրահպանելով միայն ոտանավորի չափի համար անհրաժեշտ վանկատեղծ գործածությունը: Տողատակի տարբերակների մեջ չեն նըշված բացահայտ վրիպակներն ու գիմորոշ «դ» հոդի «տ» գրու-

թյունը և նման գրչական տարբերություններ: Բացառություն կազմում են ձ (հիմնական) բնագրերը, որոնց ճիշտ պատկերը տալու համար տողատակում նշում ենք դրանց նույնիսկ սխալ գրչությունները: Երբեմն պահպանված են գրության թեև սխալ, բայց լեզվական հետաքրքրություն ներկայացնող դեպքերը (օրինակ՝ զըմբըռնեալ, զընպըռնեալ, զընբպըռնեալ և այլն): Կետադրությունը հարմարեցված է ժամանակակից գործածությանը:

Տաղերի վերնագրերը քաղված են ձեռագրերից՝ մեր նախընտրությամբ: Ձեռագրերում վերնագիր չունեցող տաղերի համար իրրև վերնագիր փակագծերում տրված է այդ բանաստեղծությունների սկսվածքը:

Բնագրերից յուրաքանչյուրն ունի տարբերակների առանձին ցանկ, որ տրվում է վերջում՝ Ծանոթագրություններ բաժնում:

1 ՈՂԵ ՎԸՄՆ ԸԽԵՐՄԸՆ ՏԸՆՍ ԸՐԵԻԵԼԵԱՆ

- Յայս ահագին աւուրս որ հասար,
 Ժամանակիս, որ պատահեցար,
 Զքաղցր արարիչըն դառնացուցար,
 Զերկիրս արեամբ մեղօք ներկեցար:
- 5 Զմայրն աստուծոյ մեր տրտմեցուցար,
 Զմեր բարեխօսն բարկացուցար.
 Զեկեղեցեաց դրունս փակեցար,
 Զկանոնական գիրըն մոռացար:
 Մեր մեր ձեռօք մեղ դահիճ եղար.
- 10 Հայհոյութեամբ զբերանս մեր լըցար,
 Յանդեղջ շարիքս շաղախեցար
 Զաւազանին խորհուրդն ուրացար:
 Ըզկիրակին սուրբ ոչ պահեցար,
 Այլ շար գործովք մեր պատառեցար,
- 15 Զժամն և զաղօթս բնաւին մոռացար,
 Ի պատարագն անգամ չնայեցար:

1 ac Զայս հաւուրքս 3 d արարիչ մեր, beg արարիչն մեր 4 bfg զեր-
 զիր 5 bdefg ըզտիրամայրըն փխ զմայրն աստուծոյ մեր, c Զմայր աստուծոյ
 մեղ 6 bdefg բարեբարբըն c բարեբարբըն 7 bfg զեկեղեցեաց 9 bdefg
 ձեռաւքս դահիճ եղար, h ձեռօքս 10 c ազբերանքս 11 c կարիքըս փխ շա-
 րիքս, e շաղաղեցայք 11—12 տողերը h չունի. 12 տողից հետո bdef ունեն
 «զմեղ աղաթեա ի յանարիւնաց, բարեխօսութեամբն սրբոց իշխանաց, աղա-
 չեմք» 13 bh զկիրակին 14 a շարագործաւք, c շար գործով, ef պատա-
 ռեցայք 15 bi զաղաւթն, d զաղաւթք, h զաղօթս բնաւ, ei մոռացայք
 16 h պատարագս 16-ից հետո e ձեռագիրն ունի՝ «Դէմ պանդխտաց դուն
 փակեցար» տողը, իսկ bcefd ձեռագրերն ունեն հետեյալ քառյակը.

- Զհովիւ հօտիս մեր բամբասեցաք,
 Վարդապետաց հակառակ կացաք,
 Զհայր և ըզմայր վիրաւորեցաք,
 20 Զազգ և զազինս ի մէնջ վարեցաք:
 Զորբն և զայրին մեք դառնացուցաք
 Եւ աղքատաց խոլսոս նայեցաք,
 Յօտարբըս և ի տնանկա ոչ ողորմեցաք,
 Դէմ պանդըխտաց զդուռն փակեցաք:
 25 Ծաղր ու նախատ բազմաց մեք եղաք,
 Յերկաթ ու ի նեղ զընդան մեք մտաք,
 Յաղքատութիւնս, որ ժամանեցաք,
 Յայս մեծ դարիս, որ մեք զիպեցաք՝
 Ի ձեռն շար ազգի գրաւեցաք:
 30 Բժիշկ շունիմք ցաւոցս, որ հասաք,
 Հազարացոց ազգէն գերեցաք,
 Յանօրինաց ձեռն մատնեցաք,
 Արենարբու զօրաց նեղեցաք՝
 Ճաղաթայից սրբէն խոցեցաք:

Գրոց սրբոց ականջ ոչ գրաք
 Եւ աղաւթից մեք յոյժ ծուլացաք,
 Զմերկս և ըզնժղեհս ոչ ըզգեցուցաք,
 Բանաս և հիւանդս տես ոչ զնացաք:

17 c հովիւս 19 ան զհարս և ըզմայրս, e ըզմայրս 20 a և փխ եւ
 d զազինք, h շունի այս տողը 21—24 տողերի փխ acgh ունեն՝

Զողորմութեան դուռն փակեցաք
 Զորբն և զայրին անյազ դատեցաք (և խոտ դառնացուցաք),
 Զխաչն և զհաղորդն զայրացուցաք,
 Զեկեղեցին սուրբ քամահեցաք (և շիք):

25 a մեղաք 26 bdefg յերկաթ և ի նեղ զընտան (d զընտանըն) 27 bdef
 զաղքատութեանս, c յաղքատութիւն 26—27 տողերը h շունի, 28 ah այս մեծ
 դարիս որ հանդիպեցաք, c այս մեծ եարիս՝ամէնքս որ զիպաք 29 h ի ձեռս,
 c մեք գրաւեցաք, h մատնեցաք 30 a ցաւիս որ զիպաք h զիպեցաք 31—34
 տողերի փխ ach ունեն՝

Զմեր բարերարն անյայտ կորուսաք
 Եւ այլ շունիներ իսկի մեզ ճարակ (և շունիմք նեղութեանս
 ճարակ) 33. bdefg արեանարբու:

35 Խիստ արժանի եղաք՝ զինչ եղաք.
Վասն շարեացն, որ մեք գործեցաք:

Մեռան իշխանքն մեր ցանկալի
'ի իւրեանց որդիքն ի տղայ հասակի,
Սուգըն տիրեաց մեզ Իսրայէլի,
40 Էաց 'ւ աղաղակն մեծ Հոաքելի:
Սաղո՛ւն, սիրած մեծ Ապաղանի,
Գոված ընտիր յամէն հանդիսի,
Ջաշեբըզ բա՛ց, զինչ Դամասկոսի,
Տե՛ս ըզգաւառս ի յերերմանի,
45 Ջեկեղեցիքս ի մեծ վքտանգի
Ու զքահանայքս ի տարտարոսի,
Ջեռթլու-բուղայն յարեան հալաւի,
Ջիւր աննըման պատկերն ի հողի:
Ջարբայն չիշխեմ յիշել զվրացի՝
50 Ջատլասերեսն ըզԴեմետրէի,
Որ դեռ քրրտունքն ի վայր կու հոսի
Սիրարն քաշած ու դեռ կենդանի:
Ջպարոն Պոօշըն՝ զարդ հեծելի,
Որ զերկաթի դուռն առնէր փոշի.
55 Աջու բազուկ էր նոր Սիոնի,

35 aceg էաք զինչ եղաք 36 c շարեաց 36 առդից հետո՝ a աւղնեայ մեզ
ի նեղութեան մերում, աստուած աղաշեմ՝ բ, bdef գմեզ աղատեա 37 h իշխանք,
dի իշխանքըն 38 a ու իւրեանց, չիք ի, ch իրեանց 39 bdefg սուքըն
40 ah լալ bdefg աղաղակըն Հոաքելի 41 c Սատոն, eg մեծն, ebdig
Ապաղոնի ch Ապաղա դանի 42 h գոված 'ւ ընտիր cd ամէն 43 h քան
գԴամասկոսի 44 h զգաւառս ի տարտարոսի, bef շտարտարոսի՝ բառից հետո
ուներն շղմեզ աղատեա՝ 46 c չիք ու, c Ըգքահանայքս, h եւ զքահա-
նայքս ի յերերմանի 47 bfg զՋեռթլու.պուղան, h Ղութլու, c Բուղէն,
ed Բուղան, ig արեան hg ճապաղի 48 ah ի մոխրի փխ ի հողի, e շի հողի՝
բառից հետո ունի՝ շղմեզ աղատեա ի յանօր[ինաց] 49 bdefgh ասել փխ յիշել
50 Ջաթլա զերեսն ըզնոնենի, defg, Ջաթլազգ երեսն իւր ըզնոնենի, h Դե-
մետրէի 51 h քրտունք, a կու վաթի, c կու թափի 52 h սիրան, dի եւ
փխ ու 53 adef ըզարդ, 55 c աջոյ բազուկըն, h բազուկ էր նա Սիոնի,
d Սիոնի:

- Հիմքն հաստատ հայոց հաւատի:
 Կամ զիւր որդիքն զարմանալի,
 ԶՄկղէմ, զՎասակ՝ զկորիւնք առիւծի,
 Զայն զօրաւորն ի պատերազմի՝
- 60 ԶԱմիր-Հասան՝ բազուկըն քաջի,
 ԸզՏարսայիճ զարմըն վեհազգի,
 Զեզրայր մեծին, որ Սըմբատ կոչի,
 Որ պատուեցաւ ի դուռն արքունի՝
 Այնմ, որ անունն էր Մանկու զանի:
- 65 ԶՀասանն յիշեմ ըզխաշենցի,
 Որ մականունն էր Զալալ-Դօլի,
 Զմիւս Հասանըն՝ զոռգի Դօփի,
 Զհաւատարիմն և զերկիւզալի:
 Հանց ուժընդակ էր ինքն յատենի
- 70 Քան զՔրիստոսի նշանն ի բեմբի:
 Աւա՛ղ, թէ զո՛րն ասեմ ի լալի,
 Զայն հին ու նորքն ի գերեզմանի:
 Վա՛յ զմընացորդքս՝ սուտ կենդանի,

56 bdfg մերոյ հաւատի e նորոյ հաւատի 57 ah եւ զիւր, bf կամ
 իւր, abdgli որդիքն 58 h Մկղէմ, ah զՎասակ, h կորիւնն, ag առիւծի 59 bde
 զաւրաւորքն, h զօրաւորն, «ի պատերազմի» բառից հետո bdefg ձեռագրերն
 ունեն՝ «զքաջ և զյաղթողքն ի յասպարիզի» 60 befigh Հասանայ, c Հասանն,
 d Հասակ, befg զրազուկըն 61 h ԶՏարսայիճ զարմն 62 d Մնսպթ, f Սըմ-
 բատ, 63 a պատուեցաւ, d պատուեցաւ, c ի դրան 64 c անուն 65 h ասեմ
 զխաշենցի, 66 c որ մականուամբ էր որդի Դօփի 67 h ըզորդին Դաւթի փխ
 զորդի Դօփի 64 - 68 տողերի փխ bdefg ձեռագրերն ունեն՝

Ըզմիւս Հասանըն խաշենցի,
 Որ մականուամբ էր որդի Դաւթի,
 Զհայոց իշխանքն, որ այսաւր տաւնի
 Եւ յիշատակըն սոցա պատուի,
 Սուրբ Սահակայ և Համազասպի,
 'Ի այլ իշխանացն Հայոց երկրի՝
 Քաջ Մուշեղայ և Գայլ Վահանի
 Մամիկոնեան քաջ զաւրավարի:

69 a հայնց, bdefg ուժընդակ էին յատենի, c յուժընդակ, h նա փխ
 ինքն 70 bcdef ի բեմբի, h բեմբի 71 abf աւա՛ղ 72 c հին ու նոր գերեզ-
 մանի, h գնորքն, f եւ փխ ու:

- Մակա՛ր շէաք ծնեալ յաշխարհի,
 75 Մեք գերեցաք ու խիստ արժանի,
 Մեր գերեզարձքն շեն ի միջի:
 Աստուածածի՛ն, սուրբ կոյս Տիրուհի,
 Բարեխօսեա՛ որդւոյդ միածնի,
 Աոցես ընդ քեզ զձայն յանապատի
 80 ԶըՍտեփանոս զծաղիկըն խաշի,
 Զլուսաւորիչն հայոց ազգի,
 Զբազմաշարշար վրկայն գովելի,
 Զիշխանս հայոց ըզքաջ եւ զարի
 Որոց այսօր յիշատակ տօնի.
 85 Սոքօք հանդերձ աղաչեա զորդի,
 Փրկել ըզմեզ յազգէն հազարի,
 Զթագ եւ զաթոռ մեր հայոց ազգի
 Բարձր աննելով մինչ յօրըն վերջի,
 Նընչեցելոցն ի հող տապանի
 90 Լըսել ըզձայն՝ Եկայք օրհնեալ[ք] Քրիստոսի:
 Ող[որմեա]:

74 h Ա՛ր, թե շէաք մեք ծնեալ, bdeg ծնէր, c ծնել 75 ah արդ փխ
 մեք, ch եմք փխ խիստ, bdefg եւ փխ ու, c ու ամենքս եմք գերի փխ ու
 խիստ արժանի, d խիստ եմք h եւ եմք փխ ու խիստ 76 a գերեզարձքն,
 bc գերազարձքն a ձեապրում բանաստեղծութիւնը վերջանում է «աւղնեա
 մեզ ի նեղութեան մերում. Յիշե՛ա՝ տղա՛վ 77—90 չիք acg ձեապրերում:

2 ՏԱԳ ԳՆՐՆԵՆ. ՎԼՐԳԻՆ ԵՒ ՊՈՒԼՊՈՒԼԻՆ
ՋՐՈՅՑՔ ԵՒ ՊԵՏԵՍԻՆԻՔ

Խաչատուր Կեչառեցի վարդապետի ասացեալ

Ի գնալն վարդին եկեալ պուլպուլին,
Որոնելով ըզնա ի բոլոր յայգին,
Յորժամ գնա ոչ եգիտ՝ արտասուէր ուժգին
Եւ զազազակ բարձեալ նայ ողորմագին,

5 Խանդաղատեալ փարէր նա զայգեգործէն,
Ասէր. «Օրհնեա՛լ լինիս դու ի յարարչէն,
Եթէ տացես նըշան դու զիմոյ վարդէն,
Զի կարօտու նորա մեռանիմ աստէն»:

Այգեգործըն նըմա սլատասխան առնէ.

10 «Գիտակ չեմ քո վարդին, տէրն վկա՛յ է,
Բայց ժամանակ դալոյ նորա մերձեալ է,
Զի ծաղկունքն այգոյս ամէնն եկեալ է»:

Զկարէր նա համբերել զալատեան նորին,
Գրեալ թուղթ առաքէ սիրելի վարդին,

15 Բարեւ զրկէր նորա կարօտով սըրտին,
Փութայր հասանել տեսլեանըն նորին.

1 b Գընալըն 2 b այգին 3 b արտասուեայ, c արտասուեայ b յուժ-
գին 5 ac զայգեգործին 6 b ասէ, a արարչէն 7 a վարդին 8 a ի կարօտու
b զի կարօտով 10 ac վարդին 13 b հանդուրժել 14 abc թուխտ 16 bc
փութայր նա 16—17 տողերի միջև՝ a առաքէ թուղթ ի պուլպուլին առ սիրելի
վարդին եւ զրէ այսպէս:

Ասէ. «Ի պուպուլէ թռչնոցրս յետնէ,
 Շատ կարօտիւ բարեւ իմ վարդին հասցէ.
 Ի քո իսկ յամելուդ սիրտըս կասկածէ,
 20 Վախեմ թէ քեզ անցանք ինչ պատահեալ է:

Տրտում կամ և տխուր ի յայսմ աշխարհիս,
 Ալեկոծեալ ծփիմ ի մարմնոյ նաւիս.
 Կամ տատանեալ ալեօք ի մէջ ծովակիս
 Եւ եղեգան նման հողմքն շարժէ զիս:

25 Որպէս զբու նստեալ եմ յաւերակի,
 Հանգոյն հաւալասան ի յանապատի,
 Միայնացեալ՝ նըման եղէ ճընճըղկի,
 Քունն է հատեր յաշացս՝ նման կասկամի:

Ի իւծեալ կամ տատանեալ և շունիմ դադար,
 30 Ըզցայգ և ըզցերեկ որպէս խելագար.
 Դու ես հոգոյս հոգի, յիսնէ հեռացար,
 Ոստեալ լոյս աշերոյս՝ մնացեր եմ խաւար.

Բամեալ թռչնոցն դասք յերկրի երեւին,
 Զըւարճացեալ ցընծան եւ ուրախ լինին,
 35 Զի են իսկ միաբան յիւրեանց երամին,
 Ես միայն տարակուսեալ յաշխարհիս միջին.

Այլ առանց քո տեսուդ չեմ ես ապրելու,
 Եւ ոչ իսկ դադարի աշերս ի լալու.
 Շունչըս հատեալ, հոգիս մնաց քեզ տալու.
 40 Հասի՛ր շուտով, մերձեսցի դուռն մահու:

Նամակիս արասցես շուտով պատասխան
 Եւ ինձ ծանուցանես զժամ քո գալստեան,

17 a պիւլպիւլէ 19 a ամելոյդ, c ցաւելոյդ 20 bc յանցանք 21 a
 ալամ 24 a եղեգա 25 a աւերակի 26 a հաւասնի, b հաւալասանի 27 ac
 միանացեալ 28 ab աշացս 31 b և յիսնէ 32 b աշերուս 35 a իւրեանց 36 b
 տարակուս, c տարակուս, a աշխարհիս 37 ac տեսուտ 39 ab մընայ քեզ
 գալու 40_a b մերձեա ի դուռն ի մահու, c մերձայ ի դուռն ի մահու:

Զի կարացից զիտել ի մըտաց քո բան,
Թէ չէ ինձ հասանի շուտով օր մահուան:

45 Միթէ ինձ խոտվեալ ես, զսլատճառն ասա,
Որ այսչափ հեռացար ի յերկրի վերայ:
Ծաղկունքն ամենայն այգոյս եկեալ կայ,
Եւ միայն չերեւիս դու ի մէջ նոցա:

Տեսանեմ ըզթոշունս յուրախութեան կան,
50 Անասունք և գազանք երամով խայտան,
Հողայինք ծովային և այլ օղականք
Հըրճուեալ զուարճանան և բերկրեալ ցընճան:

է՛, իմ հոգոյս հոգի՛, վարդըդ ցանկալի,
Դու ես լոյս աշերոյս և սիւն իմ սրաի.

55 Զի առանց քո տեսուդ չեմ ես կենդանի,
Հասի՛ր շուտով, միթէ գանուս կենդանի»:

Առեալ վարդն ըզնամակ նորին ընթերցեալ,
Իմացեալ զբան նորին և յոգոց հանեալ.
Ողորմագին զիմօք արտասուս հարեալ

60 Պատասխանի թրղթոյ նորա զայս զրեալ.

«Սիրտս է ի սուգ մտեալ վանց քո կարօտուն,
Հոգոյս հոգի՛, պուլպուլ, պատուական թռչուն.
Իմ շունչ և իմ հոգի՛ ւ ի՛մ ուրախութիւն,
Դու ես աշացս լոյս և կենդանութիւն.

65 Աւա՛ղ, սր զրկեցայ տեսուդ քաղցրագին

---

43 b քոց 44 b հասանէ a մահուան 46 a անչափ, b այնչափ a երկրի,
a վրայ 48 b նորա 49 c յուրախութիւն, a ուրախութեան 50 b գազան
51 b օղական, a օթական 52 bc զուարճանան 54 ab աշերուս a սրաիս
56 b յերկրի վիս կենդանի 57 a ըզնամակն, ac ընդերձեալ 58 b հարեալ
59 c յարտասուս, b հատեալ 60 ac թխտոյ 60—61 աղերբի միջև՝ a առաքէ
ու թուխտ վարդն առ սիրելին իւր պիւլպիւլին և զրէ ողորմագին այսպէս
61 a սուք 62 b հոգւոյս, c պլպուլ 63 b չիք լ[իմ] 64 b լիմ վիս և իմ
65 a քաղցրագոյն:

Եւ կամ օտարացեալ յայսմ նահանգին
Միայնացեալ եղէ յերամոյս միջին
Եւ կամ տարակուսեալ դառն և լալագին:

Յաստմբն յարարչէն առ մեզ ազդեցաւ,
70 Եւ հողմբն հիւսիսոյ ի մեզ դիպեցաւ.
Զբմեռն սաստկութեան մեզ պատահեցաւ,
Տերեւս իմ գեղեցիկ յիսնէ թափեցաւ:

Եղկելի եմ դարձեր և թշուառական,
Զի ի քէն հեռացայ, թռչո՛ւն պատուական,
75 Հանգիստ շունիմ բնաւ ի քուն՝ և արթնութեան,
Կարծեմ թէ մերձեցաւ առ իս օր մահուան:

Լաւ է ինձ մեռանել քան թէ՛ կենդանի,
Զի առանց քո տեսուդ ինձ կեանք չի պիտի,
Ի քո շատ կարօտուդ շունչըս կու քաղի,
80 Բայց հոգիս քո պալուդ մնայ և նայի:

Է ինձ խնդումն այսօր, որ զձայնըդ լուայ,
Զինչ որ ի յիմ սրտիս կայր ելամ ու դուսայ
Գրնաց այսօր յինէն, և ևս դուրացայ,
Եւ քոյին սուրբ տեսուդ արժան զիս արա»:

85 Բերեալ զնամակ վարդին ետուն պուլպուլին.
Կարդաց և իմացաւ զողջունէ նորին,
Ուրախացեալ ցրնծայր ի մէջ պաղչային
Եւ գոհանայր զտեսունէ զնա պարգևողին:

Աւրհնէր զանեզն սատուած քաղցր եղանակով.
90 Գովէր ըզբանն սատուած նա ձայնիւ երգով,
Բարեբանէր զհոգին սատուած հրճուելով,
Զերբորդութիւնբն սուրբ անհաս ճառելով:

66 a այսբմ 67 a միացեալ, a երամոյս 69 a արարչէն, b ի յարարչէն
73 bc դարձեալ 76 a մահւան 78 c չպիտի 79 a կարօտուա 80 c գա-
լուսա 81 b լըւայ 82 ac դամ, a խուսա 83 bc գնացեալ 84—85 տողերի
միջև՝ a առեալ զնամակն վարդին, տարան ետուն պիւլպիւլին, կարդաց պիւլ-
պիւլն թըխտին, օրհնէր զսատուած կենդանի. առէ՛ ձամբերեաց մինչ ի մա-
յիս 86 a զողջունէ 87 c պալսչային 88 a տեսունէ 92 b անբաւ փխ անհաս:

Նայէր վարդի գալուն ի մայիս ամսուն.
Փափագէր կարօտով հասանել տեսուն.
95 Շրջեալ ազաղակէր ի մէջ ծառերուն,
Որոնելով զվարդն ի մէջ թրփերուն:

Քաղցրիկ ձայնիւ երգէր նման հրեշտակաց
Ազաղելով հայցէր զտըւողէն բարեաց.
Ասէր՝ «Ինձ որորմե՛ա, մարդասէր աստուած
100 Եւ կատարեա՛ զհայցուածս, թագաւո՛ր փառաց»:

Սրբուհի Մարիամ՝ կոյս աստուածածին,
Բարեխոսեա՛, վասն իմ, որդոյդ միածնին,
Պահել ըզմեզ այժմուս և յսպագային,
Փրկել ի տանջանաց հըրոյն զհհենին:

---

93 b վարդին 94 ab փափագէր a հասանէր, b տեսոյն 95 b ծառերոյն
96 b թրփերոյն 98 b տըւողէն 102 b որդւոյդ 103 a այժմոյս, a սպա-
գային 104 bc հըրոյ:

3 ՈՂԻ ԵՒ ՄԵՂԹԱՆՔ Ի ԽԱՉԱՅՈՒՐ ԿԵԶԱՌԵՅՈՑ
ԱՄԱՅՆԱԼ

Ես և՛մ կորուսանալ ոչխար,
Մոլորեալ ի սուրբ քո հօտէն
Հովի՛ւ քաջ, ի վայր հայեաց,
Բարեխօս քեզ երկիր ամէն:

1

5 Ըզգիւտ կորըստեան իմոյ
Տեսանել ցանկամ, աէ՛ր, ի քէն,
Զի մի արտաքոյ մնացից
Ի յարկացըդ քոց լուսեղէն:

2

Զքո աստուածային հրամանդ,
10 Զոր լուայ ի սուրբ քո գրէն,
Թէ բառնամ ի յուս զանկեալն
Եւ խառնիմ ի դասս լուսեղէն:

3

2 E շիք քո, w հօտէն, bt հօղէդ, gy հոտէ 3 aptKT քաջ, dfgnpw
վար, H ի վեր, so նայեաց, xv հայէ, zl հայեաց, տէր, տէր, տէր, z յուրա-
բանչյուր տան երրորդ տողից հետո ունի «տէր, տէր, տէր» կրկնակը 4 a
բարեխոս, belokz երկիրս, g երկիր հայր ամէն 5 E ամէն փխ իմոյ 6 gT
գտանել, 7 z յարտաքոյ, g արտաքս, H մնացայց 8 cd քո, H հարկացդ, v
յարկացըս, s ի յարկացըս 9 a քո, s աստուածեղէն, y հրամանքդ 10 apwRH₁
լըւայ, g լոսյ, etz ուսայ, co լուաք, E լուա, H₁ գրքերէն 11 bfhknw ի յուսս
անկեալ, acg ես փխ ի, tpR ի յուս անկեալ, zT ի յուսս զանկեալն, gK
յոյս զանկեալն, e թէ բառնաս ի յոյսդ զանկեալս, HH₁ գառնամ ես ի միւս
անգամ 12 ackvRKE խառնեմ, a ի դաս:

Ան իս կատարեալ զհրամանդ,
 Ձի ծընունդ եմ յաւազանէն.
 15 Տո՛ւր ինձ փրկութեան նշան
 Վարդապետն արեամբդ՝ որ ի քէն:

Տու՛ր ինձ բնութիւն բարի,
 Կակղացո՛ գոհրտ իմ քարեղէն,
 Տո՛ւր ինձ արտասուաց վաակ,
 20 Ձինչ կաթէ ցօղիկն ի յամպէն:

Գիտեմ, տէ՛ր, քեզ չէ դիժար
 Աղատել զհիւանդս ի ցաւէն.
 Ես եմ շարաշար հիւանդ,
 Իմ կենաց ճարակն է ի քէն:

25 Հանցաւուն զինչ բուանի տերեւն
 Եւ ծաղկի գարունն ի ծառէն,
 Տէ՛ր իմ, ծաղկեցո՛ հոգով
 Ձիս ի սէր քո աստուածեղէն:

13 FKRT առի զկատարեալ P կատարեալ, sv զհրաման, kTR հրամանդ, e զհրամանքդ, g հրամանն, auro զհրամանն, 14 apuow աւազանէն, g եմք աւազանէն, HH₁H₂ աւազանին, 15—16-ի փխ z ունի 17—18 և ընդհակասակը, ksTR՝ 39—40, FD՝ Չհոգիս մեռուցի մեղօք զիս կեցոյ ծնեալդ ի կուսէն 16 e արեամբ քո ի քէն, K յարեամբդ 17 g բնութեան 18 abchD կակղացւոյ, stuyFT գոհրտս, ìrnpwzK սիրտ, g սիրտս 19 b արտասուս, pк արտասով(ե)աց, ìn արտասուս աչաց, w արտասուս աչացս, HH₁H₂ որ կաթէ 20 tT կաթի, bK թափէ, hklmpsrzBDFR թափի, e ցաւդին, g ցողիկս ի ամպէն, vH յամբէն, t յանպէն, 21 e քեզ տէր, ìnostuyBEFRT գրժար, HH₂ գժուար, k տէր, չէ քեզ զրժար 22 bpDR ազատեա, F ազատեա, gT արձակել, s արձակեալ, OHH₁H₂ փարատել, ìnw բժշկել, efmnoptuw զհիւանդն, y ազատել զղերիս ի բանտէն 23 s շարայշար, eif հիւանդն 24 dknwFRT և իմ, eif ի կենաց, g ու կենաց ճարակս ի քէնէ, eifw ճարակն ի քէնէ 25 b հընցկոյն, g հնձկուն, r հնցկուն, v հնցաուն, eklisz հայնցեղ, yR էնցեղ, KT հանցեղ զինչ գարուն լինի, H որդէս որ գարուն լինի, H₁H₂H₃ որպէս մինչ գարուն լինի, w տերեւ, l գարունն փխ տերեւն, yo ծաղիկն փխ տերեւն 26 elo տերեւն փխ գարունն, HH₁ Ու g ու տերեւն գարուն ի ծառէն 27 v իմ տէր, a ծաղկեցոյ, b եւ զիս ծաղկեցոյ, owsHH₁ հոգւով 28 bg եւ ի սէր:

Հանցդուն զինչ աշնան քամին,
 30 Որ թափէ զտերեւն ի ծառէն,
 Հողմով մեղանաց իմոց
 Զրկեցայ յանանց պըսակէն:

8

Հանցդուն զինչ հանեն մարդիկ
 Հնարիւք ըզձուկն ի ծովէն,
 35 Որ պահ մի աքտանըն տայ
 Ու մեռնի կարօտ ի ջրէն,

9

Ես արտաքսեցայ մեղօք
 Յիմաստից անհուն քո ծովէն,
 Հողիս թալկացաւ դէմ քեզ
 40 Զիս կեցո՛ւ, ծնեալդ ի կուսէն.

10

Ինձ մութն ու խաւար տիրեց՝
 Յիմ մեղացն ի թանձրութենէն.
 Գին եմ քո անպարտ արեանդ,
 Փարատեա՛ զխաւարս ի յինէն.

11

29 b հընցիոյն, g հնձկուն, r հընցիոյն, v հնցդուն, klpsxzBDFT հանցեղ (հանցեղ), yK էնցեղ, HH₁H₂H₃ Իրբև զաշնան քամի 30 n տերեւն
 31 g ի հողմոյ մեղաց իմոց, w ի հողմով, o մեղմով, b մեղմանաց, zD
 յանցանաց 32 oWXEH անանց 33 b հընցիոյն, z հէնցդոյն, klopszKT
 հանցեղ, d հանցիուն, D ընձկուն, v հնցեղ, R էնցեղ, FHH₁H₃ որ-
 պես որ, a շիք զինչ հանեն, o հանին, oswBF մարդիկք, afklzKT մարդիք,
 34 g հնարօք 33—34 k որպէս որ կարթով որսան եւ հանեն ըզձուկն ի ջրէն,
 35 B տամբըն տայ 36 ET և, fhvorsuwzB մեռանի, k մեռի x կարօտ նայ, w
 կարօտն 35—36 վիս DF նոյնպէս չար գործովք իմովք, բմբունեաց զիս պեղծ
 սատանէն 37 z յարտաքսեցայ 3S efino իմաստից, s իմաստից, kR յիմա-
 ստնոց, w իմաստիւք, y անիհուն քո շնորհաց ծովէն 39 t սիրտս իմ, e թալ-
 կեցոյ, y թալկացեալ, o հողիս կու ելնու հեռ քեզ 39—40 վիս KR որպէս
 որ կարթով որսան ե հանէն ըզձուկն ի ջրէն (R ծովէն) 40 a կեցոյ, fntw
 աւրհնեալդ, g կուսէս 41 z մութ, DF և, hmprstyzBDFR տիրեաց 42 bloprz
 իմ, g ի մեղացս, s յիմ մեղաց, z մեղացս, B ի մեղաց 43 bdfhmnoruwD
 զին եմք, v խնդրեմ քո, gfnp զիտեմ, DF անպակ, xEK յարեանդ 44 R զխա-
 շարն asBDT ի յինէն, E ինէն, g ըզցաւս ի յինէն:

45 Արեղակն է քո ստեղծուած,
 Կու լինու նա դաշխարհս ամէն,
 Դու ես արարիչ լուսոյ,
 Մի՛ թողուր կարօտ զիս ի քէն. 12

Հանցդուն զինչ ելնէ ժամ-ժամ
 50 Թանձրացեալ թուխ ամպն ի ծովէն,
 Ի յորոտմանէ նորա
 Սասանի ամէն մըսեղէն: 13

Իմ մեղքն է խաւար կամար՝
 Կու բերէ կարկուտ հրեղէն,
 55 Քանի կու յիշեմ ըզնա
 Կու զողայ սսկերքս իմ ամէն: 14

Յաշխարհս ի վաճառ եկի
 Թէ շահիմ դանձիւք հողեղէն.
 Զար աւազակաց զիտայ,
 60 Թալնեցին զինչ մերկ ի մօրէն, 15

Շատոց օրինակ եղայ՝
 Զարութեամբ բարոյն փոխարէն, 16

45 kyT ստեղծւած, l ստեղծուածդ, E ըստեղծուածս, v ստեղծած, R ստեղծւածս, o ստեղծուածն, 46 szBEK կու լնու, e կու լնայ, zK շիք նա, svD զերկիր, oT զերկիրս, kly զաշխարհ, t զաշխարհս ամենայն, z զաշխարհքս 47 o դու լուսաւորիչ հոգւոց 48 e ի քէնէ 49 d հընցկուն, g հընձկուն, dl հանցկուն, v հնցդուն, epstxzBTK հանցեղ, FD որդէս որ ելնէ, HH₃ որդէս ելանէ 50 uz թանձրանայ, e թուխն, tz ամբն, HH₁H₂H₃ ամպ ի ջրէն 51 eB ի յորոտմանէն, gt ի որոտմանէ, yD եւ յորոտմանէ, E ի որոտմանէ, fnps որ որոտմանէ, ET որ յորոտմանէ 52 t սասանին H շիք մսեղէն 53 t մեր վիս իմ 54 w հողեղէն 55 ekyz որ յիշեմ զնա, t երբ որ կու, g իշեմ վիս յիշեմ, v քանի որ ի միտ ամեմ, R յորժամ որ 56 hmyz զողայ իմ սսկերքս, g կու զողայ զիմ, B զողան, z սսկերս, s սսկերք իմ ասէն, dekBKRT ի յահէն, o սասանի իմ սսկերքս ամէն 55—56 ի վիս DF ունի՝ 63—64, 57 ges Աշխարհս, B յաշխարհ 58 z այստեղ ընդհատվում է: eyE դանձով, fn դանձեաւք, v թէ շահիմ ես դանձ, E հողեղէն 59 s աւազակիցն 60 E զիս վիս զինչ, acdefgpkuw մաւրէ 61 l յարինակ, gnyxB եղէ, t եղեայ 62 klmotBDFKR շարութեան, bBD բարւոյն, yu բարոյ, FT բարուն:

Վասխեմ ես ի յայն աւուրն,
Որ համար ուզես դու յինէն.

65 Չունիմ կենալու ճարակ,
Չէ՛ հնար ումէք կալ աստէն,
Չունիմ գնալու պաշար 17
Նեղ ու նուրբ ճանփուն հրեղէն.

Ինձ Երեմիաս պիտէր
70 Ողբ ասէր ի յԻսրայելէն,
Որ բազում ողբով կոծէր 18
Զբմբռնեալս ի շար վիշապէն:

Ահա, տէ՛ր, հասեալ է ժամ
Խորտակման կրժոյս կաւեղէն,
75 Զաշխարհս բարեխօս ունիմ 19
Առ ծնեալ աստուածդ ի կուսէն*

63 լ վասխեմ, Ig ի այն, vB յայնմ, B աւուր, X յաւուր, K յաւուրն, wov օրէն 64 g գոչես փխ ուզես, v տէր փխ դու, E դուն, g ինէն 65 kR չը կայ, sB կենալոյ 66 g ումէկ, b կեալ, g անտէն, y չէ հնար մարդ մնալ աստէն 65—66 տողորի փխ v ունի 67—68 և ընդհակառակը 67 z գնալոց, sT զընալոյ, eK տանելու փխ գնալու, B տանելոյ, w կենալու փխ գնալու. 68 g ճանփուս, v ճամպուս, i ճանփոյն, w ճամփոյն, ky ճանպհուն, t ճանրուն, s ճամպհուն, R նեղ ու մութ ճամպհուն, B նեղութեան 69 dhkmru Երեմիայ, h յԵրեմիաս, k Երեմիա 70 b ողբս, bemprrT ասէր նա յԻսրայելէն, l ասէր ինձ Իսրայելէն, F ասէր նա Իսրայելէն stB ողբ ասաց նայ, z ողբ ասայ նոր, uK ողբերգէր նայ, v ողբերգակն, D ողբերգեակն, o զողբերգակն, w ողբերգօղ, ny ողբերգողն, sE շիբ ի 71 e կոծով փխ ողբով 72 behnoprtvD զբմբ(ը)նեալսն, g զբմբռնեալս, x զբնպրնեալս, k զբմբռնեալս, fknpswBFKR զագանէն փխ վիշապէն 73 x կայ փխ է ժամ, լ կայ այժմ 74 g խորտակմամբ, DF կժխ 75 ov աւնիմ փխ ունիմ 76 BK ծնեալդ, K շիբ աստուածդ:

*) egklpyDEFRT ձեռագրերում ոտանավորն ավարտվում է այս տողով: Բնագիրը լրացնում ենք ըստ ovx ձեռագրերի:

Ըղկեչառեցի մոլարս,
 Զտարբերեալս ի մեղաց ծովէն
 Զեռն տուր ըստ Պետրոսի
 80 'Ի ազատեա ի յընկղմանէն.

20

Մի' անտես առներ զիս, տէ'ր,
 Մի' թողուր փորձիլ ի շարէն,
 Դու ես փրկութիւն և կեանք,
 Օղնական, յոյս և ապաւէն.

21

85 Յորժամ դաս անճառ փառօք
 'Ի դատել զամէն մսեղէն,
 Կեցո զմեղօք մեղեալս,
 'Ի ապրեցո ի հուր գեհենէն:

22

77—80 շիք x 84 x յօգնական 87 a կեցոյ, օ կեցոյ զմեղօք մեղեալս
 88 a ապրեցոյ bdfmnuwhrstBK ձեռագրերում ստանալորն ախարտում է հե-
 տեյալ անով, որը բերված է 77—80 առգերի փոխարեն՝

Ով կեչառեցի մեղօք (bd մոլար),
 Ընկղմեալ ի մեղաց ծովէն (n ծովին)
 Զանք արայ ելնես ի դուրս (x ելնել ի կղր)
 Որ չայրիս յանշէջ գեհենէն (hmt ի մեղաց ծովէն, BΠ xw
 գեհենին)։

4 ԽՐԷՏ ՈՂՈՅ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԿԵԶԱՌԵՅՈՅ ԸՍԸՅԵԱԼ

Եղբա՛ւք, ձեզ խրբատ մի տամ՝
 Մի՛ կենաք դուք շատ խոր ի քուն,
 Զարթիք և արթուն կացէք,
 Խիստ ի մօտ եմք յօրն ի մահուն:

5 Աշխարհս է յերազ նըման,
 Զինչ լինի մէկ մ՝ անուշ ի քուն
 Եւ ի քուն լինելն ի ներս
 Գանձ գրանու անթիւ և անհուն.

Խընդալուն ցընծայր ի սիրտըն
 10 Եւ ուրախ էր գանձին սիրուն
 Եւ հանց համարէր յիւր միտքն,
 Թէ՛ լինիմ իշխան մեծատուն:

Երբ որ ի քընոյն վարթեալ
 Եւ տեսաւ՝ որ էր սուտ ի քուն,
 15 Յայնժամ փոշիման դարձաւ
 Ի վերայ իւր շատ խընդալուն:

1 bcd եղբայրք, cd խրատ 2 cde կենայք 3 b դարդիք 4 b խիստ ի
 մօտ մենք զօրն ի մահու, d մօտ ենք, e զի խիստ մօտ եմք, c զի խիստ
 մօտ էք 5 be երազ 6 bcd որ լինի մէկ, e որ լինի մէկ մ՝ 7 a ի ներքս
 8 a դրտաւ, b թէև անհուն 9 be խընդալոյն, c խընդալ ու ցընծայր, e
 ցընծայ, ce իւր սիրտն 10 b ուրախանայր, c և ուրախանայր, d և ուրա-
 խանայր ի 11 cd Ու հանց, bcd ի միտքն 12 b թէ լինէր, e թէ՛ Լինամ,
 13 c երբ ինքն ի քնուն, de երբ ինքն ի քնոյն 14 c և տեսաւ նայ է, d և
 տեսաւ նա է ի սուտ քուն, e երազ էր ի քուն 15 b յանժամ 15 a փոշեման
 16 e խնդալոյն:

Յորժամ հրամայէ Աստուած,
Ու խընդիր դան մարդուն հոգոյն
Պահիկ մի դադար չի տան,
20 Որ տեսնու զորդիքն իւր սիրուն:

Ջաշերն ողորմուկ ածէ
Ու նայի ի դէմ սիրելուն,
Ի ճարկէ ճարակ ընկնի
Չի զբանու հընար զերծանելուն,

25 Հառաչէ սըրտէն ի վեր
Ու կոչէ զմայր տղակներուն.
Ու հանց պատասխան տայ իւրն,
Որ նուազի ի խեղճ յասելուն.

«Քո կէս մարմընոյդ եմ ես,
30 Որ կանցնիմ ի ներքև հողուն,
Չագե՛ր, ձեր ծընօղն եմ ես,
Որ կերթամ այլ ոչ դամ ի տուն»:

Հիմիկ դուք ձեզ պէտ արէք,
Թողէք զչարն, գնացէք հետ բարուն.

35 Չարին ատեցող լերուք,
Որ չլինիք բաժին գեհենուն:

Բարեացըն սիրող լերուք,
Գործեցէք ՚ւ արէք ձեզ անուն,
Գէմ քան ըզթարթել ականն

40 Մահն ի մօտ է ադամորդուն:

18 e ի խընդիր, e մարդոյն, d հոգուն, a հոգւոյն 21 bd ողորմիկ,
c ողորմած կածէ 22 ae եւ նայի, cd սիրելուն, be սիրելոյն 24 c զբանուն
ու զհընար, d գտնու հնար, bcd զերծանելու, e զբանի ճար խալըսելոյն 25
d Յառաչէ 26 b չիք Ու, e եւ փխ Ու, be տըղակներուն, a տըղակներուն 27 c
պատասխանի տայ 28 cd նվազի, b ասելուն, e ասելոյն 30 cde անցնիմ, c
չիք ի, e հողոյն, b հողին 31 a Տըղայք փխ ձագեր, e գառներ փխ ձագեր, a
ծընօղըն 32 bcde կրթամ, a լ այլ 34 cd լ իմացիք ըզչարն ու զբարին, b
իմացէք չարն ու զբարին, e գատեցէք ըզչարն ի բարոյն 35 e ատեցող եղէք,
b ատող լինիք 36 e գեհենոյն, b որ չի լինիք բաժին գեհենի 38 b չիք լ
39 be ական 40 be ադամորդոյն 39—40 a գիտեմ, քանի որ ասլիք վերջըն
մահ է ձեզի գալուն:

5 ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԿԵՉԱՌԵՅՈՑ ԿՍԵՅԵԱԼ Ի ՂԵՐԵՑ

ՍՈՒՏ ԷՍՏՂՆՎՈՐԻՍ

- Այս կեանքս է յերազ նրման և խաբող անզերծ յանդիման,
 Բնութիւնս որ հասաւ մարդոյս, սատանայ յանդունդս ի զնդան,
 Գրոց թէ ականջ դընես և ունիս միտըս բանական
 Դատաստանին ակն կալ, զի տալոց ևս անդ պատասխան:
 5 Ե՛կ որ օրինակ բերեմ զառաջին մարդիկն որ անցան.
 Զինչ գործեցին, զայն տարան՝ թէ բարի կեցան, թէ մեղան.
 Եհաս օր մահու նոցա, նա թողին զաշխարհս ու անցան,
 Ընդ շատ շարշարանք ի ներս և միայն պատանք թէ տարան:
 Թագաւորք այլ շատ կային յԱդամայ զարմիցն, որ ծնան.
 10 Ժամանակն ի հատ երեկ, և մտան ի նեղ գերեզման:
 Իսկի չյագեցան նոքա, մինչ եկաւ գողն արքունական.
 Լսէ՛, զբաղած գերի, թէ ոչ դու լինիս փոշիման:
 Խաչատու՛ր, զարթի՛ր ի քնոյ, կատարէ զգործքդ ի լրման.
 Ծանի՛ր զարարիչն Աստուած, որ շտանի գեհենն ի հաւան.

1 drb կեանս, dgs երազ, k յերազի, s խաբաւղ, g անդիման, r հան-
 դիման 2 e հաւասար վիս հասաւ, s մարդւոյս, r մարթոյս, bg սատանայի,
 r յանդունտըն 3 ks յականջի, b դընես, l անես վիս զնես, r և ունես a
 միտք, hm միտքըդ, s գմիտքըդ 4 s էք 5 gr առաջին dghnr մարդիքն, b
 մարդիկքն 6 e չար գործեցին, g գործել էին, k տարին, ber կեանք վիս
 կեցան 7 e մահուան, r և թողին, ber և անցան 8 g շարշարանք բնկան,
 n շարշարանս 9 s Ադամայ, r Աթամայ, 10 e ի հուր, g ի հետ, r էյհաս վիս
 երեկ, a մտանեն 11 bdigne երեկ վիս եկաւ, r կոչն վիս գողն 12 g գե-
 րին, r լնես 13 a զարդիր, s կատարեա, g գգործս, bine զգործդ, s բզգործ-
 քըս 14 s որ չընկնիս ի հուրն ի գեհենն, r հայվան

- 15 Կացեր ի կարիս մարմնոյ, կապեցիր բեռինք ծանրական,
 Հոգի՛, թէպէտ շատ զբազիս՝ մեռանիս պարտօք հայրական.
 Ձա՛յն տուր և զարթո՛ւր զքեզ, դու մտօք մարդ սխալական
 Ղեկօք հաւատոյ անցիր ընդ ծրփման ծովոյս հոսական,
 Ճանապարհ արդար զնայ, որ շտիրէ տանջանք անվախճան,
- 20 Մի՛ խաբիր սնոտի սիրով, որ խաւար բերէ հոգեկան:
 Յիմա՛ր, զինին չէ բարի, նա ամէն մեղաց բանալի,
 Նման աշնոք մի լինիր, ոչ շտիէ զբամին ի սարի.
 Շատ ապրիլը՛ն չէ պարծանք, պատասխանն իբաւ կու պիտի:
 Ու կինն՝ հանէ զմարդն ի փառաց, նման Եւայի.
- 25 Չկարէ փայտ մնալ ի կրակն, զի զիտես որ շուտ կու այրի,
 Պարտք է հեռանալ անտի, որ չլինիս բաժինն զեհենի.
 Ջուրն ու հուրն չեն ընկեր, հակառակ են եղծանելի,
 Ռատ և ողորմած լեր դու, որ մեղաց զիրն քո ջնջի:
 Սուրբն է Աստուծոյ նման, երանի ով ոք սուրբ լինի
- 30 Վասի լոյս հոգոյն ճբագն, անամաչ յերկինս ելանի:
 Տամ ևս քեզ բարի խրատ, թէպէտ և՛մ ողորմ ու լալի.
 Բաբուն՛ն, ողորմած է տէրն, նա չի տայ զմեզ կեր զեհենի.

15 ns կացիր, n կապեցեր, a բեռինս, r բեռին 16 a պարտքն է,
 s պարտէ, n մեռնիս պարտօք 17 s և մարդ, b սրղալական, l սխալանաթ
 18 n անցեր, bi ծփմամբ, g ընդ ծրբմամբ, r ծփան rs ծովու, bne ծովու
 h ընդ ծրփման և ի հոսման 19 a անրիծ, les ամբիծ, r արթար, a ոչ աիբէ
 n չի աիբէ տանջանքն, bs տանջանքն 21 s զինի, a չար բարի, l չէ զինին
 բարի, am նայ է ամէն 22 r այտոր, r մի լներ, l որ չափել, r զբամին, s
 սարին 23 n պատասխան, k դատաստանն, a կու լինի 24 e կին, bdegnr
 զմարդ, a ի փառացն 25 fh չի կարէ, e չիք ի, ign գրուստ փխ որ շուտ,
 տըրուստ, r բզորդ, r կու վասի 26 n Պարտ է հեռանալ անտից, ber անտից/
 b չլինի, g որ չի, f որ չըլնի, l որ չըլնիս, mr չի լնիս s զեհենին, e գե-
 հենուն, 27 bnr և a չէ ընկեր 28 an Ռատ ողորմած, e առատ ողորմած, d
 առատ ողորմած, bgen պարտուց փխ մեղաց, r մեր փխ քո, s ջնջին 29 as
 սուրբքն են, e Երանի թէ ու՛մ հանդիպի, efgnr Երանի ու՛մ հանդիպի, b
 և Երանի է ու՛մ հանդիպի r Երանի է ու՛մ հանդիպի 30 b լոյսն հոգւոյն
 ճբագի, g հոգուն ճբբագի, a ճբբակն, c վասի լոյսն հոգւոյն ճբագ, r անամանչ/
 h անամոթ, g երկինս 31 begeign բարոյ, l բարուոյ 32 bn տէր, gr մեզ, as
 զեհենին, l չիք կեր:

Յաւօք կու նեղիմ գերիս, թէ լինի գեղ իմ խոցերիս
Իիծեալ միջարեկ սրտիւ աղաչեմ զաստուածն ամենիս՝
35 Փրկէ ի հրոյն զմեզ և շտայ ի հուր գեհենի,
Քաւիչն է փրկիչն Յիսուս, ինքն օրհնեալ վառօք հայրենի:

---

33 ր լնիմ գեղին խոցերի, ո գեղ մի 34 Երէ կաղաչեմ, ու ամենի 35 ց
ի հրումն, ր գձեզ, եւ ցրտ չի տա[յ], Երն ճարակ վիս ի հուր, ճիւլ ի կէր գե-
հենի, 1 գեհենուն 8 գեհենին 36 8 քաւիչ է:

6 ԽԵՉԵՏՈՒՐ ԿԵԶԱՌԵՅՈՅ ԸՍՏՅԵԱԼ ՏԱՂ ՈԳԵՅՆՆԷՆ
ԵՐ ՊԻՏԵՆԻ

Թէ մարդ ես ու միտ ունիս,
Ես տամ քեզ խրատ մի քանի.
Դու բա՛ց ըզսրտիդ ականջն
Եւ զբռէ ի սիրտ ՚ւ ի հոգի.

5 Զաշէրըդ շատ մի ածեր,
Թէ ոչ՝ շար սըրով դայ խոցի.
Զլեզուդ արձակ մի թողուր,
Որ շածէ զքեզ պատուհասի:

Խելոք, իմաստուն խօսից
10 Թէ ականջ դրնես, իմ հոգի՛,
Նա հանց փառաւոր լինիս,
Որ աշխարհս ամէն հաւանի.

Զխորհուրդըդ շասե՛ս կնոջ,
Եւ շքնկնիս մճլիս ՚ւ ի դինի,
15 Յայնժամ դու շահիս դաստէնս,
Եւ յանդէնն ես հրանելի:

1 bf միտք 2 d ձեզ, i հոգելի փխ մի քանի 3 bf ականջդ, c ըզսրտիս
շականջն 4 i գրէ ւ հոգի 5 c Զաշէրըդ, i յածեր 6 e շարով, c դու խոցի
i շար սրտով դու խոցիս, b սրով շար դայ խոցի 7 b Լեզուդ, c Լեզու 8 f
շածեն, de քեզ, i ի պատուհաս, 8-9-ի միջև ac սղորմած, սղորմած ես մարդա-
սէր, մի անտես աններ դիս ի բէն 9 b ւ իմաստուն 9-12 չի f 10 d ականջ
b հոգիս, d ի հոգի 11 bc նայ 13 a Զխորհուրդըդ, e զխորհուրդդ, e կընոջ
c կընոջդ 14 f Ու փխ եւ b շքնկնիս, c մճլիս ու d մճլիս, b մըջլիս,
մէջլիս 16 d անտէն, ic անդէն b յանդէն, չիբ՝ ես, c հրանելի ողորձ:

Զայն որ քեզ ամօթ թըւի
Եւ ահոկ՝ խիստ մեղադրելի,
Յանկից հանց պատրաստ կացիր,
20 Որպէս շար թիւնից վիշապի:

Առ քեզ մի՛ փակեր զաշերդ
Եւ դառնալ սրատես օտարի,
Թէ ոչ՝ հանց ի խոր ընկնիս,
Որ շտեսնուս զլոյսն արևի:

---

17 b Յայնմ որ, d Զայն ով, f Այն, ac թըվի, hf թուի 18 b կամ ահոկ,
f կամ անհոգ, d մեղադրի 19 be Անդից, d անկից, f անտից, c խիստ պատ-
րաստ 20 f թունից 21 ac զաշերտ 22 bef դառնաս 23 f հանցեղ, b
ընդնիս 24 ac ըզլոյսն, f զլոյս, b արևու 24-ից հետո՝ f

Խաչատու՛ւր, զարթի՛ր ի քնոյդ
Զի քեզ ժամ է աշխարհելի,
Այս կեանքս է նման ձիւնի,
Որ ի գալ գարնան կու հալի:

7 [ՀՈԳԻՍ ԳԱՏԱԽԱՅ]

Հողիս դատախազ լինի մարմնոյս
 'ի հղուկ տայ սրտիս,
 Թէ՛ է՞ր կուտեցեր զշարիս
 Յանցաւոր այս սուտ աշխարհիս.

5 Կամ է՞ր կորուսեր դու զիս,
 'ի անշէջ կրակ դրիր յիս,
 Այն օրն, որ հաշիւ լինի,
 Դու այրիս, 'ւ անզերծ տանջեն զիս:

Մարմնոյս պատասխանն է այս,
 10 Որ ի տալ մըտացս և հոգոյս՝
 «Զիս պարտաւոր է՞ր առնես,
 Այդ սուտ է զուր իմ խոցերոյս.

Ես ձի, և դու տէ՛ր ձիոյս,
 Ես ծառայ, 'ւ իշխան դու գերոյս,
 15 Կամ իլըդ քո՝ գործ լինէր ինձ.
 Մեղ է՞ր զընես հողածնոյս»:

---

1 b զհողիս դատախազ լինիմ, a ի մարմնոյս, c ւ ի մարմնոյս, 2 c Եզուկ տայ, d տա, e սրտի 3 ac յէ՞ր, bef շարիս 4 d անցաւոր, bef յայս b յաշխարհիս 5 c յէ՞ր 6 fc Եւ, bf յանշէջ, c զըրէր, e զըրէր, bf զիս 7 b այնաւր 9 b պատասխան այտ de պատասխան է՛ այս 10 f հոգւոյս 11 b ւզի սպասաւոր, ac յէ՞ր 12 d այս, b այտ սուտ զուր է, c զուտ իմ խոցերուս, e սուր զոր է, f զուր է, bf խոցերիս 14 d ւ ևս ծառայ, գերուս, f գերւոյս 16 acde յէ՞ր, d զնես:

8 [ԱՅԽԱՐՀՏ ԷՐ Ի ԺՈՎ ՆՐՄԱՆ]

Աշխարհս էր ի ծով նրման,
Զիս ի վայր տարաւ յանդիման.
Կենցաղս էր յալեաց նրման,
Զիս ի մէջ էառ քան զընդան.

5 Սէրն էր անդընդոց նրման,
Զիս ի վայր քարշեց փոշիման.
Աւուրքս էր ծաղկի նրման,
Որ անցաւ երազի նրման.

Մարմի'ն, մեռանիւ կայ քեզ
10 Եւ մըտնուլ ի նեղ գերեզման,
Աշերըզ խըփի, գերի',
'Ի երեսիդ գոյնըն հողանան:

Ճօհար բան և բառ լեզուիդ
Այդ ամէնն ի քէն վերանան,
15 Սնտոի սիրելիքըզ քո
Զքեզ թողուն 'ւ ի քէն հեռանան:

---

1 d է, def նման 3 bf ալեաց 4 cd զընտան, e զզընդան 5 b վէրն
էր փխ Սէրն էր, c անդընտոց 6 cdef քարշեց 7 f աւուրքն 8 b որ հասաւ
յաւուրըս ամռան, f ձեռագիրն այստեղ կիսատ է մնում: c յերազի, e յերազն
ի նման 9 d կա 10 cd մտնուլ 11 abe խըփի, d խըփէ, b գերիս 12 b
ւերեսի դունդ, e գոյնըզ 13 b ջաւհար, e դոհար, c լեզուիդ 14 be ամէն
15 c ւ սնտոի սիրելիքըն:

9 [Ի ՉՈՐՍ ՏԱՐԵՐԱՅ ԵՐԿՐԻ]

Ի չորս տարերաց երկրի
Հողեղէն մարդ հաստատեցայ
Կենօքս իմ խաւար կացի,
Շատ լացի, շատ յորդորեցայ:

5 Շատոց ես կըրակ դըրի,
Եւ շատոց հըրով վառեցայ,
Հանց անդերծ ցաւի դիպայ,
Որ բընաւ զճարըն շիմացայ:

Հոգի հրեղէն էի,
10 Յանփարատ խաւար գընացի,
Բազմաց ցանկալի էի,
Իմ խելօքս եղայ եղկելի:

Անուշ քաղցր աղբիւր էի,
Զիս ի ցելս մեղաց խառնեցի
15 Պայծառ ի վառ աստղ էի,
Յանփարատ խաւար գընացի:

---

1 b շիբ Ի, ad յերկրի 4 d որդորեցա 6 b մարմնով 8 de բնա-
a չիմացայ, e չի դըտայ 9 a հրեղէն էի ես b հրեղէնի ես 10 e յանըշոյլ
խաւար, d անփարատ 12 e եղէ b եղէ, b եղէ եղկելիս, c եղէ եղկելի 14 a
ցեղ 15 b ի վառող էի, c պայծառ աստի վառ էի 16 d անփարատ:

Խաչատուր, դարթի՛ր ի քնոյ,
Ձի քեզ ժամ է աշխարհելի.
Այս կյանքս է նրման ձիւնի,
20 Որ ի դալ դարնան կու հալի.

Երազ է, վճար ունի,
Կուտանի ի հուրն, որ այրի,
Յոգոց հա՛ն, մեղայ ասա՛
Եւ կանգնիր, ա՛յ ողորմելի:

17—20 շիք e 17 d դարդիր - 18 b աշխարհել, e ապաշխարելոյ 19 a
կեանքս նման ձիւնի, c ձիւնի նման, d ձնի 23 ade հոգեցհան 24 bd կանկ-
նիր, b ողորմելիս:

10 [ԱՍՏՈՒԱԾ Է ՎԿԱՅ ԲԱՆԻՍ]

Աստուած է վրկայ բանիս,
Զատ պատանքն, այլ իրք չի տանիս.
Շատ խոց և կակիծ առնուա,
Քան զվայն, այլ իրք չի շահիս:

5 Թէպէտ շատ ջանաս, եղբա՛յր
Քան զշիւարն այլ իրք չի տանիս,
Ի նեղ գերեզման մըտնուա
Եւ ասես՝ վա՛յ զմենակ գերիս:

Մազկեան^օ ևս, տերև ունիս,
10 Յայտից այլ շուտով տի թափիս,
Կանաչ ևս վայելչ կենօք՝
Փոխի գոյնդ, և շուտ մեռանիս:

Գայ ձմեռն և ձիւն բերէ,
Անհանգերձ՝ ցրտով նըւազիս,

---

1 b Թէ վկայս, 2 e դերդ, bc զպատանքն, f շտանիս 3 d խոտ, b խոց
շատ կակիծ 4 abcd ըզվայն, f շշահիս 5 f Թէ վիս թէպէտ 6 f այլ ինչ
շշահիս, b քանզի շիւարն այլ իրք չի տանիս, c շահիս վիս տանիս 7 f տար-
բերակն այտեղ վերջանում է: 8 c եւ ասես, b եւ ասես զմենակ գերիս,
ce զմինակ 9 bde Մազկեր ևս 10 c Այտից, d թափիս, e այտից շուտով
11 d վայելուճ 12 c փոփոխի, e գոյնդ շուտ, c շուտով, b թառամիս,
c մեռնիս 14 b սրտով, bc նուազիս:

15 Յորժամ որ գարուն լինի,
Մեծ ամօթ կըրես 'ւ ամաչես:

Ի՞նչ առնեմ ես այս դերիս,
Որ խարած եմ յառօրէիս.
Ինձ շատ մեղանք մի դընէք,
20 Զի դիպայ անդերձ վտանդիս:

Հիւանդ եմ, ի տես եկէ՛ք,
Միթէ դեղ առնէք խոցերիս.
Ահ ու դող պատեց զհոգիս,
Պատճառ ի՞նչ դընեմ տանողիս:

---

16 e կրես 18 cd առօրէիս 20 b վտանդի, e վտանկիս 22 c խոցերուս
23 bce ահ և դող, b պատեաց be դողիս 24-ից հետո՝ e

Խաչատու՛ւր, դարժիբ ի քնոյ,
Զի քեզ ժամ է աշխարհիլի,
Այս կեանքս է նման ձիւնի,
Որ ի գալ դարնան կու հալի:

11 ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԳԵՉԱՌԵՑՈՅ ԸՍՏՅԵԱԼ ՎԱՍՆ ԿԵՆԵՆՑ

Կանա'նց աղգ, լացէ՛ք ըզձեզ՝
 Դուք էք զէն ի սատանայէ,
 Դըստեր էք այն մօրըն ձեր,
 Որ եհան ըզհայրն ի դրախտէն:

5 Քանի շատ շարիք գործէք,
 Մահն գայ և զձեզ զընդանէ.
 Յետոյ պատասխան ուզեն,
 Երբ գեհենն ըզձեզ պաշարէ:

Ոչ մընաց հնար յերկրի,
 10 Որ չդիպաւ ձեզ ի բնութենէ.
 Արմատ Կայենի էք դուք,
 Որ կորոյս զաշխարհն ի բընէ.

Քոյր Եզարելի էք դուք,
 Որ վարեց զտեսողն ի տանէ.
 15 Դուստր Հերովդէի էք դուք,
 Որ խցեց զՁայնն յանապատէ,

---

1 b զիս 2 d սատանայէ 3 b գտտերք էք, b այն մաւր ինձ է, b ան
 մօրն 4 c զԱզամ, bc չիք ի, a դրախտէ 6 bc զընտանէ 8 bd գեհենն, c զքեզ
 9 e մնալ, bc երկրի 10 d որ չի դիպաւ, b ոչ չդիպաւ, c քեզ 11 d ար-
 մատք 12 d կորուս 13 e Էզարելի, b Հայր յեզարելի 14 a գտեսողն, de
 տեսողն 15 b Հերովդի էք 16 b խացեց, d խլեց, d ձայնն, b զձայն:

Կին մարդոյն սարտ չէ՛ խօսել
Ոչ յատենն ՚ւ ոչ յեկեղեցի,
Ուր մտնու ահոկ բերէ՛
20 Անամաչ ՚ւ անկասկածելի:

Նա տուն շինէ իսկի,
Բայց քակէ ողորմ ու լալի,
Ում որ բարեկամ դառնայ՝
Զընդանէ անզերծանելի:

25 Զինչ դավլ և երդումն ուտէ
Ոչ զմինն ի հուն շի հանէ,
Անկուշտ է կրակի նման,
Զինչ ի յինքն առնու զայն այրէ:

Շատ կսկիծ ու խոց զընէ՛
30 Զհայրենի տունն նա քակէ,
Առնու յայլ աշխարհ տանի,
Եւ անհետ կորուստ նմա բերէ:

17 d մարդուն, b սարտ է չի խօսել 18 cd ատեն, c ոչ եկեղեցին,
b յեկեղեցին 19 c մըտնու, b ուր միտն, ad մըտի, d ահոք 20 d անա-
մաչ, c անամաչ անկասկածելի 21 d քսկի, bdc չի շինէ 22 b Բայց քակէ
23 b Ում բարեկամ 24 cd Զընտանէ, 25 b դավլ, c դավլ, d ու երդում,
26 a զմինն 27 c կրակին 28 c առնու նա այրէ, b զինչ ի յինքն ձգեն
նու այրի, d զինչ ինքեան առնու 29 b և 30 b տուն նայ, c տունըն
այ 31 ce այլ, b առնու և յայլ 32 c նա բերէ:

12 [ԽԱԶԱՏՈՒՐ, ԱՌՆԵԼ ԼԱՆ Է]

Խաչատո՛ւր, առնել լաւ է,
Քան ասել և ոչ կատարել,
Սղքատ և արդար լաւ է,
Քան դիտուն և չոյժ մոլորել:

5 Սակաւ դիտութիւն լաւ է,
Քան դիտել և ոչ կատարել
Մին ձեռք չերկինս լաւ է,
Քան երկու ձեռք դեղերել:

---

1 Ե Խաչատուրն 2 Ե ասելն, կատարելն 4 Ե գդիտուն, Ե և ոյժ,
Ե մոլորեալ 6 Ե իսկի շառնել 7 Ե մի ձեռք

13 [ԵԿԻՆ ԸՆԳ ԻՍ ՀԱՆՑ ԱՍԻՆ]

Եկին ընդ իս հանց ասին,
Թէ՛ Գընաց օրերդ ի ձեռաց.
Ձարթի՛ր, շուտով ճա՛ր արա,
Որ շղայ օր շարշարանաց:

5 Այն, որ աներեկ ասեն,
Երևի փառք բարեգործաց,
Եւ անհաւատիցըն կողմն՝
Ի պատիժըն շարշարանաց:

Ո՛վ կեշտուցի, մեղօք
10 Անդ շունիս ճար պատճառանաց.
՚Ի ոչ խաբ տայ լեզուիդ խօսից,
՚Ի ոչ հընար քեզ ներգործանաց.

Քան յոտք և յաղերս ընկնիլ
՚Ի ի զղջումըն խոստովանաց,
15 Որ շանկնիս յալիս խորոց,
Ուր տեղիքն է շար հրեշտակաց:

1 b էնց ասին 2 cd օրերս 3 cd դարգիր 5 b այներեկ 11 bc ոչ խափ
լեզուս 13 b ոտք e աղերս ընկնել, b ընդնիլ 14 e շիք և (ի զղջումն),
խոստովանողաց 15 c չընկնիս, b շանդնիս ի յալիս:

14 [ԱԻԸՂ, ԹԷ ՀԱՆՑ ԲԱՆ ԼԻՆԷՐ]

Աւա՛ղ, թէ հանց բան լինէր,
Որ ըզգալ մահուն գիտնայի.
Շուտով ես առ իս գայի
եւ զաշխարհըս մոռանայի:

5 Բայց սուտ եմ ես այս գերիս,
Զի համակ պատրաստ կու պիտի.
Գալ մահուն գողին նըման,
Որ յանկարծ ի տունն երևի:

Վա՛յ գիս աներեկ աւուրն,
10 Ուր ամէն ծնեալ ժողովի
Ի յարքունական հանդէսն,
Երբ աստուած յերկնից խոնարհի,

Ի դատողական յաթոռն
Նըստի՛ ի կալն յՈւռնայի,
15 Եւ դադտնիք գործոցն յայտնին
Յանկաշառ մեծ հրապարակին:

1 c Աւա՛րս 2 b զգալ մահուն գիտէի 6 b որ համակ 7 b գողի նման
8 abc Յոր, d անկարծ, b ի տանն 9 b ի յայն երեկ, cf անյերեկ 10 d ժողո-
վին 11 d Ուր վիս Ի, d արքունական, b յարքայական հանդէս 12 b ի ջանի
13 b աթուն 14 b նստի կալն, c Ուռնայի 15 b գործոց 16 c անկաշառ:

15 ՏԱԳ ՈՂԲԱԼԻ ԽԱՉԵԼՈՒԹԵԱՆՆԻ ԽԱՉԱՏՈՒՐ
ՎԱՐԳԱՊԵՏԻ ԿԵԶԱՌԵՑՈՑ

Ամենայրիկչին կերպին դրոշմեալ պատկերին...¹
Գառն ի Գողգոթայ զենեալ ի սուրբ սեղանին,
Գասքըն գողա[յ]ին վերին ինչ տէրն ի խաչին:
Երեքեր երկիր ու երկինք² ինչ բեռեկին,
Ձէն զինաւորին խոցէր զկող կենարարին,
Էնն յէութեան ընդ հօր էր ի վերայ խաչին.
Ըմպեալ ընկալաւ զլեզին, զոր փութով տային.
Թիւնք թափել քարրից օձիցն արբժամք քացախին.
Ժանդ ժողով հրէից գնդին ի յահել պահին
Ի էլիէլին ձայնէն, սասանէր երկիր:
Լուս լուսաւորաց ծագեաց հոգոցն ի բանդին.
Խոր խաւար ծածկեաց զերկիր, ինչ բեռեկին,
Ծագեաց ճառագայթ փառաց ի մէջ գիշերին.
Կեանքն մեր կառօք ի խաչին էջ ի դժոխս ներքին
Հան հզօր զօրեղ բազկաւ զարգելեալսն ի նմին.
Ձայն առնէր ձագուց իւրոց արծիւն ի քարին.
Ղօղեալ իշխանին մահու էնն անդընդային.
Ճշմարիտ ճմլեալ ողկոյզն ի կենսաբեր խաչին.
Մեղքն քաւեցաւ մեր հին մահուամբ միածնին.
Յիններորդ ժամուն գոչեաց աւանդեց զհոգին.
Նրման նոր հաւուն թողցեալ, ելեալ ի յերկինս.
Շուրջ շրջապատէր Յովսէփ Արեմաթացին:

¹ Պակասում է Բ-ով սկսվող տողը:

² Ձեռ. երէր երկրի ու երկինք:

Ուզէր ունելով զմարմինն ի Պիղատոսէ:
Զորս շարեօք պնդեալ ունէր ի վերայ խաչին:
Պատեաց պատուական կաւուովն զմարմինն տէրունոյն.
Ջուր ջերմի յաչացն հեզոյր մայրքն խաչելոյն.
«Ռարի՛, ոարի՛» գոչէին և ձայնիւ լային.
Սիրտն ճմլեցաւ կուսին ընդ իւր միածնին,
Վասն իւր անդրանիկ որդոյն, մեծ թագաւորին:
Տրտմեալ իւղարեր կանայքն ի յերեկորին
Րամեալ ժողովեալ էին, վասն առաւտոյն:
Յնծութեամբ բարբառ լսեցին ի մէջ պարտիզին.
Ի իժեալ սրտաբեկ կանայքն ուրախ լինէին.
Փառք տային քաղցրը ձայնիւ նոր յարուցելոյն՝
Քրիստոսի թագաւորին, անմահ արքային:

16 ԱՅԼ ՏԱՂ ԺՆՆԻԹ Ի ԽԵՉԱՏՈՒՐ ՎԱՐԳԱՊԵՏԷ
ԿԵԶԱՌԵՅՈՅ

Անըսկիզբն մեզ սկիզբն եղեալ, ովսաննայ,
Բանն ի հօրէ մեզ լոյս ծագեաց, օրհնեսցուք.
Գարրիէլ փողըն գոշէր, ովսաննայ,
Դստերացն Սիոնի, օրհնեսցուք.
Ենն եկեալ փութով առ կոյսն, ովսաննայ,
Զօրասկաւըն հրեշտակաց օրհնեսցուք.
Էակից հօր և հոգոյն, ովսաննայ,
Ընթացեալ ի Յորդանան, օրհնեսցուք.
Թաղաւոր է ծնեալ յայրին, ովսաննայ,
Ժամանակ մարդկոլթեան, օրհնեսցուք.
Ի կուսէն է ծնեալ Քրիստոս, ովսաննայ,
Լոյս ծագեաց տիեզերաց, օրհնեսցուք.
Խոնարհեալ յերկնից յերկիրս, ովսաննայ,
Ծնանիլ ի սուրբ կուսէն, օրհնեսցուք.
Կամաւ հօր և սուրբ հոգոյն, ովսաննայ,
Հինաւորցըն մանկացեալ, օրհնեսցուք.
Զայն եղև ի Յորդանան, ովսաննայ,
Ղևտական քարոզութեանցն, օրհնեսցուք.
Ճշմարիտ հօր և հոգոյն, ովսաննայ,
Մեզ աստուած երևեցաւ, օրհնեսցուք.
Յորդսրէ գեան Յորդանան, ովսաննայ,
Նորոգէ զտիեզերս, օրհնեսցուք.
Շնորհելով մեզ թողութիւն, ովսաննայ,
Որ յառաջն էր խոստացեալ, օրհնեսցուք.
Զհանդուրթել Հերովդէի, ովսաննայ,

Պատահէր անմեղ մանկանցն, օրհնեսցուք,
Զուր սրբեացըն զՅորդանան, ուխաննայ,
Ռահ գործէ՛ զաիեզերս, օրհնեսցուք.
Սրորէից մեծ թագաւորն, ուխաննայ,
Վասն մեր խոնարհեցաւ, օրհնեսցուք.
Տէրն իշեալ ի Յորդանան, ուխաննայ,
Բարունի՛ մեծ վարդապետն, օրհնեսցուք.
Յնծութեամբ տօնեցարուք, ուխաննայ,
Ի [հ]ին ու նոր Աստուածն եկեալ, օրհնեսցուք.
Փառս ի վեր առաքեսցուք, ուխաննայ,
Քրիստոսի փրկչին մերոյ օրհնեսցուք:

---

¹ Ձեռ. սագործէ:

³ Ձեռ. Ռարունի:

17 ԱՅԼ ՏԱԳ ԺՆՐՆԴԻ ԵՒ ՋՐՕՐՀՆԵԱՅ Ի ԽԱԶԱՏՈՒՐ
ՎԱՐԴԱՊԵՏԷ

Աւրհնեալդ ի կանայս սուրբ կոյս Մարիամ.
Բանին աստուծոյ տաճար հոգևոր.
Գերագոյն գրտար դասուցն անմահիցն.
Դրախտ իմանալի երկնային տընկոյն:
Երկինք և երկիր քեզ երանիցեն,
Զարկողըն լուսոյն ի քեզ կըրեցեր:
Էակիցըն հօր ի քէն մարմնացաւ,
Ընդրեալդ ի բիւրուց ի ծնունդս Եւայի:
Թագ ի գլուխ կանանց, մեծ՝ զարմանալի
Ժողովք անմահիցն քեզ սպասաւորին.
Ի մէջ գիշերի շուշան լուսափայլ.
Լոյսն որ ի հօրէն ի քէն ծագեցաւ.
Խընդա՛, Մարիա՛մ, նորածին մանկամբդ.
Ծընար անաշխատ դանձառ հօր ծընունդն:
Կամաւ զգուշակեալն ի մարգարէից
Հոգով յղացար զբարձողն անիծից:
Զայնիւ ցնծութեամբ զքեզ բարեբանեմք.
Ղամբա՛ր լուսափայլ, մաքրափայլ լուսոյն,
Ճշմարի՛տ ողկոյզ, այգի՛ վայելուչ՝.
Մարգարի՛տ անգիւտ², աղբ՛ն շափիւղայ:
Յեսայի գոչէ՛ Ահայ կոյս յղասցի
Նոր զարմանալի ծնցի Մանուիէլ:

1 Ձեռ. վայելուրջ:

2 Ձեռ. անդոյտ:

Շուշան դեղեցիկ, նարդոս մեծագին:
Ուրախ լե՛ր, բերկրեալ, խո՛ւնի անուշահոտ,
Զքնա՛ղ տեսութիւն, լեա՛ւրն վիմաժին՝
Պարծանք կուսանաց սուրբ Աստուածածի՛ն¹:
Ռետին մեզ տըւաւ, դեղ անմահութեան,
Սեղան սրբութեան երկնային հացին,
Վարագոյր եղեր սուրբ եկեղեցոյ,
Տուն և տաղաւար սուրբ երրորդութեան:
Րաբունոյն բանին մայր և աղախին,
Յնձա՛ Բեդղա՜հէմ, տունըդ Նիրագայ,
Ի իւթիւ սուրբ հոգոյն լուսատրեցեր,
Փառաբանեցար ի յարարածոց:
Քրիստոսի փրկչին փառք ի յաւիտեանս:

---

¹ Պակասում է Զ-ով սկսվող տողը:

Ա.

ՏԱՂ ՄԵԾԻՆ ԸՂԵԿՍԸՆԳԻՐԻ

- 1 Այ ծեր դառնացեալ հոգի
Դիայսէր դու ի բնութենէ.
Զաշխարհս ամէն կուր գիտես
Զքեզ աշօք սրատես ի սրտէ:
- 2 Այսպէս կու քննես զերկինք.
Եւ զբախտ ծնունդտ ուր որ է.
Ապայ գիտացիր գերի
Քո արուեստդ զքեզ ըսպանանէ:
- 3 ԶՄարր տուիր զով առիր,
Վախելոց վաճառականիդ.
Զհեր գլխուտ ու զմազ մուրացդ
Կտրեցեր ի մէջ քաղաքիդ.
- 4 Դու փախըստական եղեր
Եւ ուսար արուեստ հումիտ.
Ահայ քեզ ասեմ, գերի՛,
Մեռանիս ումամբ քո գործիդ.
- 5 Օձն էր կորսբտեան պատճառ,
Որ եհան զԱդամն ի դրախտէն.
Հանց նէգդանիբոս արար
Զկինն եհան ի Փիլիպոսէն:

- 6 Ի կերպ վիշապին դարձաւ
 Եւ գոչեաց սաստիկ մեծայծայն.
 Սողաց և ի դիրկն ելաւ
 Զշունչն էառ ըզհոտն յանդիման:
- 7 Փիլիպոս արքայն ասաց,
 «Մի վախէր, կին Ոլոմպիա
 Դայ է շաստուածոց հրեշտակ
 Ամոնէ կամ Արմազդայ»:
- 8 Զկարաց իմանալ արքայն
 Զպատկեր նեղդանիբոսին.
 Կընոջն աւետիս երեւ,
 Թէ՛ շաստուածքն ընդ քեզ խառնակին¹.
- 9 Կինն որ դալատի մեղօք
 Ու անկանի ի ճօշ 'ւ ի բամբաս,
 Նայ թող հանց որդի բերէ,
 Զինչ եբեր այս Ոլոմպիոս:
- 10 Զարքայն արքայից հօօր,
 Որ անուն է Աքանդարիայ.
 Առիւծն ի վիշապ նման,
 Որ եկուլ զաշխարհս ամենայն:
- 11 Քեզ երանի Ոլոմպիոս²
 Այս մանուկս քաջ է 'ւ անպակաս
 Բայց աշխարհակալ³ լինի,
 Մեռանի շուտով դայ անհաս.
- 12 Մայրն որ հանց որդի բերէ
 Ի գաւառ 'ւ աշխարհս ամենայն
 Պարտ է, որ գովեն զնայ
 Արարածք 'ւ երկիր ամենայն.

¹ a շիք քեզ, լրացրել ենք Ե-ից:

² a երանի Ոլոմպիոս, շրացրել ենք Ե-ից:

³ a աշխարհակալն:

13 Ի մէջ Ադամայ ծընընդոց
Չէ ծնեալ մարդ սորայ նման.
Աւաղ թէ չիրթայ այսօր
Խափանի խորհուրդն ամենայն.

14 Յորժամ որ ծընաւ զտղայն
Ձերթ լուսին և արեգական,
Յըլայգըլուխ ձին ծովէն ելաւ
Եւ եկեալ դուռն արքունական:

15 Աղէկսանդր որ զայն տեսաւ
Եւ ասաց՝ փառք քեզ տիրական,
Ինձ պարտ է հեծնուլ զնայ
Եւ տիրել զաշխարհս ամենայն:

16 Ա՛յ ձի, զքեզ գովել կամիմ,
Յըլայգըլուխ ծնունդ ծովային,
Բաշըդ հրեղէն է քո.
Կանջդ և մէջքդ է քո առիւծին.

17 Սմբաքդ յօրինած կազմած,
Հանց ուժեղ զինչ ֆիլն ահագին.
Երանի տամ այն մարդոյն,
Որ նստի վերայդ տիրովին:

18 Տէր և տենչալի տղայ,
Եւ քաջանց ազդէն գերակայ,
Ձերիվարդ որ ձեռ բերիր
Եւ հեծար անվախ՝ վհահական.

19 Պատրաստ լիք, ամուր կացիր,
Դայ է ձի, և դու մին արքայ.
Դու աստուածաշուք պատկեր,
Դայ ծնունդ ծովիս, որ ցընծայ:

20 Աստղագէտ մ՝ յառաջ եկեալ
Ու ասաց. «Փիլիպոս արքայ,
Դայ չէ յամեքէ ծնունդ,
Բայց Մսրայ նեղզանիրոսայ:

21 Իսկի քեզ նման դայ չէ.
Աւատայ Փիլիպոս արքայ.
՚Ի ոչ արարածոց որդի՝
Ամոնի կամ Արամազդայ:

22 Դայ Նդիպտացի սերմ է
Ի բախտէ ծընունդ գերայկայ,
Ելեալ յարգանդէ այն մօրն,
Որ անուն է Ոլոմպիադայ»:

[. . . . .]

23 «Մա՛յր, գեմ կասէիր դու ինձ,
Թէ ծնունդ ես դու շաստուածոց
Ահայ գործք յայտնի եղաւ,
Որ խարեաց զքեզ նեղզանիրոս:

24 Հեծնում զիմ ձին ցըլայգլուխ
Ու գերի առնեմ զՆդիպտոս,
Տան նորա աւեր ածեմ
Եւ սպանեմ զՆեղզանիրոս:

25 Արժան է իրաւ է իխտ,
Դու Մսրայ տէր նեղզանիրոս.
Չաթողըն թողիր անտէր
Եւ եկիր առ Ոլոմպիոս:

26 Չանմեղ կինն ի մեղս ածեր
՚Ի ամօթով արիր զՓիլիպոս.
Կացիր, որ ըսպանէ զքեզ.
Քո որդին այս Աղէկսանդրոս:

- 27 Առաւ զթաջն ու զթախթն զամէն
 Ու աւեր էած զՆգիպոսս
 Սիոնեաց և ի ձեռն էած,
 Ու սպանեց ընՆեղզանիրոսս.
- 28 Զգլուխըն բերել երեւո.
 Եւ տարաւ առ Ոլոմպիրոս՝
 Մա՛յր, մա՛յր դու Հշմարիտ խօսիր
 Մայ է իմ հայր Նեղզանիրոսս:
- 29 Այս մէկ բանըս լաւ եղաւ,
 Որ չարին աղանդն յայտնեցաւ.
 Իւր մեղքն բռնեց ըզինքն
 Յիւր ծընած յորդուն սպանեցաւ.
- 30 Մայր Աղէկսանդրի գիտէր,
 Թէ շաստուածքն ընդ ինքն խառնեցաւ.
 Յիմիկ սևերես եղաւ,
 Յիւր որդոյն խիստ ամաչեցաւ:

[. . . . .]

- 31 Փիլիպոս նստեալ յաթոռ,
 Դարեհի դեսպանք առաջի.
 Որք ուղողք եկին հարկին
 Պահանջեն զգրամն արքային.
- 32 Աղէկսանդր յառաջ եկեալ.
 Խօսեցաւ բան զարմանալի.
 Ասաց թէ՛ Այլ ոչ տամ հարկի,
 Ըզտուեալն առնում Դարեհի:
- 33 Գնացէք և շուապ տարէք
 Դարեհի պարսից արքային,
 Թէ Փիլիպոսի որդին
 Աղէկսանդր զայս բանս կու խօսի:

- 34 Յերբ որ ես տղայ շէի.
 Հայրքն իմ հարկ տայր քեզ՝ Դարեհի.
 Այժմ որ ես որդի եղայ
 Պահանջեմ զհարկն իմ հայրենի:
- 35 Կըծկեալ պշուցեալ նային
 Ի յերեսն այն Աղէկսանդրին,
 Մտիկ խօսելոյն դրնին,
 Զարմանան ըզբանքն նորին:
- 36 Ապայ եկեալ միտս իւրեանց,
 Իմանան ըզշիքն առիւծին.
 Ասեն թէ՛ այս որ հասնի
 Սև տարի բերէ՛ Դարեհին:
- 37 Յորժամ որ էլշիքն եկին
 Ու ջուապ բերին արքային,
 Արքայն տրտմեցաւ յահուն
 Վախեցաւ² սրտիւ դառնազին:
- 38 «Դարեհ, ահանջ դիր բանիս,
 Աւատայ և դու ինձ լսէ.
 Աշխարհս ի քամի նման,
 Որ ի վեր ի վայր կու հոսէ:
- 39 Զընչէր է բախտիդ³ քո գիրն,
 Ու մահու օրքն մոտացեր,
 Առնում զթաջն ու զթաղթըն քո
 Աղէկսանդրն՝ որդին Փիլիպէ»:
- 40 Դարեհն յորժամ զայն լսեց
 Ժողովեալ զհեծեալն ամենայն⁴

¹ a սև տարեկ բերէ, լրացրել ենք Ե-ից:

² a վայհեցաւ:

³ a թաղթիդ:

⁴ Այստեղից հետո մինչև 42 տունը չկա 5623 ձեռագրերում: Ձեռագրում էջն այստեղ ավարտվում է, կիսատ թողնելով տունը: Լրացրինք d ձեռագրից:

Եւ քաղաքացոց ասաց,
«Փակեցէք, զզրուես ամենայն».

41 Ես երթամ յառաջ նորին
Ոչ մատնեմ զինքն յոյժ մահուան,
Երկիր ու քաղաքս ամէն
Ազատեմ ի զօրացն ամենայն»:

42 Աղէկսանդր դեսպան եղաւ
Եւ եկեալ յառջև Դարեհի,
Դարեհ շկարաց ճանաչել
Թէ արքայն է Սքանդրիայի:

43 Պատիւ ետուր, սէր արաց,
Ու եհարց զբանն Աղէկսանդրին.
Ասաց. «Յոյժ թաղբիր ունիմ
Մարտընչել ընդ սլարսից արքային»:

44 Յորժամ որ ելաւ քաղքէն
Թէ փախուատ, ոչ ոք չիմացաւ.
Արքայն փոշիման եղաւ
Ու զթողուլ նայ ամսոսեցաւ:

45 Աուր ճանապարհ զա[ւ]րօք
Հետ քրշեաց, երբոր շի հասաւ,
Տրամութեամբ և արտասուօք
Փոշիման ի յետս դարձաւ:

̇ . . . . . ̇

46 Այս իմ թեփասիրոյ հրեշտակն,
Որ եբեր զթաքն արքայական,
Ի սուրբական ոսկոյ,
Մարգարտօք ահամ[բ]ք¹ գերայկան,

¹ a ահամք, d ահամբ:

- 47 Արքայն ընկալաւ սիրով
 Զաշքն ի վեր եկեալ յանդիման.
 Ասաց. «Իմաստուն իցէ
 Գործ՝ հնազանդիլ պետից վեհայկան:
- 48 Իսկի շեմ կարեր գիտեր
 Քո պատկերդ ի յով նմանի.
 Թէ մարդկան դեսպան ես դու
 Ժուկըն չէ գալոյ յայս տեղի:
- 49 Բայց թէ շաստուածոց ես դու
 Ծունր ածեմ՝ ւ երկիր պագանեմ
 Ապայ յառաջ մի մօտիր
 Մինչ ասեմ պարսից արքային»:
- 50 Աղէկսանդր հեծաւ յիւր ձին
 Յլայգլուխ իւր ձին աննման,
 Անցաւ ի յանհուն մեծ գետն
 Ու զընաց առ պարսից արքայն¹:
- 51 Աւաղ և հրդօր արքայ,
 Վայ թէ գետդ զքեզ կու նենգէ
 Կամ յորձան ալիք դորայ
 Անպատեհ ըզքեզ պաշարէ:
- 52 Մուխտալ զերիվարըդ քոյ
 Վախեցաւ, կանգնիլ չի կարէ.
 Տիշեա զարարիչն աստուած,
 Զքեզ ի այդ խորոցդ ազատէ:
- 53 Ա՛յ ձի, ինչ աղէկ անես,
 Զիս ի յայս գետէս խալըսես.
 Առնուս իմ հեծեալն տանես,
 Դարեհի դօրացն ազատես:

¹ Այստեղ Տաղր կիսատ է մնում: Լրացնում ենք Վ ձեռագրից՝ Գուգ-տանա եպիսկոպոսի անգիր ասածով:

- 54 Զամէն մանուշակ տամ քեզ.
 Հազրէվարդ, զինչ որ գուն ուտես,
 Փառք արարչին տամ ես,
 Որ աշխարհս ընտիր ուժով ես¹:
- 55 Թընտումն որոտումն եղեւ՝
 Դըղըրդումն մեծ ահագին.
 Հարիւր հազար ձիաւոր
 Յայն մէկ օրն ի սուր մաշեցին:
- 56 «Իմ մեղքն յըղացաւ ինձ շար.
 Ճանապարհ ցուցէք որ գնամ,
 Զոր կայր կորուսի հեծեալս.
 Ինձ խըրատ տուէր թէ ի՞նչ լինամ»:
- 57 Յոյժ տարակուսեալ Դարեհ,
 Եւ զինէր զափիկն երեսին.
 Նայ թուղթ ու թանաք ուզէր.
 Գիր գըրել առ Աղեքսանդրին.
- 58 «Ինձ կենալոյ մի մընար.
 Իմ օրերս գընաց ի ձեռաց
 Ոնց որ նենգեցի քոյ հօրն,
 Արարի զնայ սըրտովն ի լաց,
- 59 Այսօր ինձ ի դէմ երեկ
 Եւ տիրեց մօրն իմ կարօտած.
 Զկինն և զգուտրն իմ սիրած
 Աղեքսանդր թագաւոր գերեաց:
- 60 Աստուած քեզ շնորհաւոր անէ
 Իմ աթոռս ու թագս աննըման.
 Գերիքս իմ ի քեզ յանձնեմ,
 Կարօտեալ մայրդ իմ սիրական»:

³ Սրան հաջորդում են a-ի 40, 41 տները:

61 «Յերգնում զարարիչն աստուած
Իւր անունն ահեղ վերնական,
Որ այլ չի նենգեմ ըզքեզ
Տէր պարսից տանն արքայական,

62 Գերեացուն քոց դարձ առնեմ
Պարգևօք ի տուն հայրական,
Զքոյ խոցողն այրեմ հըրով
Կամ խաշեմ բազմաց տեսական»:

[. . . . .]

63 Աղեքսանդր դեսպան զըրկեց
Ի վերայ Պովրէս արքային.
«Զայն հարսն որ գերի բերիր՝
Քանդակէ, Պըղինձ քաղաքին,

64 Թո՛ղ երթայ, աղատ արա՛յ,
Ինձ լըսէ դու, Պովրէս արքայ.
Թէ չէ՛ զտեղդ առնում, քակեմ,
Զդայ թողում, որ երթայ զընայ».

65 Պովրէս երբոր զայս լըսեց
Քարկացաւ սըրտիւ դառնագին.
Եկեալ դէմ Աղեքսանդրու՝
Այլ համար չի կայր հեծելին:

66 Վաթցուն հազար ֆիլ ունէր
Զընճըլեց դէմ Աղեքսանդրին.
Աղեքսանդր հընարք արաւ
Եւ մարդիկը շինեաց պըղընձի,

67 Մէջըն կրակով ելից.
Շողացոյց երկաթի նըման,
Խորթունքն այրեցան հըրով
Գոշելով ի յեալս դարձան.

- 68 Փախ ու կոխան արարին
 Պօլրէսի բզզօրքն ամենայն.
 Հարիւր հազար ձիաւոր
 Ճրմլեցան և եղեն կոխան:
- 69 Պօլրէս այլ փախուտ առաւ
 Թէ մըտնում ի Բերեքիէ,
 Չի կարաց ազատիլ գընալ
 Ի ձեռացըն Աղեքսանգրէ:
- 70 Վայ այս Պօլրէսիս տուէք,
 Որ ունէր Հընդուստան բոլոր.
 Հանց ոսկի աթոռ ունէր,
 Որ շունէր ոչ որ թաղաւոր:
- 71 Առեալ թաճն ու թախան ամէն [Աղեքսանգր]
 Եւ տիրեաց մեծ Հունդուստանին.
 Զգոված հարսն ազատ արաւ
 Եւ հանդերձ հանգոյց մեծագին.
- 72 Ղըրկեց Պըղնձէ քաղաքն
 Առ Քանդակինէ մեծ տիկին.
 Պարպեք զանազան երեւ,
 Խալիեաթ հագոյց տանողին.
- 73 Այն Քանդակինէ տիկին
 Թուղթ գրեց առ Աղեքսանգրին.
 «Դու ևս հրեղինաց նըման.
 Հողեղէն մարդ քեզ չի նըման:
- 74 Դու ազատեցիր զիմ հարսն,
 Անցուցեր զիմ հուրն ի սրտիս.
 Նայ զինչ աստուած յոյս ունիս,
 Թող զամէն բարով կատարի.

- 75 Այ իմ աննըման սուլթան,
Քոյ արևդ ու կեանքդ երկարի
Դու հանց զօրաւոր լինիս,
Որ ամէն աշխարհք հաւանի».
- 76 Նայ Աղեքսանդրու պատկերն
Նրկարեալ ունէր ի թղթին.
Հայկաց ընդ երես նորին,
Բարկացաւ սըրտիւ դառնագին.
- 77 «Այ բիճ և շարեաց ծընունդ.
Անըզգամ դու ի բնութենէ
է՞ր վստահացար եկիր
Իմ քաղաքս, որ է Պըղընձէ:
- 78 Թէ շիր ազատեր զիմ հարան,
Որ դերի տարան Բէբեքէ,
Զի կար ապրելոյ ճարակ
Ի ձեռացըն Քանդակինէ»:
- 79 Խալաթեաց ու բաց եթող
Ու ասաց թէ՛ «Աղեքսանդրէ՛,
Մի վըստահանար այսպէ՛ս.
Քոյ արևըդ քեզ խընայէ».
- 80 Դարձաւ ի հեծեալն եկաւ
Ու պատճառն ասաց Քանդակէ.
«Զկայ առնելոյ ճարակ
Այն քաղաքն, որ է Պըղընձէ»:
- 81 Աղբիւր յորդառատ խաղաց.
Նւ առջևըն մարդ [յ]աճախին¹
Իջևանքն Աղեքսանդրի
Սևադէմ մարդիկք երևին.

¹ a մարդ աճախին:

82 Ասաց ըմբռնել զնայ.
Եւ ընդ իւր կին մի մերկացուցին.
Յորժամ հեռաց[աւ] զկինն
Ի ուտել առաւ, զոր տեսին,

83 Յայնժամ խըխընձեաց հաշեաց,
Եւ անթիւ մարդիկ ելնէին.
Զօրքըն յետեան[ց] հասին
Զամենայն հըրդեհ արարին:

84 Այ իմ հրաշագործ աստուած
Արարիչ յազգաց ամէնի.
Խիստ զարմանալի է բանդ,
Հիանան յերամբ տեսողի.

85 Ըզբուսանովի ոշխար
Լըսեցաք ի Հունդուտանի.
Բայց զայս ցանծովի մարդիքս
Զենք լըսեր առակս ամէնի:

86 Տէր և տենչալի մանուկ
Այսօր այս կղզիս երևեալ,
Ոստըս ձիթենեաց առեալ
Անթառամ թա[ճիս] պըսակեալ.

[. . . . .]

87 Աղերսանդր մեծ թաղաւոր,
Խիստ ուժեղ և երախտաւոր,
Կէս աշխարհս քո ձեռացդ տակ,
Դու եղեր խիստ մեծ զօրաւոր,

88 Աւաղ և հըղօր արքայ,
Որ քաջանց էիր բարապար
Զես շորքոտանի եղար,
Քարշ կու գաս դու անդուրժարար.

(Ն Աղեքսանդր պատասխանէ)

- 89 Վայ թէ շիշանի այս հուրս.
Ի սրբաէս իմ կրսկծաւոր,
Որ զիս ի խաֆսա ածեր,
Կու խոցէ, զինչ օձ թիւնաւոր:

. . . . .

(Ն Հոռքսինէ ասաց)

- 90 Ազգեցէ՛ք է տուն պարսից
Եւ ասէք հօրն իմ Դարեհի.
Դուատրըն քո եզուկ դարձաւ
Ու լալոյ եղև արժանի.
- 91 Ողորձ ու լալի եղար,
Դարեհի դուատրը Հոռքսինէ,
Յերկնից ի յանդունդքն անկար
Կորուսիր ըզթագն ի զըլխէ:
- 92 Թողուլ մոռանալ կամիս,
Աշխարհիկալ Աղեքսանդրէ.
Ես այլ մեռանիմ հետ քեզ,
Զիս ի քոյ գիրկըդ հաւաքէ:
- 93 Արքայն պատասխան երեա.
Թէ՛ Հոգիս ելաւ, դու լոէ.
Սիրարս վառեցիր հըրով,
Մի նեղէր, աստուած կու սիրես:
- 94 Ինձ հանց ուժ և թև պիտէր.
Թըռչէի զինչ հաւ թևաւոր
Հեղ մ'ալ իմ քաղաքն երթի,
Տեսնէի ըզմայրն իմ փառաւոր.

[. . . .]

- 95 «Մայր մանկագունիս լացէք,
Վայ տուէք թըշուառականիս,
Որ բարեաց թարաւր եղայ,
Խաւարի աշուէր ծընողիս:
- 96 Այ իմ աննման սուլթան,
Աղեքսանդր հըզօր մեծ արքայ,
Չէզէ արժանի տեսուտ,
Վայ քո մօրն Օլումսիայ»:
- 97 Արքայս ի տապան դըրէք,
Որ ունէր շատ մի հայրենիք.
Դայ, որ աշխարհիս տէր էր,
Պառկեր է կանգուն մի տեղի:
- 98 Ես ի սայ հարցմունք եղայ.
Թէ՛ Այդ ո՞նց քեզ հերիք.
Դարձաւ ու ճուղար հտուր,
Թէ՛ Հերիք ու շատ մ' աւելի՛:
- 99 Առ ձեզ պաղատանք ընկնիմ
Ընթերցողք զըրոցս ի լման՝
Ձկեչառեցիս տկար
Արարէք յիշման զիս արժան,
- 100 Որ շտանաւոր զամէն
Ասացի, զինչ ի սմա որ կան
Ազատ 'ւ իշխանաց ամէն
Ի այլք, որ են արքայք պատուական:

՝ Սրանով ավարտվում են Պուգտանա եպիսկոպոսի անգիր ասած «Կարմիր կաֆայքը»: ԱՆՆ 3387 և 1871 ձեռագրերը այն շարունակում են և ավարտում 99—100 տներով: ԱՆ 3387 ձեռագրում սյան հաջորդում են Բարանությունները, «Ապենիազն աստուած» հատվածն ու հիշատակարանը:

ՅԵՂԷՔՍԵՆԴՐԻ ԳԻՈՑՆ
ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԿԵՉԱՌԵՑՈՅ ԱՍԵՑԵԱԼ

- 1 Փիլիպոս նըստեալ յաթոռ
Դարեհի դեսպանքն առաջի.
Որք հանողք եկին հարկին
Պահանջել ըզդրամն արքունի:
- 2 Աղէքսանդր յառաջ եկեալ
Խօսեցաւ բան զարմանալի.
Ասաց թէ՛ Այլ ոչ տամ հարկ
Ու ըզտուեալն առնում Դարեհի:
- 3 Գնացէք և զրոյց տարէք
Դարեհի պարսից արքային.
Թէ՛ Փիլիպոսի որդին
Աղէքսանդրը զայս կու խօսի:
- 4 Վաղ որ ես տըղայ շէի,
Հայրն իմ հարկ տայր քեզ հանդիսի.
Այժմ որ ես որդի եղայ
Պահանջեմ զհարկըն հայրենի:
- 5 Կըծկեալ պըշուցեալ հային
Ընդ յերեսըն Աղէքսանդրին,
Մըտիկ խօսերոյն դըրել՝
Զարմանայն ընդ խօսըս նորին.

- 6 Ի եկեալ առ ի միտս իւրեանց
 Իմացան ըզշիջլ առիւծին.
 Ասցին՝ թէ հասնի սըմա օր,
 Սև տարի բերէ Դարեհին:
- 7 Խըրատ տամ հըզօր արքայ,
 Դու աղանջ կալ՝ և ինձ հաւատայ.
 Զինչ շինի՝ քակի ամէն,
 Սողոմոն տեսաւն է վըկայ:
- 8 Եւ զինչ մարդ ծընեալ յաշխարհս.
 Են մեռել՝ հարակ մի շըկայ
 Հայնցեղ իմացիր ըզքեղ
 Ու դքաղաքդ Սքանդարիայ.
- 9 Արքայն պատասխան կուտայ.
 Թէ՛ Այդոր ես խիստ եմ վըկայ,
 Որ զինչ յԱդամայ ի մեղ
 Են ծընել թագուր ու ծառայ,
- 10 Ամէնն են ի հող դարձել,
 Ամէնէն այլ մարդ մը շըկայ.
 Շինուածքն են ի փուլ եկել
 Ու իւրենց հետն իսկի շըկայ:
- 11 Վա՛յ տամ քեղ հազար բերան,
 Ո՛վ խելօք Խիկարդ աննըման,
 Թէ է՛ր մոլորիս յայդ բանդ
 Ու պաշտես պատկեր դիւական:
- 12 Ծանիր զարարիչն աստուած,
 Որ երես քեղ միտք բանական,
 Թէ չէ յաւուր դատման
 Ընկընիս ի հուրն անշիջան:
- 13 Մարմինն է ի խոտ նըման
 Ու ծաղկի, Դաւիթ վըկայեց.

Եւ փութ է քամու նըման
Յոբ ասաց 'ւ Ելիփազ զըրեց.

14 Սողոմոն ըստուեր ասաց,
Եսայի նոյնպէս գուշակեց.
Աքանդար դու քեզ պէտ արա',
Զի արիւնն ոչ ով չըմարսեց:

15 Քան զամսն արեին պայծառ
Ի ի լուսոյ աստեղ նըմանիս,
Քան ըզծովային ծընունդ
Յագամայ յորդիս օտար ես.

16 Բայց մին զալատ կայ քեզ,
Որ միայն մեծ ըզքեզ ուզես,
Վայ թէ հենց ցաւոց դիպնուա,
Շատ եզուկ ու վա՛յ տաս դու քեզ:

17 Ի բերանս պատուէրս արար
Թ' իմ բանիւ ասցէք Դարեհի՛
Թէ դու զքեզ աստուած գրեցեր,
Հաւասար արե ծագաւղի

18 Եւ ինձ աւազակ ասցեր
Ու զըլուխ ամէն գողերթ
Ամ այս գողըս գալ կամի
Գողանալ զկեանքըդ արևի:

19 Դարեհ՛, դիր տկանջ բանիս,
Հաւատայ ու դու ինձ լըսէ.
Աշխարհս ի դօլապ նըման,
Որ ի վեր 'ւ ի վայր թաւալէ.

20 Զընջել է քո բախտիդ դիր
Ու մահու օրըն մօտել է.
Առնու զթագն ու ըզթախտըն քո
Աղէքսանդր որդին Փիլիսպէ:

- 21 Եկայք որ առնենք թրտալիր
Որ շինինք երկիրս մեր առակ,
Բանս իրաւ է, չէ կատակ
Նա կուգայ հանդէս ուժընդակ:
- 22 Թէ ըզգէմս յԱղէքսանդր առնեմք,
Դարեհի ահն է զըժընդակ,
Ապա թէ հանդէս մանուք,
Վախենք թէ լինինք խայտառակ:
- 23 Բէկլարքս՝ գըլուխ զօրաց,
Սարտուցեալք ի յԱղէքսանդրէ,
Գիտեն որ յաղթել կամի
Դարեհի հըզօրն ի քաջէ:
- 24 Խորհուրդ՝ է ի դանգաշ մըտել,
Թըղթարերն ազդամմը կու ասէ,
Անճարիցըն ճար տեսէք,
Որ կասպանքըն մեզ շրտիրէ:
- 25 Ասէ մակեդոնեան հըզօրն
Աղէքսանդր՝ հեծեալ յերիվար,
Փողիցըն հրաման երեա
Հարկանել զերզն աղմըկարար:
- 26 Մունէգիկն ի մէջ անցաւ
Ազդ ասնէր զօրացն անմուլար,
Ըզսուրն է հանել արքայս,
Դուք ընդէ՞ր կայք հայնց կամըկար:
- 27 Չարխին շահաւատամ իսկի
Թէ առնէ զով ոք թաղաւոր,
Ֆալաքըն փախուաւ բերէ,
Յորժամ տայ աշից իւր խօլոր:
- 28 Յանկարծ յաթոռոյ ձըդէ
Ու առնէ առակ հեռաւոր,

Հայնցեղ Դարեհի եղև,
Որ փախաւ գաղտիկ 'ւ ի մոլոր:

29 Մայրըն Դարեհի կուլայ,
Որ անունն է Հրոողոնէ
Եւ կինն արտասուք ածէ,
Որ ասեն իւրըն Ըստատիէ:

30 Քոյրըն քաշեց զիւր ծամերն,
Որ կոչի նա Գագիփարտէ,
Դուտորըն վայ 'ւ եղով կու տայ
Իւր անձինըն՝ Հուրքսիանէ:

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԿԵԶԱՌՈՒՆՑՈՒ ԺՈՂՈՎԵԸՆ ԾՏՈՅԳ ՕՐԻՆՆԿԷ ՎԸՄՆ ԳԸԼՍՏԵԸՆ ԱՍՏՈՒԹՈՅ ԱՌ ՄԱՐԳԻԿ. ԿՈՒՍԸԹԻՆ ԹԱԳԱԽՈՐԻՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԱՍՏՈՒԹՈՅ ՄԵՐՈՅ ԶԺԱՄԸՆԿԻՆ ԵՎ ԶԹԱԳԱԽՈՐՆ ՀԱՄԱՌՈՏԻԻՔ

Օձեալն աստուած և արարիչն յաւիտենից ծնանի ի քաղաքի
 Դաւթի Բեդհալիմ, վկայութեամբ մտառուին Միքիայ մաքրա-
 գործին, ի յունուարի 2., որ ըստ ընթերցուած[ի]ն Յակոբայ եղ-
 5 բօրն տեսան և ըստ Գաբրիէլի աւետեացն, որ ասաց առ կոյսն
 վասն Եղիսաբէթի, թէ՛ վեց ամիս է, որ ամուլն կոչեցեալ է
 վկայութեամբ աւետարանին, եթէ յամսեանն վեցերորդի առա-
 քեցաւ Գաբրիէլ ի թագաւորութեան հռոմայեցոց Օգոստեայ
 կայսեր ի ԽԲ ամին և ի հրէիցն Հերովդի յԼԲ, եւ ի պարսից
 Արշարի ԻՍ. եւ հայոց Աբգարու յերկրորդին, ընդ որս և էին
 10 ամենեքեան: ՅԱդամայ մինչև ցարդ և [ը]ստ հրէականին քրոնի-
 կաւ[նի]... իսկ եօթանասնիցն ոճի ԲՃՂԸ, ըստ Ենանոսի ԲՂԱ, եւ
 ըստ ասորոց ԲԻՁ և ամն երկոտասան լուսնեա, որ և Օգոս-
 տոս էր երկրորդ ինքնակալ զկնի Յուլիոսի, զոր ասեն Փորա-
 հան. ի սոյն ամի կատարի Դաւթի և Յեսուեայ մարգարէութիւն:
 15 Միւսն ասելով թագաւորք Արաբայ և Սաբա պատարագս բերցեն

2 Բեդիահեմ, մտառուին, 3 Եմիքայ, 4 մաքրայգործին, 5 Ենթերց-
 ւածն, 6 Յակոբայ 6 Ե և թէ 7 Ե հռոմանեցոյց, 8 Ոգոստեա 8 Ե Հերովդի
 յԼԲ 9 Ե արօրի վիս Արշարի 10 Ե ցըարդ, Ե և սա... քրոնիկաւ 11 Ե Ե
 իցն Ե ըստ Ենանոսի թղտ 12 Ե երկոտասալուսնեա 14 Ե Դաւթի Ե Եսայ-
 եայ, 15 Ե մինն ասելով վիս միւսն ասելով:

նմա, մինն էթէ Սարա կնդրուկ և խունկս բերելով, զի եկին
 հասին ի հեռաստանէ թագաւորք մոզուցն, ԲՃՌ (1200) հեծե-
 ւօք և լուան, թէ սով է ի Պաղեստին. թողին զզօրսն առ Արդա-
 րու և ինքեանք, որ մեծքն էին, զնացին երկոտասան իշխանօք
 20 և հազար արամբք՝ Մելքոն պարսիկ, Գասպար հնդիկ, Բազդա-
 սար արար, զօր և այլք այլ անուանք ասեն սոյնպէս՝ Մատաթի-
 լաթա, Թեշբա, Սաղահուրաթայ, ունելով պատարագս երիս իրս
 խորինս և խորհրդաւոր՝ ոսկի իբրև աստուծոյ և թագաւորի,
 կնդրուկ իբրև քաւշի և քահանայի, զմուռ իբրև մարդոյ և մահ-
 25 կանացուի:

Իսկ յորժամ խօսուն աստղն կանգնեցաւ ի գաղաթ այրին,
 նորա ուրոյն առանձին մտին իւրաքանչիւրն ընծայիւք և
 երկրպագեցին: Այն, որ զոսկին ունէր, ետես իբրև թագաւորի
 կերպարանս աստուծոյ և բիւրք բիւրուց առաջի նորա և էառ
 30 զիրս ոսկէնկար սակս ազատութեան աշխարհի նորա: Իսկ որ
 զխունկն ունէր, ետես ի ձեռ քահանայապետի և զպրութիւնք
 բացեալ առաջի նորա և նմա ևս ետուն զիր թողութեան և ազա-
 տութեան զրեալ մելանաւ: Իսկ որ զկնդրուկ ունէր, մտեալ ի
 յայրն տեսանէր բեռեալ բազկատարած ի վերայ խաշին և ողբք
 35 և աշխարհումն պատեալ զնովաւ ետուն նորա, իսկ և զիր զրեալ
 արեամբ վասն յանցանաց թողութեան. և այս զեկոյց Սեկունդոս
 իմաստունն և տեսանող: Եւ Լուկանոս զրեաց յասորոց առ
 կայսրն Օգոստոս. «Ասասցէ Ինքնակալութիւն ձեզ, տէր իմ
 արքայ, զի եկին յարեւելից ի հարաւային կողմանէ թագաւորք
 40 Գ. չքնազ և զարմանալի պատարագօք, իմաստուն և հանճարեղբ
 հմուտ աստեղարաշխական վերլուծութեանց և երկրպագեցին
 ի ծերպս վիմաց մանկան միոյ, ծնելոյ ի Պաղեստին, առաջ-
 նորդութեամբ խոնարհագոյն և լուսափայլ աստղի մի»: Զոր
 լուեալ զարմացաւ արքայն և կոչեաց զամենայն իմաստասէրս
 45 աշխարհին իւրոյ, որք հմուտ և ճարտարք էին նորագիւտ
 տեսլեանց և նշանաց. և բացեալ զգրեանս աստեղաց և ըսամի

16 b նմա և սաէ թէ ի Սարա 17 b թագաւորքն, b բՃ-ան ա 18 b և
 լուան թէ սով է 19 b մեծամեծքն էին, b բՃ-ան 20 a արամբք, 21 b անւանք,
 22 b Սաղահուրաթա 25 b մահկանացուի 27 b առանձինն 29 b բիւրոց,
 ոսկէնկարս 33 a զկնդրուկն 34 b բեռեալ ի վերայ բազկատարած խաշին
 36 a արամբք, Սեկունդոս 40 b չքնազք և զարմանալիք իմաստունք... հմուտք
 աստեղարաշխականք 43 a չիք մի 44 b լուեալ 45 b հըմուտք, a նորագիւտ

սոյնպէս ասացին՝ Յերկրայնոց ոչ է մանուկն, այլ երկնաւոր և
զարմանալի:

Արդ, մոզքն ոչ զարձան առ Հերովդէս, զի հրամանէ հրեշ-
50 տակի աստուծոյ, ընդ այլ ճանապարհ քնացին յաշխարհս
իւրեանց, զոր յետոյ իմացեալ Հերովդէս զկնի երկու ամաց
հրամայեաց կոտորել զմանկունս Բեղղեհէմի յերկամենից
մինչև ի խոնարհ, զի թերևս սպանցի և ընդ նոսին անարդել
և կուսածին մանուկն: Իսկ դահճաց սուր եղեալ կոտորեցին
55 մանկունս Բնկի և վարդազոյն արեամբ նոցա լցան փողոցք
ազարակաց, գեղաստանացն նոր ծնեալ մանկան զեռարոյս և
նորարողքոջ մարտիրոսօք: Ապա, յորժամ սուրն վաղակաւոր
զկաթնն ընդ արեամբն փայլեցուցանէր, յայնժամ երիտասարդ
կին մի, զմանուկն իւր առեալ յստենէն և բարձրացուցանէր
60 բազկօքն ասելով. «Ո՛վ կուսածին մանուկդ, յուր և կաս, ընդէ՞ր
այսքան արեան և խղճի տիրանաս: Արդ եթէ երկնաւոր ես, որ-
պէս ասեն, օգնեա՛ սրտարեկ և լերդակոտոր մարցս, միջնոր-
դութեամբ մօր քո, որ դիտէ զաղէտ մանկանն»: Իբրև մեծագոջ
ձայնիւ կինն այսպէս պաղատեցաւ ի հրեշտակէ աստուծոյ,
65 նորին մանուկն յօդ յափշտակեցաւ, և դահիճքն տեսեալ ազդե-
ցին Հերովդէի. «Մանուկն այն, զոր խնդրես սպանանել, յեր-
կինս վերացաւ»: Իսկ նա ամօթալից եղեալ հրամայեաց դար-
ձուցանել զսուրն ի սրտեանս իւր: Այլ այս վասն այնորիկ
եղև, զի կատարեսցի առածն բան տեսանելի յարգանդէ սրբե-
70 ցելոյ մարգարէին՝ Հոսաքէլ լայր զորդիս իւր և ոչ կամէր մխի-
թարիլ, զի ոչ էին ի միջի:

Արդ այս այսքան եղելոյ և կատարելոյ:

Ապա յառաջնորդ[ութեամբ] հրեշտակին տեսան, արդարն
և անսխալն Յովսէփ առ Մարիամ և զմանուկն, երթայր յաշ-

75 խարհն յԵգիպտոսի ի քաղաքն Հերմուպօլիս, զոր շինեալ էր

47 b ասացին թէ... մանուկն այն 50 b յաշխարհն 51 a յեա իմացեալ
53—54 a ընդ նոսին անարկղեղ, b սպանցի մանուկն և ընդ նոսին անար-
կղեղ սպանցի 54 b Ի դահճաց 55 a մանկուն 56 a մանկան 57 a մար-
տիրոսք 57 b վաղակաւոր, որ զկաթն 63 a մանկան: Յայնժամ իբրև 65 b
յափշտակեցաւ յօդն 66 b Հերովդէսի թէ «Մանկանն այն, զոր խնդրեցեր
սպանանել, այն յերկինս վերացաւ 68 b յայտորիկ 70—71 b շիք մխիթա-
րիլ 73 ab յառաջնորդ հրեշտակին 75 b Հերմուպօլիս:

մեծն Մովսէս՝ որդի Ամրամայ, հրամանաւ Թորմեթայ՝ դստեր
արքային Փարաւոնի:

Եւ հասեալ ի դուրս յեր[և]կորեայ ի ժամ քնամտին, տեսին
ախեալ կայր. ոչ կարացին մտանել, օթեցան առ այրի կնոջ մի
80 ազգաւ զպտի: Իսկ նորա տեսեալ զչքնազազեղն Մարիամ,
զի բարձեալ ունէր զլուսանկար մանուկն, առնկալաւ զնա ի
զիրկս իւր, իբրև զհինօրեայ քահանայն Սիմէոն, նմանեալ մա-
քուր դստերն Փանուէլի Աննայի: Հարցանէր զծերունին Յով-
սէի՝ Ուստի՞ դայք կամ յում[մ]է՞ իցէ աննման և անգաղափար
85 մանուկս այս, զոր շէ ոք տեսեալ ի մարդկանէ: Եւ ծերն կայր
լռելեայն և ոչ տայր պատասխանի:

Իսկ օտար և անձանօթի կիսն արար մեծարանս մանկանն
և լցեալ զչուրն ի կոնքն, լուաց ըստ օրինի գորովամիտ մար-
ջասիրաց. և ապա հանեալ ի ջրոյն նորագոյն մանդլով
90 պատեալ և զրկեալ զրդուանօք՝ երգս քաղցրաձայն մատուցա-
նէր և ասէր.

Նման է մայր քո արուսեկի,
և դու նման արեղական.

Նման է մայր քո ամպոց ցօղելոյ,
և դու նման ծիածանի՝ դօտոյն նոյի.

Նման է մայր քո Եղեմական գրախտին,
և դու նման ծառոյն կենաց,

Նման է մայր քո ծովուն Եսեբոնի
և դու նման լուսափայլ և ոստրածնունդ մարգարտի,

100 Նման է մայր քո աւուրց գարնայնոյ,
և դու նման ծաղկին համասպրական.

Նման է մայր քո մեծի թագուհոյ
և դու նման որդոյ թագաւորի:

Արդ այսքան և առաւել քան զայս երգս գովեստից մա-
105 տուցանէր և տայր զմանուկն ի զիրկս մօր իւրոյ և ըստ իւր
չափոյ նոցա սեղան մատուցանէր:

Այժմ ես երանի տամ կնոջն այն երանուհոյ, զի թէպէտ էր

79 Ե կնոջ մի տուն 84 Ե չիք դայք 88 Ե լուայ 90 Ե զրդուանօք 94 Ե
ամբոց 100 Ե գարնայնու, 102 Ե թագուհու 103 Ե որդոյն Դաւթի 107 Ե
կնոջն երանուհոյ:

նա ալլազդի, սակայն ձեռք նորա շօշափեցին զբանս կենաց:

Իսկ յառաւօտու պահուն յարուցեալ Յովսէփ ի քնոյ,
110 շնորհակալութիւն մատուցանէր այրի կնոջն և ասէր՝ Հա-
տուացէ՛ քեզ տէր աստուած հարց մերոց և լցուացէ՛ զտուն քո
ամենայն բարութեամբ:

Եւ առեալ զՄարիամ և զմանուկն եմուտ ի քաղաքն:

Եւ կնոջն առեալ զիւր փակեղն եդ ի պահեստի եւ ջուր
115 լուացման մանկանն արկանէր ի պարտէզ իւր: Բայց ի մտանել
տեսան ի քաղաքն՝ ի հիմանէ շարժեալ դղրդեցաւ առհասա-
րակ, ընդ որս տաճար կոոց հանդերձ ամենայն բազնօքն
ստորասուզմամբ ի վայր անկեալք և մանրամաղք եղեալ կոր-
ծանեցան տունս Սնեթ, զոր տեսեալ քրմանցն զազազակ
120 բարձեալ՝ բողոքեցին ի դուռն արքային: Իսկ թագաւորն, հան-
դերձ կողապահ կուսակալօքն, նստի ի թեատրոնին՝ և փողով
հնչմամբ, և քնարիւք: Ժողովեցան ամենայն իմաստասէրքն՝
այր հմուտք ամենայն հմայական և հմտական արուեստից՝
երազագէտք, նշանալոյժք, աստեղագիտք, ամովնագիրք,
125 լակատեսք, ծննդաբանք, բախտագիւտք, ճակատագիրք, մո-
ղահիւք, ըռամախօսք: Իսկ սոքա ամենեքեան շարադասեալք
յատեան բացին զներշրջանակ մակաւարսն իւրեանց կամէին
հասու լինել յանկարծահաս տազնապին, զոր կրեցին բազինքն:
Ապա ծեր մի, որ գիտէր զամենայն քաղղեութիւն ընդ աղօտ
130 իմացեալ ասաց. «Գիտութիւնք լիցի տեարց մերոց և իշխա-
նաց, զի շտապահաս տուգանս, որ ոչ երկրայնոց է, այլ երկնա-
ռակ բարկութենէ, քանզի անծանօթն աստուած իջեալ յեղական
արարածս և այսօր մտեալ ի քաղաքս մեր, կռածուածքս մեր
խիզախեալ տատանմամբ յոչ հանդուրժեալն անկեալ խորտա-
135 կեցան»: Արդ իբրև լուան զբօթալից բարկութիւն խնդրէին
զտանել և ոչ կարացին, և ո՛չ որպէս անպէտ ստայօդ պատ-
մութիւն ասէ, զոր մանիքեցիքն Տղայութեան արեսարան կոչեն
ի Քրիստոսէ: Արտաքոյ թողլով զայս, անդրէն ի նոյնն իսկ
դարձցուք:

108 b զբանն 110—111 a հատուցեցէ 115 b լըւացման...արկ 117 b
կոոցն 118—119 b եղեալք կործանեցան տունս սնախափ 123 b արուեստից
127 ab ներշրջանակ 129 a քաղղեութիւն 131 b ըշտապահաս 133 b կռած-
ւածքս 135 b լըւան, a զբութալից, 136—139 b չիք և ոչ որպէս անպէտ
ստայօդ... ի նոյնն իսկ դարձցուք

- 140 Եւ յորժամ ոչ գտին ասլա այն[ու]հետեւ զասհմանօք շրջէին տեղեկացեալ և գտին ի դրունս քաղաքին զկինն այն այրի-սպառնալեօքն հարցանէին, և նա ի հարկէ պահանջման ասաց զոր ետեսն և բացեալ զմանդիլն ցուցանէր, զի այնինչ փոխեալ էր ի ձև ոսկոյ սրբոյ, և մտեալ յանշրդի պարտէզն տեսին ԲԺ-ան
- 145 ծառս բուսեալ զարմանալի, ընդ որս պատկերս տպագրեցին ոսկով՝ նկարեալ մանուկն և մակադրեցին առ պատուանդանին, եթէ՝ Այս պատկեր է անծանօթ մանկացելոյն աստուծոյ: Իսկ ծառքն այնօքիկ կան բազմացեալ պտուղս բերելով պարարտ ձէթ, զոր պալասան կոչի:
- 150 Ասլա անդանօր կացեալ Մարիամ հանդերձ մանկամբն, մինչև հրեշտակն աստուծոյ ասէ. «Յովսէփ, առ զմանուկն և զմայրն՝ գնա, զի կորեան, զոր խնդրէին զմանուկն»: Այնուհետեւ մանկացեալն Յիսուս գայ ի Պաղեստին ի քաղաքն իւր Նազարէթ, ըստ մարգարէին, թէ՝ Նազովրեցի կոչեսցի: Եւ հասեալ նմա
- 155 երկոտասան ամն, ընդ վարդապետս և զպիրս օրինացն ի Մովսիսէ և յամենայն մարգարէիցն խոսէր և զարմացուցանէր և զամենեսին յամօթ արարեալ, մինչ գրեթէ հեծծէին քրթմնջելով. և ահա զեկուց ասին թէ՝ Ուստի՞ է սմա այս իմաստութիւնս, զիր ոչ գիտէ: Կուրացեալ քողովն Մովսիսի անծանօթ եղեն՝
- 160 ահա կոյս յղասցի կամ բխեսցէ գաւազան՝ յԾսսեայ, զայլ ամենայն, զոր գրեցին տունս և տեսութիւնս Դաւթի մատեանս հին հասարակաց, թող զարտաքին վկայութիւնս և զայլոց ևս, որ անբաւք են և անբովանդակք:
- Եվ այս ըստ այսմ սարասի ասի:
Յիշեալ զտէր Խաչատուր Կեչառուեցի ի տէր, և գծող սմին ի սուրբ յաղօթս ձեր:

141 Ե զկինն այրի հարցանէին սպառնալեօք և նա 143 Ե զման-տիլն 146 Ե պատուանդանին 149 Ե պալասանին 151—152 Ե աստուծոյ ասէ ցՅովսէփ «Արի առ զմանուկտ և գնա յերկիրն Իսրայէլի, զի կորեան, որ խնդրէին զանձն մանկանդ 154 Ե Նազաւրեացի, Ե չիք Եւ 155 Ե ԲԺ-ան Ե ընդ զպիրս 156 Ե չիք և զարմացուցանէր 159 Ե քողովն 161 Ե չիք և 162 Ե զարտաքինսն զվկայութիւնս 164 Ե ըստ յայսմ սարասի 165—166 չիք Ե:

Բ Ա Ր Ա Ռ Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

**ԵՐԹԷ՛ ՈՐՊԻՍԻ ՈՂԲՍ ՎՏԱՆԳԱԼԻՑ ԵՒ ԱՂԷՑՍ ԱԻՆՂԵԿԱՆՍ ԽՍՆՅԵԱԼ
 Է ԲԱՐՄՈՆԵՐԵՐ ԱՂԵՔՍԱՆԳՐՈՍ Ի ՀԻՒԱՆԳՈՒԹԵԱՆՆ
 ԻՒՐՈՒՄ ԸՄԲՈՆԵԱԼ ԳԵՂՈՎ**

Ասադ վշտապահաս տուգանաց տագնապիս տառապանաց տուայտեալ մարմնոյս, թէ զիարդ էի կամ յորպիսի հասի տառապանս, կարծիս առեալ եղջիւրօք անմահ կալ մնալ իբր թէ յԱմոնէ կամ յԱրամազդայ հելլենական նուադօք ի Կրանոսէ և յԸռայէ սերեալ ազգարանութեամբ. և այժմ յիմացեալ անձողոպրելի ի մահուանէ, որ յաղթէ յաղթողաց: Երանի էր ինձ ի դեռաբողբոջ և յաղբուն հասակին յորժամ ճեմս առեալ ճօճէի սիդալով ի կառամարտութիւնն Նիկողայոսի. և ի վայր ընկճեալ զկարծեցեալն հզօր, և պսակ առեալ զըմբշականն ոլոմպիական, դառնայի առ մայրն Ոլոմպիադա: Յիշեմ զառ Դարեհիւ զօրամարտութիւնն փախստական լեալ յիմմէ բազկաց այնքան ջախջախ և մեծ թագաւորութեան իշխան. կամ զհնդկականն առ Պարոսիւ, զոր անդրաքայլեալ գլեցի՝ զբլուրն մսեղէն դիաթաւալ կացուցեալ: Զի ոչ միայն թէ արք թագաւորք ոչ զերծան ի յաջողած բախտէ իմմէ, այլ և զանտառասընունդ կենդանիսն ճարակ տուեալ հրոյ և սրոյ յանոպայ և յանմարդի վայրաց վարեցի. և երիս մասունս աշխարհիս հարկատու և զօրապահանջ ինձ յօրինեցի. երկոտասան քաղաք քանդակեալս և ընդելուզեալ զարդարեցի: Արդ որ այսքան հզօր և յաղթական փառաց հասայ, այդ այժմ կամ տարաբերեալ ծփմամբ կոհակօք ՚ի մահիճս մենական և մահահրաւէր: Տեսակս իմ ցանկալի սեացեալ թխացեալ քան զքարինս եթովպական, հասակս իմ պանծալի դթոտեալ թափեալ ի վայելչալի պերճութեանց. զլուխ իմ ընդզբը-

կեալ ծնգեալ իբրև զհասկ՝ որ հասանէ ի մանդազս մահու. ճակատ իմ լիալիբ և մաքուր ծրարեալ սպատեալ ի վարշամախս գեղոց. աշերս իմ ծովածաւալ սպառնանկատ և քաղցրահայեաց կաշկանգեալ և խփեալ մածմամբ իբր խլրդանց և ջղջիկանաց. վարս և հեր գլխոյ իմոյ փետտեալ ցամաքեալ իբր զմանուշակ դարնանայնոյ յերիս աւուրս սպառելով: Բերան իմ և լեզու ևս երկթերթի որ սաստականն մահ մատուցանէր և ողոքականն կեանս պարզէր, որ և վարդ ի շրթանցս հոսէր, այժմ սպարգեալ լռեալ անբանութեամբ, հոտեալ ծրորեալ ապականեալ և երեթն առեալ նմանիմ անբանից կենդանեաց: Չեռք իմ բաւական և քաջուղեշ, որ նիզակաւ և սուսերաւ զբազումս առնէր սրտաթափ և ահակոտոր. մէջ իմ առիւծու և ընձան կարճեալ իբր ճագարաց, ամփոփեալ ի ներքոյ վերարկուին. ոտք իմ սրընթաց իբր զզարշապարս յուշկապարաց օդապարիկ լինելով իբր Քսէնեբքա և Պագիսոս. արդ վրիպեալ կապեալ ի մետաղս մահճաց, այլոց կարկառմանց կարօտացեալ: Զմտաւ ածնմ զդեգերումն մակադրական վխտասանութեանց յորժամ էի առ ճեմականն ստագիրացի ի սպաս բանեղէն և կորովամիտ կոկոզմանցն ի մայրն իմաստութեան առ Աթենայ իսկուրհույն. յորժամ ծաւալէաք ի ծաղիկ բուրաստանաց իմաստութեանն, ի դիտութիւն գոյից և ի ծանօթութիւն աստուածայնոց և մարդկային իրողութեանց, խոհմամբ յիմաստս մահու, նմանելով անմահից ըստ կարողութեան, և հասեալ յարհեստն արհեստից և ի մուտն մակացութեանց, սիրելով զիմաստ քան զականս սպատուականս: Իսկ այժմ յիմարեալ անասնաբար ոչ կարել զիտել զզիարդն. բայց զայս միայն զի բաղկացեալ ի քառից տարերց ի նոյն իսկ լուծանիմ. զի ինքն միայն է անմահ, որ ամենից տիրէ:

**ԵՔԷ ԶԱՆԶՆ ԻՒՐ ՏԱՌՔՊԵԱԼ ԵՒ ԶՐԿԵԱԼ Ո՞ՐՊԵՍ ՈՂԲԱՍՅԷ
ՈԼՄՊԻԵՂՈ ՄԱՅՐՆ ԵՂԵՔՄԱՆԳՐՈՒ**

Էացէք զիս, մարք մանկապունից միամօր գաւակաց, առաւել քան զԹամուզ և զգեղաղէշ դուտորն Յեփթայեայ, զարքակորոյսս զմայր աշխարհակալի. զի ողիս թռեաւ և շունչս ել արտաքս. իսկ մարմինն թշուառականիս առասպելարար շրջի, զիակիր լինելով տատանեալ կենաց իմոց: Արևն իմ էանց և սպառեաց լուսինն լրացեալ. պարտք զօրու աստեղացն ինձ թօթափեցան, և խաւարե-

ցան տեսլարանս ի հայեցուածէ: Եւ առ այս զի՞նչ ասացից. եգիպտական մարդարէն ազդեաց ինձ զգալն Ամոնայ. և ես ծնայ զքեզ, որդի դիցազնական, իբր յանմահիցն ծոցէ ելեալ ի գրկաց եղկելտոյս, և զուարակազլուս երիվարան յածար ընդ ցամաք և ընդ ծով. զլերինս հարթեցեր և զյորձանուտ ձորս լցուցեր. զթագաւորս խաղարկեալ ընդ ստիւք գետնեցեր. զանվայր և զապառուտ դաշտան մարգաւէտ արարեալ երփնատունկ ծառօք ծաղկեցուցեր. և միահեծան իշխանութեամբ յարեկից յարեմուտս մտրակեցեր. և ես կարծէի զիս մայր կայսեր և ինքնակալի, այժմ մեռելոյ մայր, և անգամ ես ոչ կենդանույ: Մեռանիմ ընդ իմ մեռելոյդ. կորնչիմ ընդ կորուսելոյդ, նուազիմ ընդ ոգևարիդ. տապանամ ընդ տքնեցելոյդ. խոցոտիմ ընդ հարեալ սրտիդ: Այժմ պիտոյ է ինձ տապարն Հեփեստոսի առ ի հերձանել զգլուս ծնողիս Աթենայ: Այլ զի՞նչ ասացից, արքայ և արքայորդի. կորուսի զքեզ՝ արտաքս զնալով քեզ ի Մակեդոնէ, և այլ ոչ ես տեսի: Ծաղկեցար իբր արուեսակ, և ցնդեցար նման մրրրկի. գոչեցեր ամպօք իբր առիւծ, և տկարացար զինչ սարդի ստաչն. ծաղկեցար իբր զգարուն, և խորշակահար եղեր թարշամեալ. որ բազումք յինէն զարհուրէին, այժմ ես ի բազմաց կորնչիմ: Ուրեմն յաղթեցին ինձ անէծք մօրն Դարեհի կամ ծնողին Պարոսի արքային հնդկաց, որ ես այս թշուառութեանս հանդիպեցայ:

**ԵԹ: ԶՈՐՊԵՍԻ ՈՂԲՄ ՅՅՐԻՆԵԱՅ ԳՈՒՍՏՐԵ ԳԱՐԵՀԻ ՀՈՂԵՍԻԱՆԷ
ԿԻՆ ԱԹԻԱՐՀԱԿԱԼԻՆ ԱՂԵՐՍԱՆՔԻՐՈՒ**

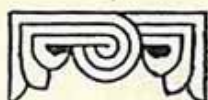
Ձնչեցաւ կտակ կենաց հիքոյս և թշուառուհտոյս. անմահիցն ջոկք մարտ եղեալ լքին զիս յերկուց դիմաց ի Պարսից և ի հելլենացուոց: Դարեհ շէ ի միջի՝ հայրն իմ հռչակաւոր, և Աղեքսանդրէ բարձաւ ի միջոյ. խուժադուժքն ցրուեցան և մակեդոնացիքն կան տարակուսեալ. տուն հօր իմոյ քայքայեալ ցրուեցան, և ապարանք տուն իմոյ մեծապէս տատանեցան. իսկ ես հոսայ իբրև զջուր. կոխան եղէ իբրև զհող անպիտան: Ընդէ՞ր երկնեաց արգանդն Հոռոգոսնեայ. կամ ընդէ՞ր ոչ հարին զիս աշտէիւ վիրաւորք հօրն իմոյ: Ա՞յդպէս առեր զիս յաւանդ ի ձեռանէ հօր իմոյ, տէր իմ Աղեքսանդրէ, զի և աւուր միոյ տեսեան երեսաց քոց ոչ եղէ արժանի. արարեր զիս զշխոյ և թագուհի, և քոյին սոսկալի սիրոյդ ես ոչ եղէ արժանի. որբ էի ի ծնողաց, արգ այրի եղի ի դլխոյ: Կարօտիմ՝

մահճելից, գիրկս արկանեմ տապանից, խոնարհիմ քո գարշապարից,
յանձն ասնեմ զոգիս քում ոգւոյդ: Զի որպէս հանդերձեալ ես յաս-
տուածոցն խառնիլ երամս, այսպէս և զիս արա քեզ գերեզմանա-
չից և մահաակից. զի կին կայսեր ոչ պարտ և պատշաճ է զուզիլ ընդ
ումեր:

ԵԹԷ ՆԱԽԱՐԱՐՔՆ ԵՒ ԶՐԲՆ ԸՂԵՔՍՈՆԳՐՈՒ ԶՈՐՊԵՍԻ ԿՈԿԸՆ ԲԱՐՉԵԱԼ ԼԸՆ ԶԹԵԳՆԱՌՐՆ ԻՒՐԵԱՆՑ

Եկայք ի միասին, թագաւորք և իշխանք, կուսակալք և կողմ-
նապահք, կոմս և նախարարք, սեպուհք և ստրատելատք, պատրիկք
և պայազատք, բմբիշք և դիմամարտք, նիզակակիցք և սուսերա-
ւորք, կապտըճակիրք և զրահաբարձք, և այլ ամենայն արքունա-
կան սենեկի սպասաւորք. վառեցէք զդրօշան. բարձրացուցէք զնի-
զակսն. կողմեցէք զերիվարս. փող հարէք պատերազմի. ձայն տուք
ի բանակս հազարապետացդ. զի արքայս ոչ է մեռեալ, այլ ննչէ:
Եւ զայս ասելով ի յողբ շարժին, պատառնն զպատմութեան, ներկեն
արեամբ զերեսս, փետտեն զհերս վարսից, ճողեն զմորուսս
իւրեանց, հող զգլխով արկանեն, տան զերեսս միգախառն մոխրի,
հնչեն զգալարափողսն, յօրինեն զգամբանականսն. կուտին երամբ
դասուց, ողբան թշուառապէս, հեծեծեն ողորմագին, յողոց հանն
դառնապէս և զաշխարանն այսպէս հրատարակեն. Տէր արքայ,
այսքան ժամանակս աշխատ եղաք ի գործ պատերազմի, ծովա-
կուրս և դադանաբեկ լինելով, ձիւնածեծ և խորշակահար, և զամե-
նայն աշխարհ հարթ և հաւասար տռնելով յայս եկեալ հասար, զի
մտցուք ի հայրենի քաղաքն մեր Մակեդոնիա, կարօտ գոլով մեր
ծնողաց և զաւակաց, զի հանգիցուք սակաւիկ մի յարեանց և ի
քրտանց. այժմ զձեռն ի քեզ ամփոփելով մահացուցեր զմեզ մա-
հանալովդ: Ո՞վ եհար զքեզ, պատմեա զի հարցուք զնա. ո՞վ
ընկրկեաց ըզքեզ, ասա զի մարտիցուք ընդ նա. ո՞վ դաւեաց նեն-
գաբար, հրամայեա զի դատեսցուք զնա. շատ անգամ քո մտեալ ի
պատերազմ և մեր ընդ քո, ուրեք երբէք ոչ ծուլացաք և ոչ վատ
անուն ժառանգեցաք, և զկամս քո անյապաղ կատարեցաք: Առ
այս զինչ պատասխանի տացէ արքայ. Դուք ինքնին գիտէք, ո՞վ
հազարապետք և բուն բարեկամք իմ, զի հանապազօր ասէի ի լսե-
լիս ձեր, եթէ ես մարդ եմ մահկանացու. բայց վասն զի վերին նա-

խախնամութիւնն ոչ տայր ինձ թոյլ հանգչել, ի ձեռն իմ մատակարարեալ նախախնամէր զարարածս, բարեացն բարիս տայր առնել, շարեացն զչարն հատուցանել: Այդ այս եղև ինձ դառն և դժնդակ շարիս, զի կարօտէի ամենուրհեայ մօրն իմոյ ցանկալի. թերևս զերեսս եղեալ ի վերայ քաղցր և պայծառ ստեանցն, որ երկամբք զիս դիացուցին, առ որս ոչ եղէ արժան: Արդ ես երթամ զհայրենի ճանապարհն, տալով զմարմինս իմ հողոյ, որ մայրն է անմահ և անապական: Իսկ նոքա առ այս զի՞նչ արդեօք ասէին. Մեռանիմք ընդ քեզ, ո՛վ Աղեքսանդրէ. քանզի ի բառնալ կենդանւոյն գլխի, սուղեալ սպառմամբ նուաղին ամենայն անդամքն: Լոյս էիր աշաց մերոց. արդ ընդ քեզ և խաւարեցան բիբք աշաց մերոց. հաց էիր քաղցելոցս, այժմ ի բաց քո բառնալոյդ ի մէնջ սովամահ եղեալ սատակիմք. ջուր էիր պասքելոցս, այլ ի պակասիլդ քո ծարաւեալ ծմրիմք ի տապոյ սրտից: Եւ այսպիսի ողորմագին ձայնիւ զմահաբեր գուժն յորդորէին:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐԸ, ՆՐԱՆՅ ՎԵՐՆԱԳՐԵՐԸ ԸՍՏ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ,
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ՈՂՐ ՎԱՍՆ ԱԻՆԲՄԱՆ ՏԱՆՍ ԱՐԵԻԵԼԵԱՆ

- a—425—Ողբ Խաչատրոյ Կեչառացոյն վասն իշխանացն:
  - b—424
  - f—7507
  - g—2736
- Ողբ իշխանացն հայոց Սահակայ և Համազասպայ:
- c—«Հայաստանում»—Ողբ վասն աւերման տանս արեւելեան:
  - d—2672—Ողբ իշխանացն Սահակայ և Համազասպայ և այլոց իշխանացն հայոց և մերոց:
  - e—7508—Ողբ իշխանացն հայոց աշխարհին Սահակայ և Համազասպայ և այլոցն:
  - h—«Սիրոն»—Ողբազանձ իշխանացն հայոց:

Տ ա ղ ր վ ա ծ .

- 1 «Սիրոն», 1867, թիվ 1, էջ 6:
- 2 «Արարատ», 1896, էջ 278 [Տպված է ՀՍՍՌ Մատենադարանի № 425

ձեռագրից]:

- 3 Ղ. Ալիշան, «Հայաստանում», 1901, էջ 527:
- 4 Ղ. Ալիշան, «Այրարատ», 1890, էջ 268 (հատված):
- 5 Գ. Հոփսեփյան, «Պարսկական...» Գ. 1942/43, էջ 185 (Արտատպել է «Հայաստանում»-ից), նաև Բ. 1944, էջ 38—39 (հատվածներ):

2. ՏԱՂ ԳԱՐՆԱՆ

ՎԱՐԳԻՆ ԵՒ ՊՈՒՎՊՈՒԼԻՆ ԶՐՈՅՑՔ ԵՒ ՊԱՏԱՍԵԱՆԻՔ

- a—1636—Ի Խաչատուր վարդապետէ ասացեալ վասն պիւլպուլին և վարդին: Ձեռագրում սրան նախորդում է «Յորժամ եղև գարրուն» բանաստեղծութունը «Ի Խաչատուր վարդապետէ ասացեալ Կեչառեցէ» վերնագրով:
- b—«Բաղմավէպ»—Տաղ գարնան՝ վարդին և պուլպուլին զրոյցք և պատասխանիք՝ Խաչատուր Կեչառեցի վարդապետի ասացեալ:
- c—8968—Տաղ պլպուլին և վարդին գեղեցիկ:

Տ ա ղ ր վ ա ծ .

- 1 «Բաղմավէպ», 1907, էջ 402 (Տպված է 1603 թվականին Կաֆայում Ստեփանոս Թոթաթցու ընդօրինակած ձեռագրից):

3. ՈՂԲ ԵՒ ՄԱՂԹԱՆՔ

- a—3425, 34բ—Գրչափորձ:
- ձ₁—3425, 49ա—Տաղ աղնիւ ի վերայ հողոյ:
- b—7039—Տաղ ուրախութեան:
- c—8689—Տաղ ի Խաչատուր կեչառացուէ:
- d—2672—Ողբ և մաղթանք ի Խաչատուր կեչառացոյ ասացեալ:
- f—3081—Տաղ հողոյ խիստ աղնիւ ի Խաչատուր կեչառացոյ ասացեալ:
- g—7709—Թերի սկզբից. անվերնադիր:
- e—2676—Տաղ մաղթողական ի Խաչատուր կեչառացոյ:
- h—7732—Ողբ և մաղթանք ի Խաչատուր կեչառացոյ:
- l—7714—Տաղ հողեր աղնիւ:
- m—3411, էջ 127—Ողբ և մաղթանք ի Խաչատուր կեչառացոյ:
- n—3411, էջ 75ա—Տաղ հողոյ աղնիւ ի Խաչատուր կեչառացոյ ասացեալ:
- k—3189—Ողբ սուաշխարութեան յինչ ձայն որ ասես կու գայ:
- r—7508—Ողբ և մաղթանք Խաչատուր վարդապետ[ի]:
- p—7707—Տաղ անոյշ: [Լուսանցադարձում հողոյ է]:
- t—3424—Անվերնադիր:
- u—7507—Ողբ և մաղթանք ի Խաչատուր կեչառացի վարդապետէ ասացեալ:
- s—5623—Տաղ կեչառացոյ ասացեալ:
- y—2079—Աղջ հողոց և կեղեցիկ ոտանաւոր:
- x—33 —Տաղ Խաչատուր կեչառացի վարդապետի ասացեալ:
- z—7717—Ողբ և մաղթանք ի Խաչատուր կեչառացոյ ասացեալ:
- w—2193—Տաղ ի Խաչատուրէ:
- v—2018—Անվերնադիր:
- o—7993—Ողբ սուաշխարութեան. Յինչ ձայն որ ասես կու գայ. Պլուզն է ասացեալ:
- B—2389—Տաղ ի Խաչատուր կեչառացոյ:
- D—825—Ողբ ի տէր Խաչատուր կեչառացույ:
- E—2429—Տաղ ի վերայ հողոյ ասացեալ:
- F—1153—Տաղ անուշ ինչ ձայն որ կամիս ասա:
- H—11—Անվերնադիր:
- H₁—7057—Տաղ հողեր ի դէմս մոլորեալ ոչխարին:
- H₂—8618—Տաղ հողսր:
- H₃—8740—Տաղ հողեր ի դէմս մոլորեալ ոչխարին:
- K—8323—Խաչատուր կեչառացոյն:
- R—7708—Ողբ լաւ և ընդիր:
- T—692—Յոհան քաղցրաձայնի ասացեալ Եղընկեցոյ. բան աւգտակար և պիտանի:

Տ ս կ ա դ ր ղ ա ծ.

¹ Ա. Տեղանյո--«Հայերդ», 1882, էջ 141:

² A. Tchobanian, La Roseraie d'Armenie, Paris, 1923, էջ 67:

³ «Ընտիր էջեր», 1946, էջ 262:

«Ողբ և մաղթանք» (Ես եմ կորուսեալ ոչխար...) բանաստեղծութիւնը ձեռագրերու մտերի բաղմազան դասափորութիւնով է մնացել: Այդ տարրերութիւնները տալիս ենք նշելով աների հերթականութիւնը.

a—1—19:

b—1—3, 5, 4, 6—13, 15—20^բ:

c—1—4, 11, 5, 12, 6... թերի՝ ձեռագրի էջը պոկված լինելու պատճառով:

d—1—9, 13, 10, 12, 14—20^բ:

e—1, 16, 2—6, 8, 7, 9, 10—15, 17—19:

fuw—1—19, 13, 10—12, 14—20^բ:

g=a

h—1—3, 5, 4, 6—9, 13, 10, 12, 14—20^բ:

k—1—4, 16, 5, 14, 12, 6, 15, 8, 7, 9, 10, 18, 17, 19:

l—1—4, 11, 16, 5, 12, 6, 15, 16, 8, 7, 9, 13, 18, 14, 19:

m—1—3, 5, 4, 6—9, 13, 10—12, 14—19:

n—1—9, 13, 10—12, 14—19:

o—1—4, 16, 5, 8, 7, 9, 13, 10—12, 14, 6, 15, 9, 18, 17, 19, 20—22:

p—1—4, 11, 16, 5, 12, 6, 15, 8, 9, 13, 18, 14, 19:

r—1, 2, 5, 4, 13, 10, 14—20^բ:

s—1—4, 11, 16, 5, 12, 15, 6, 8, 13, 9, 7, 18, 14, 17, 19, 20^բ:

t—1—4, 11, 16, 5, 12, 6, 15, 8, 13, 7, 18, 14, 17, 19, 20^բ:

v—1—4, 16, 5, 8, 7, 9, 14, 18, 17, 19—22:

x—1—4, 10, 11, 16, 5, 12, 6, 15, 9, 8, 13, 7, 18, 14, 17, 19—22:

y—1—6, 10, 16, 17, 8, 7, 12, 13, 9, 14, 11, 18, 15, 19:

z—1—9, 13, 10—12, 14, 15... թերի՝ ձեռագրի էջը պոկված լինելու

պատճառով:

¹ 20^բ-ն բնագրի տողատակում նշված տունն է: Ե տարրերակում ոտանափորն սկսվում է Հովհաննես Պլուզի հետեյալ երկու քառատողով.

«Աշխարհս էր ի ծով նման

կու վախեմ անդարձ չի մնամ

Այս ծովս ևս ի նաւ նստայ, տէր, տէր, տէր

նաւս զնաց ու ևս չիմացայ:

Եղեր մոտեցել է նաւս,

կու վախիմ քարի դիպի նաւս

Քակաի իմ աղօր շինուածս, տէր, տէր, տէր

Ու տախտակս մէկմէկանայ:

Այս երկու տունը «Ես եմ կորուսեալ ոչխար»-ի տների թվահամարի մեջ չի մտնում:

- B—1—4, 6, 16, 17, 15, 8, 7, 13, 9, 11, 14, 18, 19, 12, 5, 20p:
 D—1, 2, 4, 11, 16, 5, 12, 6, 15, 8, 9, 13, 14, 18, 19:
 E—1—6, 8, 7, 9—19:
 F—1, 2, 4, 11, 16, 5, 12, 6, 15, 8, 9, 13, 14, 18, 19:
 H—1—5, 8, 13, 9, 7, 6:
 H₁—1—5, 8, 13, 9, 7, 6:
 H₂—1—5, 8, 13, 9, 7, 6:
 H₃—1—5, 8, 13, 9, 7:
 K—1—4, 16, 5, 12, 6, 8, 7, 9, 13, 11, 14, 15, 17—20p:
 R—1—4, 11, 1—6, 5, 14, 12, 6, 15, 8, 7, 9, 10, 18, 17, 19:
 T—1—4, 11, 16, 5, 12, 6, 15, 8, 9, 13, 7, 18 14, 17, 19:

4. ԽՐԱՏ ՈԳՈՅ ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԿԵԶԱՌԵՑՈՅ ԱՍԱՅՆԱԼ

- a—8689—Ողբ աղաշխարհեան ասացեալ ի Խաչատուր Կեչառեցոյ:
 b—2939—Խրատ ողոյ Խաչատուր Կեչառեցոյ ասացեալ կամ Շքրքի:
 c—7707—Անվերնազիր:
 d—8968—Իբրև շարունակությունն «Յորժամ Գարբիէն զոչէ» բանաստեղծության:
 e—Տիրայր արքեպիսկոպոս, «Ֆրիկ—Դիւան», Ողբ խղճուկ ի վերայ մեռանելոյ:

Տ ա ա գ ր վ ա ծ.

¹ Տ ի ր ա յ ր Ա ր ք ե ս կ ի ս կ ո ս ո ս, «Ֆրիկ—Դիւան», 1952, էջ 489—490:

5. ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԿԵԶԱՌԵՑՈՅ ԱՍԱՅՆԱԼ Ի ՎԵՐԱՅ ՍՈՒՏ ԱՍՏԸՆՎՈՐԻՍ

- a—424—Խաչատուր Կեչառեցոյ:
 b—8968—Նորին Խաչատուր Կեչառեցոյ:
 c—8689—Անվերնազիր՝ թերթն ընկած լինելու պատճառով:
 d—2672—Խրատական բան Խաչատուր Կեչառեցոյ:
 e—2676—Նորին երաժշտականի ասացեալ (աղալաղ. ձևազիր):
 f—3081—Նորին Խաչատուր Կեչառեցոյ ասացեալ ի վերայ սուտ ասարնվորիս:
 g—7709—Նորին Խաչատուր Կեչառեցոյ ասացեալ:
 h—7732—Նորին Խաչատուր Կեչառեցոյ:
 l—3411—Նորին Խաչատուր Կեչառեցոյ:
 k—7508—Նորին Խաչատուր Կեչառեցոյ:
 m—2736—Խաչատուր Կեչառեցոյ:
 n—5985—Խաչատուր Կեչառեցոյ բան յարմարաւոր հոգելի խրատաւոր:
 r—4426—Խաղ ասացեալ ի Կեչառեցոյ վասն հորոյ:
 s—1637—Խաչատուր Կեչառեցոյն ասացեալ այս է բանս:

Տ պ ա գ ր վ ա ծ .

1 Կ. Կոստանյան, «Նոր ժողովածու», Գ, 1896, էջ 28: Կ. Կոստանյանի օգտագործած ձեռագիրը ՀՍՍՌ Մատենադարանի № 3081 ձեռագիրն է, գրված 1617 թվականին:

2 «Հանդէս Ամսօրեայ», 1896, էջ 52—54: Հանդեսում նշված է ձեռագրի հին համարը (թ. 112). այդ համապատասխանում է Վիեննայի Մատենադարանի թ. 344-ին, գրված 1786 թվականին՝ «Նորին Խաչատուր Կեչառեցւոյ» վերնագրով (տե՛ս Հ. Տաշյան, Յուզակ Վիեննայի Մատ., էջ 794):

6. ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԿԵԶԱՌԵՅՈՅ ԱՍԱՏԵՍԱԼ ՏԱՂ ՈԳԵՇԱԶ ԵՒ ՊԻՏԱՆԻ

- a—8968 } Խաչատուր Կեչառեցոյ ասացեալ տաղ ոգեշահ և պիտանի:
- d—7709 }
- b—2676—Խաչատուր Կեչառեցոյ ասացեալ է:
- c—3081—Առաջին տողը չկա. հաջորդ բանաստեղծութունը վերնագրված է «Նորին Խաչատուր Կեչառացոյ»:
- e—2079—Խաչատուր վարդապետի ասացեալ վասն անձին իւր ևւ ամենայնի:
- f—Կարապետ Կոստանյանի արխիվ (թղթ. 275):

Տ պ ա գ ր վ ա ծ .

Ա. Տ և կ ա ն ց, «Հայերդ», 1882, էջ 185:

7. ՀՈԳԻՍ ԴԱՏԱԽԱԶ

- a—8968—«Խաչատուր Կեչառեցոյ ասացեալ տաղ ոգեշահ և պիտանի» ընդհանուր վերնագրի տակ:
- b—2676 } «Խաչատուր Կեչառեցոյ ասացեալ է» ընդհանուր վերնագրի
- d—7709 } տակ:
- c—3081—Իրրև շարունակութուն «Թէ մարդ ևս ու միտ ունիս» տաղի, որի առաջին տողը ձեռագրում չկա:
- e—2079—«Խաչատուր վարդապետի ասացեալ վասն անձին իւր ևւ ամենայնի» ընդհանուր վերնագրի տակ:
- f—Կարապետ Կոստանյանի արխիվ (թղթ. 275):

Տ պ ա գ ր վ ա ծ .

- 1 Ն. Մ ա ու, «Ամառնային ուղևորութունից դեպի Հայս.», 1892, էջ 71: Մառի նշած թ. 86 ձեռագիրը ՀՍՍՌ Մատենադարանի № 2676 ձեռագիրն է:
- 2 Ա. Տ և կ ա ն ց, «Հայերդ», 1882, էջ 185 (իրրև շարունակութուն նախորդի):
- 3 «Ը ն ա ի ր է ջ ե ր», 1946, էջ 262:

8. ԱՇԽԱՐՀՄ ԷՐ Ի ԾՈՎ ՆԸՄԱՆ

- a—8968
 b—2676
 c—3081
 d—7709
 e—2079
- Բոլոր տարբերակներում այս տաղը գնում է իբրև շարունակութուն Վժէ մարդ ևս ու միտ ունիս՝ բանաստեղծության (տե՛ս էջ 90—92):
- ի—Կարապետ Կոստանյանի արվիվ (Թղթ. 275):

Տ պ ա գ ր Վ ա ծ.

- ¹ Ա. Տ և Կ ա ն ց, «Հայերդ», 1882, էջ 185 (իբրև շարունակութուն նախորդի):
- ² «Ը ն տ ի ր է ջ և ր», 1946, էջ 261:

9. Ի ՉՈՐՍ ՏԱՐԵՐԱՅ

- a—8968
 b—2676
 c—3081
 d—7709
 e—2079
- Բոլոր տարբերակներում այս տաղը գնում է իբրև շարունակութուն Վժէ մարդ ևս ու միտ ունիս՝ բանաստեղծության (տե՛ս էջ 90—92):

Տ պ ա գ ր Վ ա ծ.

- ¹ «Ը ն տ ի ր է ջ և ր», 1946, էջ 261 (իբրև շարունակութուն նախորդի):

10. ԱՍՏՈՒԱՄ Է ՎԿԱՅ ԲԱՆԻՍ

- a—8968
 b—2676
 c—3081
 d—7709
 e—2079
- Բոլոր տարբերակներում այս տաղը գնում է իբրև շարունակութուն Վժէ մարդ ևս ու միտ ունիս՝ բանաստեղծության (տե՛ս էջ 90—92):

Տ պ ա գ ր Վ ա ծ.

- ¹ «Ը ն տ ի ր է ջ և ր», 1946, էջ 261:

11. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԿԵՉԱՌԵՅՈՅ ԱՍԱՅԵԱԼ ՎԱՍՆ ԿԱՆԱՆՅ

- a—8968—«Խաչատուր Կեչառեցոյ ասացեալ տաղ ոգեշահ և պիտանի» վերնադրի տակ, բայց իբրև առանձին բանաստեղծութուն՝ բաժանված նախորդից:
- b—2676—«Խաչատուր Կեչառեցոյ ասացեալ» ընդհանուր վերնադրի տակ:

- c—3081—Նորին Քաջատուր կեչառացոյ ասացեալ վասն կանանց:
 d—7709—«Քաջատուր կեչառացոյ ասացեալ տաղ ողեշահ և պիտանիս»,
 ընդհանուր վերնագրի տակ (տե՛ս էջ 90—92):

ա գ ը վ ա ծ.

- 1 կ. կոստանյան, «Նոր ժողովածու», Գ, 1896, էջ 30: կ. կոստանյանի
 օգտագործած ձեռագիրը ՀՍՍԲ Մատենադարանի № 3081 ձե-
 ուագիրն է, գրված 1617 թվականին:

12. ԽԱՉԱՏՈՒՐ, ԱՌՆՆԷԼ ԼԱԻ Է

- a—8968 } Այս տարրերակներում ոտանավորը գնում է իբրև շարու-
 b—2676 } նակություն «Թէ մարդ ես ու միտ ունիս» բանաստեղ-
 d—7709 } ծության (տե՛ս էջ 90—92):
 c—3081—Իբրև շարունակություն «կանանց ազգ, լացէ՛ք զձեզ» բա-
 նաստեղծության:

ա գ ը վ ա ծ.

- 1 կ. կոստանյան, «Նոր ժողովածու», Գ, 1896, էջ 31 (իբրև շարու-
 նակություն նախորդի):

13. ԵԿԻՆ ԸՆԴ ԻՍ ՀԱՆՅ ԱՍԻՆ

- a—8968 } Այս տարրերակներում ոտանավորը գնում է իբրև շարու-
 b—2676 } նակություն «Թէ մարդ ես ու միտ ունիս» բանաստեղ-
 d—7709 } ծության (տե՛ս էջ 90—92):
 c—3081—Իբրև շարունակություն «կանանց ազգ, լացէ՛ք զձեզ» բա-
 նաստեղծության:

ա գ ը վ ա ծ.

- 1 կ. կոստանյան, «Նոր ժողովածու», Գ, 1896, էջ 31 (իբրև շարու-
 նակություն նախորդի):

14. ԱԻՄՂ, ԹԷ ՀԱՆՅ ԲԱՆ ԼԻՆԷՐ

- a—8968 } Այս տարրերակներում ոտանավորը գնում է իբրև շարու-
 b—2676 } նակություն «Թէ մարդ ես ու միտ ունիս» բանա-
 d—7709 } ստեղծության (տե՛ս էջ 90—92):
 c—3081—Իբրև շարունակություն «կանանց ազգ, լացէ՛ք զձեզ» բա-
 նաստեղծության:

ա գ ը վ ա ծ.

- կ. կոստանյան, «Նոր ժողովածու», Գ, 1896, էջ 31 (իբրև շարու-
 նակություն նախորդի):

15. ՏԱՂ ՈՂՐԱԼԻ ԽԱՉԵԼՈՒԹԵԱՆՆ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԿԵԶԱՌԵՅՈՅ

Ձև. 8030

16. ԱՅԼ ՏԱՂ ԾՆՆԴԻ Ի ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏԷ ԿԵԶԱՌԵՅՈՅ

Ձև. 8030

17. ԱՅԼ ՏԱՂ ԾՆՐՆԴԻ ԵՒ ԶՐՕՐԶՆԵԱՅ Ի ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏԷ

Ձև. 8030

18. ՅԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻ ԳՐՈՅՆ

Ա. a—5623—Տաղ Մեծին Աղեքսանդրի:

b—6488 } Աղեքսանդրի համառոտ պատմության կաֆաների լրիվ
d—7993 } շարքը:

Մեր բնագիրը կազմված է երկու ձեռագրից. մինչև 50 տունը նույնությամբ քաղված է № 5623 ձեռագրից (a), այնուհետև մինչև 98 տունը № 7993 ձեռագրից (d): Լեզվական որոշ շտկումների համար օգտագործված է № 6488 ձեռագիրը (b), որ հիմնականում համընկնում է d-ին:

Խաչատուրի անունը ոտանավորների հետ կապող վերջին տները քաղել ենք № 3387 և 1871 ձեռագրերից, որտեղ սրանք կազմում են նախորդի անմիջական շարունակությունը:

Բ.—3668—յԱղեքսանդրի գրոցն. Խաչատուր վարդապետի կեչառեցոյ ասացեալ:

19. ՎԱՍՆ ԳԱԼՍՏԵԱՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԱՌ ՄԱՐԴԻԿ

a—2154—Խաչատուր կեչառեցու ժողովեալ ստոյգ օրինակէ վասն զալստեան աստուծոյ առ մարդիկ. կուսածին թագաւորին Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ զժամանակն և զթագաւորն համառօտիւր:

b—6995—Խաչատուր կեչառեցոյ ժողովեալ ըստոյգ օրինակէ վասն զալստեան աստուծոյ առ մարդիկ. կուսածին թագաւորին Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ զժամանակն և զթագաւորն համառօտիւր:

Տ ա ղ Ր Վ ա ծ .

¹ Էջեր հայ միջնադարյան գեղարվեստական արձակից, 1957 (հատված):

Այս ձևի մի փոքր հատվածը՝ 9—39 տողերը, չնչին տարբերություններով կա Վարդանի պատմության մեջ (Վարդան վարդապետի հավաքումն պատմութեան, Վենետիկ, 1862, էջ 34):

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԶԵՌԱԳՐԵՐԻ ՅԱՆԿ

1. № 11—Ժողովածու. Ժամանակ՝ 1736, գրիչ՝ Պետրոս, տեղ՝ Վան:
Էջ 35ա—«Ես եմ կորուսեալ ոչխար»:
2. № 33—Տաղարան. Ժամանակ՝ 1550, գրիչ՝ Հովհաննէս որդի Հովասափայ:
Էջ 202բ—«Ես եմ կորուսեալ ոչխար»:
3. № 424—Գանձարան. Ժամանակ՝ Ժէ դար, գրիչ՝ Նիկողայոս, տեղ՝ Ղրիմ:
Էջ 12ա—«Գանձ աւետեաց աստուածածնի»:
Էջ 272ա—«Ողբ վասն աւերման տանս արեւելեան»:
Էջ 273բ—«Ողբ հայոց աշխարհին»:
Էջ 377բ—«Այս կեանքս է յերազ նման»:
4. № 425—Գանձարան. Ժամանակ՝ 1466, գրիչ՝ Ատոմ քահանա, տեղ՝
Արժիկ:
Էջ 86բ—«Գանձ աւետեաց աստուածածնի»:
Էջ 344բ—«Ողբ վասն աւերման տանս արեւելեան»:
5. № 723—Ժողովածու. Ժամանակ՝ 1734, գրիչ՝ Հովասափ, տեղ՝ Երուսաղեմ:
Էջ 5բ—«Պատմութիւն Մեծի յաշխարհակալին Աղեքսանդրու
Մակեդոնացւոյ»:
6. № 757—Ժողովածու. Ժամանակ՝ Ժէ դար, տեղ՝ Բաղեշ, Հովաննու վանք,
Գլակա վանք:
Էջ 206ա—«Նման է մայր քո արուսեկի»:
7. № 752—Երգարան. Ժամանակ՝ 1314:
Էջ 2ա—«Նորհուրդ խորին անհաս անսկիզբն»:
8. № 825—Մաշտոց. Ժամանակ՝ 1658, գրիչ՝ Մարկոս:
Էջ 127բ—«Ես եմ կորուսեալ ոչխար»:
9. № 962—Հայր Մաշտոց. Ժամանակ՝ 1530, գրիչ՝ Հովհան, տեղ՝ Արճեշ:
Էջ 385բ—«Ես եմ կորուսեալ ոչխար»:

10. № 1153—Մեկնութիւնք. ժամանակ՝ 1659, գրիչ՝ Հունան, Միքայել, տեղ՝ Սպահան:
Էջ 139բ—«Ես եմ կորուսեալ ոչխար»:
11. № 1449—Ժողովածու. ժամանակ՝ 1656, գրիչ՝ Հովսեփ:
Էջ 269ա—«Պատմութիւն և վարք Աղեքսանդրի Մակեդոնացոյ»:
12. № 1636—Տաղարան. ժամանակ՝ 1758:
Էջ 35բ—«Յորժամ եղև դարուն»:
Էջ 40ա—«Ի գնալն վարդին»:
13. № 1637—Տաղարան. ժամանակ՝ ԺԷ, գրիչ՝ Ավետիս:
Էջ 185բ—«Այս կեանքս է յերազ նման»:
14. № 1781—Ժողովածու. ժամանակ՝ 1756, գրիչ՝ Գրիգոր արեղա, տեղ՝ Կաֆա:
Էջ 7ա—«Պատմութիւն մեծ աշխարհակալին Աղեքսանդրի»:
15. № 1782—Ժողովածու. ժամանակ՝ 1654, գրիչ՝ Հակոբ բահանա, տեղ՝ Կողով:
Էջ 2ա—«Պատմութիւն մեծի յաշխարհակալի Աղեքսանդր Մակեդոնացոյն»:
16. № 1783—Աղեքսանդր Մակեդոնացու պատմութիւն, ժամանակ՝ ԺԷ գ.:
17. № 1835—Ժողովածու. ժամանակ՝ 1649, գրիչ՝ Թորոս:
Էջ 135բ—«Պատմութիւն Մեծին Աղեքսանդրու»:
18. № 1865—Ժողովածու. ժամանակ՝ 1649, գրիչ՝ Թորոս:
Էջ 135—«Նախագրութիւն շարագրութեան դրոցս»:
198ա—Տնօրինականներ:
19. № 1879—Գիրք պատճառաց. ժամանակ՝ ԺԳ—ԺԴ, գրիչ՝ Մովսես:
Էջ 16ա—«Զնաչատուր վարդապետ Կեչաւիկցի, ստացող սուրբ տառիս...»:
20. № 2018—Ժողովածու. ժամանակ՝ 1626, գրիչ՝ Սահակ և Ասար Աբրաստացի,
տեղ՝ Իլով (Լիով):
Էջ 296ա—«Ես եմ կորուսեալ ոչխար»:
21. № 2079—Տաղարան. ժամանակ՝ 1622, գրիչ՝ Հովհաննես Մոկացի:
Էջ 805—«Ես եմ կորուսեալ ոչխար»:
Էջ 815—«Թէ յարդ ևս ու միա ունիս»:
— «Հոգիս դատախազ»:
— «Աշխարհս էր ի ծով նման»:
Էջ 816 «Ի շորս տարերաց»:
— «Աստուած է վկայ բանիս»:

22. № 2154—Ժողովածու. Ժամանակ՝ ԺԵ դար:
Էջ 435ր—«Պաշատուր կեչառուեցու... վասն դալատեան աստուծոյ
առ մարդիկ»:
23. № 2389—Ժողովածու. Ժամանակ՝ 1643, զրիչ՝ Մկրտիչ, տեղ՝ Էջմիածին:
Էջ 145ր—«Ես եմ կորուսեալ ոչխար»:
24. № 2394—Տաղարան. Ժամանակ՝ ԺԷ դար:
Էջ 35ա—«Յորժամ եղև զարուն»:
25. № 2459—Ժողովածու. Ժամանակ՝ 1659, զրիչ՝ Աստվածատուր:
Էջ 171ր—«Ես եմ կորուսեալ ոչխար»:
26. № 2672—Գանձարան. Ժամանակ՝ 1607, զրիչ՝ Ստեփանոս քահանա, տեղ՝
Կաֆա:
Էջ 291ա—«Ողբ վասն աւերման տանս արևելեան»:
Էջ 292բ—«Ողբ հայոց աշխարհին»:
Էջ 354բ—«Ես եմ կորուսեալ ոչխար»:
Էջ 359բ—«Այս կեանքս է յերազ նման»:
27. № 2676—Ժողովածու. Ժամանակ՝ ԺԶ դար:
Էջ 180ա—«Թէ մարդ ես ու միտ ունիս»:
— «Հողիս դատախազ»:
Էջ 180բ—«Աշխարհս էր ի ծով նման»:
— «Ի չորս տարեբաց երկրի»:
— «Աստուած է վկայ բանիս»:
Էջ 181ա—«Կանանց ազգ, լացէք դձեղ»:
Էջ 181բ—«Պաշատուր, առնել լաւ է»:
— «Եկին ընդ իս հանց ասին»:
— «Աւաղ, թէ հանց բան լինէր»:
191բ, 194ա—«Այս կեանքս է յերազ նման»:
193բ, 195ա—«Ես եմ կորուսեալ ոչխար»:
28. № 2678—Ժողովածու. Ժամանակ՝ 1416 և 1476 թթ., զրիչ՝ Մատթեոս:
Էջ 171—«Պատճառ ժողովոյն Քաղկեդոնի... ի խնդրոյ Պաշատու-
րի կեչառուեցոյ արարեալ»:
29. № 2736—Գանձարան. Ժամանակ՝ 1621, զրիչ՝ Զաքարիա, տեղ՝ Կաֆա:
Էջ 353բ—«Ողբ վասն աւերման տանս արևելեան»:
Էջ 355ա—«Ողբ հայոց աշխարհին»:
Էջ 481ա—«Այս կեանքս է յերազ նման»:
30. № 2939—Ժողովածու. Ժամանակ՝ 1779—1782, զրիչ՝ Մարտիրոս քահանա,
տեղ՝ Նախիջևան:
Էջ 222—«Քրիստոս որդի աստուծոյ»:
Էջ 226—«Խրատ ոգոյ Պաշատուր կեչառուեցոյ ասացեալ կամ
Փրբրկի (Ենդրարբ, ձեզ խրատ մի տամ»):

31. № 3081—Տաղարան. ժամանակ՝ 1617, գրիչ՝ Զաքարիա արեղա, տեղ՝
կաֆա:
Էջ 40բ—«Ես եմ կորուսեալ ոչխար»:
Էջ 84ա—«Թէ մարդ ես ու միտ ունիս»:
— «Հողիս դատախազ»:
84բ—«Աշխարհս էր ի ծով նման»:
— «Ի շորս տարերաց յերկրի»:
85ա—«Աստուած է վկայ բանիս»:
85բ—«Կանանց ազդ, լացէք դձեղ»:
— «Սաշատուր, առնել յաւ է»:
86ա—«Եկիին ընդ իս հանց ասին»:
— «Աւազ, թէ հանց բան լինէր»:
86բ—«Այս կեանքս է յերազ նման»:
32. № 3182—Ժողովածու. ժամանակ՝ 1675, գրիչ՝ Ներսես բանասեր, տեղ՝
Էջմիածին:
Էջ 173ա — «Պատմութիւն մեծի աշխարհակալին Աղեքսանդրի
Մակեդոնացւոյ»:
33. № 3189—Տաղարան. ժամանակ՝ 1631, գրիչ՝ Դուկաս արեղայ:
Էջ 65բ—«Ես եմ կորուսեալ ոչխար»:
34. № 3276—Ժողովածու. ժամանակ՝ 1624, գրիչ՝ Ներսես, տեղ՝ Խիզան:
Էջ 58ա—Չեռնարկ միաբանութեան կալիսկոպոսացս արեւելից և
վարդապետաց և իշխանաց. «Ես Սաշատուր վարդապետս կեչա-
ռեցի վկայ եմ այսմ դաւանութեանս»:
35. № 3387 — Ժողովածու. ժամանակ՝ 1635, գրիչ՝ Մեսրոպ Խութուրեկ
Զուղայեցի, տեղ՝ Սպահան:
Էջ 11—«Պատմութիւն Մեծի Աղեքսանդրի»:
36. № 3411—Տաղարան. ժամանակ՝ ժի գար:
Էջ 29ա—«Յորժամ եղև դարուն»:
75ա—«Ես եմ կորուսեալ ոչխար»:
75բ—Տաղ Սաշատուր երիցւէ ասացեալ «Խարանֆիլ, նարկիզ,
մենեշվայ»:
127բ—«Ես եմ կորուսեալ ոչխար»:
129ա—«Այս կեանքս է յերազ նման»:
37. № 3424—Գանձարան. ժամանակ՝ 1606—1662, գրիչ՝ Հովհաննես զպիր,
տեղ՝ Երևան:
Էջ 33բ—«Ես եմ կորուսեալ ոչխար»:
38. № 3425—Ժողովածու. ժամանակ՝ ժի գար, գրիչ՝ Գրիգոր և Հակոբ.
Էջ 34բ—«Ես եմ մոլորեալ ոչխար», 4 տուն գրչավորձ:
Էջ 49ա—«Ես եմ կորուսեալ ոչխար»:

39. № 3668—Տոնացույց. ժամանակ՝ ԺԶ դ.։
Էջ 154բ—«ՅԱղեքսանդրի գրոցն, Խաչատուր վարդապետի կե-
չառեցոյ ասացեալ»։
40. № 3981—Աղեքսանդր Մակեդոնացու պատմութիւնն, ժամանակ՝ ԺԸ դար,
գրիչ՝ Խաչատուր։
41. № 4426—Տաղարան. ժամանակ՝ 1765, գրիչ՝ Հայրապետ։
Էջ 86—«Այս կեանքս է յերազ նման»։
42. № 5334—Ճառընտիր. ժամանակ՝ ԺԶ դար, գրիչ՝ Ստեփանոս կրօնավոր։
Կազմի վրա ներսի կողմից «Ես եմ կորուսեալ ոչխար» գրչափորձ։
43. № 5443—Տոնապատճառ. ժամանակ՝ ԺԳ դար, գրիչ՝ Վարդան։
Էջ 387—«Իմաստութիւնն հոգևոր վարդապետին Խաչատրու ասա-
ցեալ»։
44. № 5472—Աղեքսանդր Մակեդոնացու պատմութիւնն. ժամանակ՝ ԺԶ—
ԺԷ դդ., գրիչ՝ Հակոբ Զուղայեցի։
45. № 5623—Տաղարան. ժամանակ՝ 1602, գրիչ՝ Հոհան։
Էջ 77բ—«Տաղ մեծին Աղեքսանդրի»։
127ա—«Ես եմ կորուսեալ ոչխար»։
46. № 5627—Աղեքսանդր Մակեդոնացու պատմութիւնն. ժամանակ՝ ԺԷ դ.։
47. № 5632—Աղեքսանդր Մակեդոնացու պատմութիւնն. ժամանակ՝ 1845,
գրիչ՝ Հակոբ վարդապետ Թովուզյան, տեղ՝ Լիմ։
48. № 5879—Գանձարան. ժամանակ՝ 1485։
Էջ 20բ—«Ի սուրբ առաքելոցն ի Խաչատուր կեչառեցոյ»։
49. № 5985—Տաղարան. ժամանակ՝ ԺԷ դար։
Էջ 115ա—«Այս կեանքս է յերազ նման»։
50. № 6451—Ժողովածու. ժամանակ՝ 1708, գրիչ՝ Եսայի։
Էջ՝ 120ա—«Պատմութիւնն Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ»։
51. № 6488—Ժողովածու. ժամանակ՝ 1832, գրիչ՝ Սիմեոն Բղնունեաց։
Էջ 1—«Համառօտ պատմ. Աղեքսանդր Մակեդոնացւոյ»։
52. № 6995—Ժողովածու. ժամանակ՝ ԺԷ դար, գրիչ՝ Անդրեաս երեց։
Էջ 157ա—«Խաչատուր կեչառեցոյ... վասն դալտեան ասուածոյ
առ մարդիկ»։
53. № 7031—Ժողովածու. ժամանակ՝ 1709, գրիչ՝ Հովսեփ։
Էջ 1—«Պատմութիւնն Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ»։

54. № 7039—Տաղարան. ժամանակ՝ ժեղ դար:
 էջ 156ա—«Ես եմ կորուսեալ ոչխար»:
 [«Աշխարհս է ի ծով նման» սկսվածքով]:
55. № 7057—Տաղարան, ժամանակ՝ ժեղ դար:
 էջ 25բ—«Ես եմ կորուսեալ ոչխար»:
56. № 7193—Տաղարան. ժամանակ՝ ժեղ դար:
 էջ 98բ—«Ես եմ կորուսեալ ոչխար»:
 էջ 101բ—«Յորժամ եղև դարուն» (Նորին Խաչատուր Կեչառեցւոյ):
57. № 7507—Գանձարան. ժամանակ՝ ժեղ դար, գրիչ՝ Նիկողայոս:
 էջ 291բ—«Ողբ վասն աւերման տանս արևելեան»:
 էջ 293ա - «Ողբ հայոց աշխարհին»:
 էջ 388ա—«Ես եմ կորուսեալ ոչխար»:
58. № 7508—Գանձարան. ժամանակ՝ 1670, գրիչ՝ Ավետիք զսիր:
 էջ 301ա—«Ողբ վասն աւերման տանս արևելեան»:
 էջ 302բ—«Ողբ հայոց աշխարհին եւ իշխանաց նորին»:
 էջ 386ա—«Այս կեանքս է յերազ նման»:
 էջ 386բ— «Ես եմ կորուսեալ ոչխար»:
59. № 7677—Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմութիւն, ժամանակ՝ 1695,
 ակղ՝ Կ. Պոլիս:
60. № 7707—Տաղարան. ժամանակ՝ 1611, գրիչ՝ Ամիրզատե:
 էջ 31բ—Տաղ ուրախութեան Խաչատուր իրիցուէ:
 «Սարանֆիլ, նարկիզ, մենեշվայ»:
 էջ 154ա—«Ողբ հայոց աշխարհին եւ իշխանաց նորին»:
 էջ 199բ—«Ես եմ կորուսեալ ոչխար»:
 էջ 235ա—«Եղբարբ, ձեզ խրատ մի տամ»:
61. № 7708—Տաղարան. ժամանակ՝ ժեղ դար:
 էջ 30ա—«Ես եմ կորուսեալ ոչխար»:
62. № 7709—Տաղարան. ժամանակ՝ 1620, գրիչ՝ Խաչգրուդ:
 էջ 43բ— «Թէ մարդ ես ու միա ունիս»:
 —«Հողիս դատախազ»:
 —«Ի չորս տարերաց»:
 —«Աստուած է վկայ բանիս»:
 էջ 45ա—«Կանանց ազգ, լացէք զձեզ»:
 —«Խաչատուր, առնել լաւ է»:
 —«Եկին ընդ իս հանց ասին»:
 —«Աւազ, թէ հանց բան լինէր»:
63. № 7712—Տաղարան. ժամանակ՝ ժեղ դար:
 էջ 35բ—«Ես եմ կորուսեալ ոչխար»:

64. № 7714—Տաղարան. ժամանակ՝ 1714:
Էջ 151բ—«Ես եմ կորուսեալ ոչխար»:
65. № 7717—Տաղարան. ժամանակ՝ 1695, գրիչ՝ Մինաս քահանա:
Էջ 93բ—«Ես եմ կորուսեալ ոչխար»:
Էջ 146ա—«Յարմարեալ բանս ուրախութեան ի խաչատուր վար-
դասկեա խարբերդացոյ» («Յորժամ եղև դարուն»):
66. № 7732—Գանձարան, ժամանակ՝ 1623, գրիչ՝ Զաքարիա արեղա, տեղ՝
Կաֆա:
Էջ 435բ—«Ես եմ կորուսեալ ոչխար»:
Էջ 436բ—«Այս կեանքս է յերազ նման»:
67. № 7853—Գանձարան. ժամանակ՝ 1366, գրիչ՝ Գրիգոր քահանա և Մար-
կոս քահանա:
Էջ 108—«Գանձ սրբոց առաքելոցն թագէտսի և Բարդուղիմէոսի...
Ասացեալ ի խնդրոյ հեղի և քաջի զբշապեալի վարդասկեա Պաւղո-
սի ի նահանգէն Կիլիկեայ»:
68. № 7993—Ժողովածու. ժամանակ՝ 1672, գրիչ՝ Աղեքսան:
Էջ 236բ—«Պատմութիւն Աղեքսանդրու Մակեդոնացոյն»։ [համա-
սոտ.—Պուղտանա եպիսկոպոսի «Կարմիր աներ» կաֆայք]:
Էջ 289ա—«Ես եմ կորուսեալ ոչխար»:
69. № 8003—Ժողովածու. ժամանակ՝ ժԹ դար, գրիչ՝ Պետրոս Նախիջևանցի և
Հարություն Դավթյան:
Էջ 119—«Պատմութիւն Աղեքսանդրի»:
70. 8030—Ժողովածու. ժամանակ՝ 1341, գրիչ՝ Տէրտէր Երևանցի, տեղ՝
Ազախ քաղաք:
Էջ 358ա—«Տաղ խաչելութեան» (Ամենայնիւրկշին կերպին...):
Էջ 359ա—«Տաղ ծնընդի» (Անսկիզբն մեզ սկիզբն եղեալ...):
Էջ 360ա—«Տաղ ծնընդի և ջրաւրհնեաց» (Աւրհնեալդ ի կանայս...):
71. № 8076—Ժողովածու. ժամանակ՝ ժԷ դար, գրիչ՝ Թովմա վարդապետ:
Էջ 83ա—«Աշխարհացոյց... Վարդանայ վարդապետին»:
«Եւ Գալուձոր՝ ուր վարժարանն է սուրբ վարդապետաց»:
Էջ 85ա—«Կեչրաւր քաղաքն... ուր կայ գերեզման Կեչառեցի
Խաչատուր վարդապետին»:
72. № 8323—Ժողովածու. ժամանակ՝ 1624, գրիչ՝ Մահգասի Խեչում:
Էջ 235բ—«Ես եմ կորուսեալ ոչխար»:
73. № 8482—Ժողովածու. ժամանակ՝ 1664, գրիչ՝ Մարտիրոս Տիգրանեցի:
Էջ 225ա—«Պատմութիւն աշխարհալիւն Աղեքսանդրու Մակե-
դոնացոյ»:

74. № 8618—Աղօթագիրքք. ժամանակ՝ 1714, գրիչ՝ Նիկողոս տիրացու:
Էջ 26ր - շնո եմ կորուսեալ ոչխար»:
75. № 8689—Փողովածու. ժամանակ՝ 1417, գրիչ՝ Մատթևոս Մանողոն, տեղ՝
Գանձասար:
Էջ 70ա—«Այս կեանքս է յերազ նման»:
71ա—«Յս եմ կորուսեալ ոչխար»:
72ա—«Նղրարք, ձեզ խրատ մի տամ»:
76. № 8740—Փողովածու. ժամանակ՝ ժ.՛ դար:
Էջ 54բ—«Յս եմ կորուսեալ ոչխար»:
77. № 8968—Տաղարան. ժամանակ՝ 1556:
Էջ 4ա—«Յորժամ եղև դարուն»:
74ա—«Ի գնալն վարդին»:
152ա—«Թէ մարդ ես ու միտ ունիս»:
152բ—«Հողիս դատախազ»:
153ա—«Աշխարհս էր ի ծով նման»:
153բ—«Ի չորս տարերաց երկրի»:
154ա—«Աստուած է վկայ բանիս»:
155ա—«Կանանց ազգ, լացէք զձեզ»:
155բ—«Սաշատուր, առնել լաւ է»:
156ա—«Նկին ընդ իս հանց ասին»:
156բ—«Աւազ, թէ հանց բան լինէր»:
157ա—«Այս կեանքս է յերազ նման»:

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Երկու խոսք	Էջ 5
----------------------	---------

ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԿԵԶԱՌԵՑՈՒ ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. Ժամանակը	9
2. Կյանքը	18
3. Գործունեությունը	43
4. Սակզծադործությունը	96

Բ Ն Ա Գ Ր Ե Ր

Տ ա դ ե ր

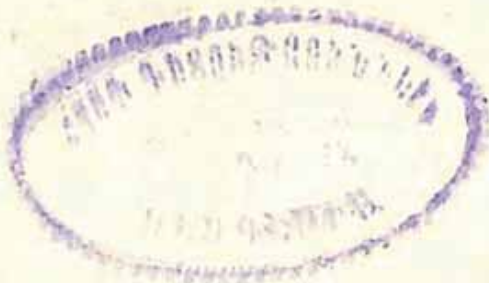
1. Ողբ վասն աւերման տանս արևելեան	129
2. Տաղ զարնան, վարդին և պուլպուլին զրոյցք և պատասխանիք	134
3. Ողբ և մաղթանք (Վես եմ կորուսեալ ոչխար)	139
4. Խրատ ոգոյ (Վերարբ, ձեզ խըրատ մի տամ)	145
5. Ի վերայ սուտ աստընվորիս (Վաս կյանքս է յերազ նըման)	147
6. Տաղ ողեշահ և պիտանի (Վժէ մարդ ևս ու միտ ունիս)	150
7. Հոգիս դատախազ	152
8. Աշխարհս էր ի ծով նըման	153
9. Ի չորս տարերաց երկրի	154
10. Աստուած է վիայ բանիս	156
11. Վասն կանսնց (Կանանց ազդ, լացէ՛ք դձեղ)	158
12. Խաչատուր, առնել լա՛ւ է	160
13. Եկին ընդ իս հանց ասին	161
14. Աւա՛ղ, թէ հանց բան լի՛նէր	162
15. Տաղ խաչելութեանն (Վմենայիբիչին կերպին զրոշմեալ պատ- կերին)	163
16. Տաղ ծննդի (Վնըսկիզբն մեզ սկիզբ եղեալ, ովսաննայ)	165
17. Տաղ ծննդի և ջրօրհնեաց (Շրհնեալք ի կանայս, սուրբ կոյս Մարիամ)	167

Յ Ա ղ ե ր ա ւ Ե ղ ր ի գ ր օ ջ Ե	
Ա. Տաղ մեծին Ազեբասնայրի	169
Բ. ՅԱզեբասնայրի գրոյն	187

Ա ր ձ ա կ	
Վասն դալստեան աստուծոյ առ մարգիկ	189
Հ ա վ ե լ վ ա ծ	
2. Բարանու թյուններ	197

Ծ Ա Ն Ո Ւ Թ Ա Դ Ր Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ե Ն Ե Բ

1. Տարբերակները, նրանց վերնագրերը քսա ձևագրերի, հրատարակութիւններ	203
2. Օղտագործված ձևագրերի ցանկ	211

**ՄԱՅԻՍ ԹԱԳԵՎՈՍԻ ԱՎԴԱԼԲԵԴՅԱՆ
ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԿԵԶԱՌԵՅԻ**

Պատ. խմբագիր՝ Լ. Ս. ԽԱԶԻԿՅԱՆ
 Հրատ. խմբագիր՝ Տ. Ա. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ
 Նկարիչ՝ Լ. Ա. ՍԱԴՈՅԱՆ
 Տեխ. խմբագիր՝ Մ. Հ. ՄԻՆԱՍՅԱՆ
 Վերատուգող սրբագրիչ՝ Օ. Ա. ԱՐՉՈՒՄԱՆՅԱՆ

ՎՖ 05970   Հրատ. 1543   ԽՀԽ 472   Պատվեր 214   Տիրած 2000

Հանձնված է արտագրութիւն 9/Մ 1958 թ., ստորագրված է տպագրութիւն 23/Մ 11 1958 թ., հրատ. 11 մամուլ, տպ. 13³/₄ մամ.. Թուղթ 60×92¹/₁₆
 Գինը կազմով 8 ռ. 60 կ.

Հայկական ՍՍՌ ԳԱ. Հրատարակչութիւն տպարան, Երևան, Արուսյան 124:

[864]

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220031766

शुद्ध ३ अ. ३० ५.

५
31766